

अथात्र निरुक्तोपोद्धातग्रन्थे आदितः सप्तपादात्मके
समासतो विषयसंदर्भ उच्यते—

- १ तत्रादौ नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् ।
- २ भावविकारलक्षणम् ।
- ३ नामान्वाख्यातजानि सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम् ॥
- ४ सर्वाण्यख्यातजानि, कानिचिदेवानेकधातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्त्वावधारणम् ॥
- ५ पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्शनायादिमध्यान्तात्केकदैवतलिङ्गसङ्घट्टेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ॥
- ६ अर्थज्ञप्रससा ॥
- ७ अनर्थज्ञावधीरणम् ॥
८. वेदवेदान्नव्यूह ॥
- ९ सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनम् ॥
१०. प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवतामिधानप्रविभागलक्षणम् ॥
- ११ निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेश ॥
- १२ अर्थप्राधान्यालोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोद्गाहरणचिन्ता
- १३ अन्तस्थान्तर्धातुनिमित्तेन सप्रसार्थासप्रसार्थोभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेश ॥
- १४ भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धि ॥
- १५ नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धि ॥
- १६ देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेश ॥
- १७ तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् ॥
- १८ शिष्यलक्षणम् ॥

॥ इति ॥

कलिवत्सरा ५०१८
शकवत्सरा २४९२
विक्रमवत्सरा १९७४
शालिवाहनवत्सरा १८३९
लक्ष्मणसेनवत्सरा ७५७
त्रैसवीयवत्सरास्तु १९१८

शरतकैरजवृथिवी-१९६५ ।
मितवैक्रमवत्सरे तपसि सुदिके ।
करमाहावशाम्नुधि-
चन्द्रो व्यलिसन्मुकु-दोऽद ॥ १ ॥
शुभ भूयात् ॥

अथ निरुक्तलघुविवृत्युपोद्धातः ॥

अथ-सर्वकामप्राप्त्यादिभिक्षान्तःपुरुषार्थो वेदप्रतिपाद्यः। तत्परिज्ञानाय शिक्षा छन्दः कर्तव्यो ज्यातिर्ष-व्याकरणं-निरुक्त-मिति अङ्गानि प्रवृ-

१ अतएवैषामपरविद्यात्वमुण्डकोपनिषदाथर्वणिना आमनन्ति "द्विविधे वेदितव्ये इति हस्त यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा जैषाऽपरा च । तनापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेद शिक्षा कर्तव्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यातिर्षमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते" इति । साधनभूतमज्ञानहेतुत्वान्पद्मसहितानां कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वाहुपनिषदा परविद्यात्वम् ॥ तत्र-वर्णस्वरासुच्चारणप्रवारे यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा तथाच संतिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति "शिक्षा व्याख्यास्याम । वर्णं स्वरं मानां षडसाम सन्तानं इत्युक्तं शिक्षाध्याय" इति (ते० आ० ७ म प्र०) वर्णोऽकारादि सधाद्भूतशिक्षामन्वे स्पष्टमुदीरितं "त्रिपटित्तु पटिर्वां वर्णां सर्गवतीं मता । प्राकृते सस्कृते चाऽपि स्वयं प्रोक्ता स्वयंभुवा ॥ १ ॥" इत्यादिना (पा० शि० ३ श्लो०) स्वर उदात्तादि । सोऽपि तत्रोक्तं "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय" इति ॥ मात्रा ह्रस्वादि । सापि तत्रोक्ता 'ह्रस्वो दीर्घं ह्रस्व इति बालतो नियमा अचीति" ॥ षडस्थानप्रयत्नो ॥ तत्र अर्थां स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तम् । अचोऽसृष्टा यणस्वीपरित्यादिना प्रयत्न उक्तः । सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अतिह्रानातिविलम्बितगीत्यादिदोषाहित्वेन-माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेन चोच्चारण साम्यम् । तत्र गीती शीघ्री शिरः कम्पीत्यादिना, उपाशु दष्ट लरितमित्यादिना च दोषा उक्ता । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना गुणा उक्ता । सन्तानं सद्धितं मात्रा "परं सतिर्षं सद्धिते"ति (१-४-१०९) पाणिन्युक्तरूपा । सा यथा "वायवायाही" (ऋ० स० १-१-३) स्वरावादेशः । "इन्द्राग्नी आगत-" (ऋ० स० ३-१-१०) मिलनप्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितम् । शिक्षामाणवर्णोदिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । यथा—"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा सिध्याप्रयुक्तो

१ अत्र शीघ्रेति दीर्घमध्य. पाठः सायणेन अस्मान्त्वभूमिकाया हृतः ॥

२ सम्भ्रमते मता इति प्रचुर. पाठः । प्राकृत इति लोकोक्तिमभिप्रेतं ननु कालायनशुक्ते प्राकृतभाषारूपे । तत्र चत्वारिंशदशरैरेव सवप्रयोगनिद्विरुक्ता । यथाहुर्लक्ष्मीधरार्वा. प्राकृतपद्मभाषाचन्द्रिकात्वात् । सिद्धिं स्वरुतमग्दानां भवेत्पद्मासदशुरैः । प्राकृतानान्तु सिद्धिं स्वार्थेत्वारिंशदशुरैः । अथ वर्णोदिवैकल्येन तत्प्राप्त्या च दष्ट स्वरः । दापावसयुक्तवर्णो विनैवान्य हलो मता." इति ॥

३ सेलनेनात्र तत्कार्यं "सद्धिताया"- (पा० ६-१-७२) मिलनविकारोक्तमुच्यते ॥

न तमर्थमाह । स वाग्ब्रह्मो यजमान हिनस्ति यथेन्द्रशत्रु खरतोऽपराधात् ॥१॥” इति ॥ इन्द्रशत्रुवर्षस्त्रेस्त्रिस्त्रिन्मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन्विवक्षितेऽर्थे तत्पु रपसमाप्ते “समाप्तस्ये” (पा० ६ । १ । २२३) ति सूत्रेण तत्पुरुषलादन्तो- दात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्त । तथासति बहुव्रीहिले “द्वहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपद” मिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन इन्द्र शत्रुर्घातको यस्येत्यर्थं सपनस्ततश्च घृन उदभूदित्याद्युपरिष्ठाद्यक्ती भविष्यति । तस्मात्स्वरवर्णोऽपराधपरिहाराय शिक्षा- ग्रन्थोऽपेक्षित ॥ १ ॥ कल्पस्त्वाध्वलायनापस्तम्बधौघायनादिमूत्र, कल्पते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽनति व्युत्पत्ते । स यथा—इदेष्वेति छिनत्ति, ऊजत्वेत्यनुमा र्थात्वादि । नहि कल्पानमिज्ञ प्रयोगान्विजानीयादत करसूत्र मन्त्रविनियोगेन ब्रह्मनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तस्माच्छिञ्जेव कल्पोऽप्यपेक्षित ॥ २ ॥ व्याक- रणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्धनिश्चयार्थोपयुज्यते । तथाचेन्द्रवा- यवग्रहप्राप्तये समाप्तायते “वाग्ब्रह्म पराच्यव्याहृतावदत्ते देवा इन्द्रमनुवन् इमा नो वाच व्याकुर्विति । सोऽनवीद्वर वृणे मह्य चैवैप वायवे च सह गृह्यता इति तस्मा- दैन्द्रवायव सह गृह्यन्ते तामिन्द्रो मध्यतोऽनम्य व्याकरोत्तस्मादिय व्याकृता वागु- दत्ते” (तै० स० ६-४-७) ति । अस्यार्थः । अग्निमीडे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्व- स्मिन्काळे पराची—समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अव्याहृता प्रकृति प्रत्यय पद वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रन्थस्यपरिष्ठात्ताऽऽसीत् । तदानी देवे प्राथित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायो स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामखण्डा वाच मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभाग सवत्राकरोत् । तस्मादिय वागिदानीमपि पाणिन्यादिमुनिभिर्व्याकृता सर्वे पठ्यत इति ॥ ३ ॥ निरुक्तं तु “पदविभागमन्त्रार्थ- देवतानिरूपणार्थं शास्त्र निरुक्त” मिति शौनकीयबह्वृत्प्रातिशाख्यद्वितीयवृत्तिकारो देवमित्रपुत्री विष्णुमित्र प्राह । एतच्च (तथाविधशास्त्रत्व) प्रवृत्तिनिमित्तभूत रक्षण निरुक्तस्य । तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं तु “एवंकस्य पदस्य सभाविता अवयवार्था-

I अय क्रमोऽनोपदेशितस्तुक्तव्रमेण व्याख्यात । मूले त्वध्ययनक्रमेण क्रमो दक्षितः । शिक्षाच्छ-दसो पाठसहभावनियमाग्राकरणनिरुक्तयोरपि क्रमेण शब्दार्थज्ञानाद्योपयुज्य मानयो सहभावस्य वास्वेनैव (नि० १-५-१) बोधनात्तत्र निरुक्तस्य सवमूर्धन्यत्वेन सर्वान्ते प्रतिज्ञानमर्थज्ञान (फल) पर्यवसायित्वाद्दानामिक्षि कल्पयतीतिपयोः क्रमेण यथोपयोग मध्ये सतिवेदानम् । अयमर्थः । पूर्वमुपनीतेन स्वाध्यायो-येतव्य कथमित्यु- चारणनियमनाय शिक्षाऽपेक्षिता, वर्णादीना स्थानादिनेयत्वे शातेऽपि कतमेन छन्दसा प्रयोन्यमिते छन्दः । कथ प्रयोज्यमिति कथ । यदा कर्माहृतया प्रयोन्यमिति ज्योति पम् । तदेवप्रयोगे समनुशिष्टेऽध्ययनस्वार्थेज्ञानफलत्वत्वात्तदतरा कर्मासृष्टेरुक्तत्वाद्या- वरणेन शब्देऽर्थे चागतो हात तस्य वास्वर्यं निरुक्तेनेत्यादि (नि० १-३० ५-६ पा०) द्रष्टव्यमिति ॥

2 प्रथोत्रनविशेषोऽस्य कालावनेन दक्षित पतभलेना रपटीशतश्च (महाभा० १-१-१ आ०) द्रष्टव्य ॥

स्तत्र नि शेषेणोच्यन्त" इति सायणः प्राह । निरशेषेण व्याकरणानुशिष्टेन, वर्णागमादिनिरुक्तलक्षणलक्षितेन वर्तमाना विशदीकरणेन । तथा च पाणिनिमूलम् । "पृषोदरादीनि ययोपदिष्टम्" (६-३-१०९) इति । अनेन हि वर्णागमादि ५ सर्वमपि सक्षेपेण विहितं तदेव निरुक्ते विशदीकृत्य प्रदर्शितम् । तथाच तत्र (पृ० सू०) महाभाष्यम्-पृषोदरादीनीत्युच्यन्ते कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुन पृषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते नचोच्यन्ते (६ अ० ३ पा० ३ अ०) इति । ते चात्र (यास्कीये निरुक्ते) विशेषेणोच्यन्त इति निरुक्तमस्ति । यथाह हरि— "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरा वर्णविकारनाशौ ॥ धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्युच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥" इति ॥ एतन्निरुक्तलक्षणलक्षित वेदाज्ञान्त पात्यन्यदपि शाकपूण्यादिप्रणीतं शास्त्रं वर्तते यल्लक्षणमुपक्रमे विष्णुमित्रोक्तमुपवर्णितम् ॥ एतन्मूलमएव चतुर्दशधा निरुक्तमितिलेखो दुर्गाचार्यस्य निरुक्तव्याख्यायापृज्वर्याख्याया वेदाज्ञानिचे-(नि० १-६-६) स्वस्य व्याख्याने दृष्टोऽस्ति । यास्केनापि "नैरुक्तसमयः । नैरुक्ता ।" इत्येव तत्रतत्र प्रदर्शनेनोक्तार्थं सूचित एव ॥ एतन्मूलसूनभूते पञ्चाभ्यायीशास्त्रसमूहे निघण्टुपरनामके गद्यादिदेवपत्यन्ते शब्दसमुदाये "अर्थावबोधनिरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्त तन्निरुक्त"मिति सायणोक्तनिरुक्तत्व तु

1 निर्वचनलक्षणाज्ञानत्वात् । वेदाज्ञानत्वमपि तथैव । नस्यन्वयाऽनादिश्रुतिचोदिने पूता-क्ताधर्वणिकवाक्येऽर्वाचीनानामुल्लेख उपपद्यते । अतएव च छान्दोग्योपनिषदि श्रूयते "स वा एव आत्मा हृदि तस्य तदेव निरुक्त हृदयमिति तस्माद्ददवम्" (८-३-३) इति । एव गोपधनाज्ञानेऽपि "ओंकार पृच्छामः * * किंनिरुक्तम् ? * * आपेरोंकारः सवमा-प्रोतीत्वर्थः (१-१-१४-३०) एवमन्यत्रापि । नक्षेपा हृदयोकारादीनां सलपि प्रसङ्गे निर्वचनमत्र (या० नि०) समस्ति । एवमेवा पण्णामप्यज्ञाना तत्तल्लक्षणलक्षितानां छुत्तित्राक्षणादियु सञ्जुद्धकनादनादित्वम् ।

2. एतत्समन्वयप्रकारश्च तेनैव (सायणेन ऋग्भाष्यभूमिकाया) दर्शितः । योऽय गौरित्वादिपदानां समाश्रायः समाज्ञातस्त्वसिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते—इत्यावन्ति पृथिवीनामधेयानि—एतावन्ति क्षिरण्यानामधेयानि—इत्येव तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्त त्रिकाण्डम् । तत्र—एकार्थवाचिना पर्यायशब्दानां सघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघण्टुशब्द प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरमिह—वैजयन्ती—हलायुषादियु दशनिघण्टव इति न्यूनद्वारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसघोपदेशादायकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन्काण्डे त्रयोध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिकालादिग्रन्थमिषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिग्रन्थविषयाणि । तृतीये सनुभयद्रव्यगततनुबहुत्वहस्यत्वादिधर्मविषयाणि । निगमग्रन्थे वेदवार्त्ता यास्केन तत्रतत्रापि निगमो भवतीत्यत्र वेदवाक्यानामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां अनुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्काण्डे उपदिष्टत्वाच्चस्य काण्डस्य निगमत्वम् । पञ्चमाध्यायरूपतृतीयकाण्डस्य

तादार्थ्यात्ताच्छब्दमिति न्यायेन द्रष्टव्यम् । यथाऽणादिप्रत्याहारमूलसूनभूते
 “अइडण् ऋलृक्” इत्यादिवर्णसमाप्ताये प्रत्याहारपदप्रयोगः “प्रत्याहारेऽनुबन्धानां
 कथमजप्रहणेषु न । आचारादप्रधानत्वाहोपश्च यत्त्वत्तर” इति श्लोकवार्तिके
 कात्यायनोक्ते तन्महाभाष्ये च दर्शित इति तस्यापि प्रत्याहारत्वम् । प्रत्याहियन्ते
 सक्षिप्य बोध्यन्ते वर्णा यत्रेति तत्रिर्वचनान् । प्रत्याहारे (प्रत्याहारार्थे) वर्णम-
 माप्ताये मान्येतान्यज्महणानि अज्महकाणि “अइडण् ऋलृक् एओऽ् ऐऔक्”
 इत्येतानि चतु सूत्राणि तेष्वनुबन्धाना णकासदीना चतुर्भामित्सङ्गकानां वर्णानां
 ग्रहणं कथं नेत्येव हि तदर्थं ॥ एतन्मूलिकैश्च च “एवं निष्पष्टवोऽपि वैदिकद्रव्य-
 देवतारमरूपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एवेति” प्रम्पानभेदीया
 मधुसूदनतरस्वस्त्युक्तिरपि इति प्रतीभाति । एव सिद्धाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारण-
 पदसाधुत्वे प्राप्ते वैदिकमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षया तदर्थं भगवता यास्केन
 “समाप्ताय समाप्रातः स व्याप्यातव्य इत्यादि प्रयोदशाभ्यायात्मकं निरुक्तमार-
 चित-” गित्वादि तद्विधोपक्रागोक्ते । तथा चैतन्मूलरूपेव दुर्गाचार्यस्यापि निरुक्त-
 प्रथमाध्यायान्ते “इति निरुक्तविद्वतां पद्योऽभ्याय” इति प्राचीनपुस्तके लिख्यं
 सुदितपुस्तकेषूपलब्धं द्रष्टव्यम् ॥ इत्येव तस्याशतुर्दशासूत्र्या वेदप्रतिपादकवर्ण-
 गसुदायत्वेन वर्णममाप्तायस्त्वदव्या अपि पदाध्याप्या वेदित्शब्द- (समुदायत्वेन)
 नमाप्तायत्व छन्दोवर्मित्वं च वक्ष्यते व्याप्यारम्भे । एवचाम्य निष्पष्टोर्न
 वेदाङ्गत्वमपि तु वेदत्वमेव । आम्नायसमाप्तायशब्दस्यैव एव प्रतिद्वेरेति चतुर्दश-
 सूत्रीव्याख्यायानागेदामत्र प्राहुः । तथा यास्यापिज्ञाने चतुर्वेदपाठयणजन्यपुण्यक-
 टावाप्तिर्भवतीत्यपि तत्रैव (स० श्ल०) द्रष्टव्यम् । अस्य (यास्कीयस्य) निरुक्तत्वं न
 केवलं निर्वचनलक्षणोपदेशमात्रेण । यथाच वक्ष्यति द्वितीयाध्यायारम्भे “अथ
 निर्वचनम्-” इत्यादि “नैरूपदानि निर्द्भूयादि-” खन्तेन ग्रन्थसारभूतेन उदभेण ।
 अपि तु भगवता कात्यायनेनाप्तुक्तं भ्राजानामष्टीकग्रन्थे—“बाहुल्यं प्रकृतेस्तनु-

दैनन्व विरपष्टम् ॥ एव पञ्चाभ्यायरूपकाण्डत्रयात्मके पत्रसिद्धग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थ-
 लोकावात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् ॥ इति ॥

1. अथच निर्वचनप्रकारे योगार्थसकन्धपदोऽन प्रत्याहारपदस्याच केवलवैगिरत्त्वमि-
 त्येतद्विधनाय । यथा निरुक्तपदस्य निष्पष्टावपि सायणेन दर्शितो योगार्थसकन्धः । निरु-
 क्तितु यामप्रत्याहारपदस्य “आदिरन्त्येने-” (पा० १-३-७१) खेत मूत्रेण इनाः
 सदा प्रत्याहारशब्देन व्यर्थाद्व्यन्त-” इति दर्शितोक्तदिशाऽणादिष्वेव । एव निरुक्तपद-
 स्यापि सावपुनियारवापुक्ते निर्वचनलक्षणलक्षिते शाल्येव निरुक्तिरितीभौ (प्रत्याहारनिरुक्त-
 शब्दौ) योगरूढीभवति इति तत्त्वम् ।

2. अन् पृष्ठमे परिचिति करणे गृह्यते: “करणाधिररणयोश्चि” (पा० १-२-११७)
 ति च्चुद ॥

3. यास्केनारि निष्पष्टोर्वेदाङ्गाण्यमत्र एव दर्शितः (निरु० १-६-५) ॥

ज्ञानि ॥ तत्र तावत्-यथाचदध्ययनपरिधानाय शिक्षाऽपेक्ष्यते,

ग्रन्थेऽभिहितम् “यज्ञभालार्थसिद्धय” इति । कालविशेषविषयश्च श्रूयन्ते “सर्वत्सर-
मेतद्गतं चरेत् ।” “सर्वत्सरमुत्सृज्य भूत्वे” त्वेवमाद्य सर्वत्सरविषय । “वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादर्घीतं भीष्मे राजन्यं शरदि वैश्य” इत्याद्या ऋग्विधय ॥ “मासि-
मासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति” “मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्त” इत्याद्या मासविधय ॥
“यं वामयेत यशीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत्” इत्याद्या पक्षविधय ॥
“एनाष्टकाया दौर्द्वेरेण्कल्पुनीपूर्णमासे दौर्द्वेरेण्” इत्याद्यास्त्रिधय ॥ “कृत्तिका-
स्त्रिमादर्घीते-” इत्याद्या नक्षत्रविधय ॥ “प्रातर्बुधोति सायं जुहोती” इत्याद्या
प्रातः कालादिविधय ॥ अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्यौतिषमुपयुज्यते ॥ एतेषाञ्च
वेदाद्योपकारिणां पण्णां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामप्युक्तम्—

“छन्द पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं ध्यानमुच्यते ॥ १ ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ २ ॥”

इति । वेदाङ्गानां पदत्वपरिच्छेदान् जुगोपधादिवचनवलादवगतम्—तथाच गोप-
थब्राह्मणम्—“पठन्नविदस्तत्तयाधीमहे” (१-१-२७) इति । पातञ्जलमहाभाष्यादीं
स्मर्यते च “आगमं स्वल्पं ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मं पठन्नो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति”
(१-७० १ पा० ३ भा०) । प्रस्थानभेदे मधुसूदनसरस्वतीमिरप्युक्तं “वेदाङ्गानि
पठि”ति ॥ एव (वेदाङ्गत्व) वेदोपाङ्गानामपि पुराणैतिहासशास्त्राणां लौकिकानां
ग्रन्थविस्तररचनानां च वेदार्थज्ञानायाध्ययनोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

“पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राङ्गमिधिता ।

वेदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ १ ॥” इति ॥

(१ अ० श्लो० ३) अन्यत्रापि स्मर्यते—

“इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृहयेत् ॥

विभेदल्पश्रुताद्देशो मामयं प्रहरेदिति ॥ १ ॥” इत्यादि ॥

१ तै० आ० प्रथमप्रपाठके ॥

२ तै० स० ५-६-१ ॥

३ तै० मा० १-१-२ ॥

४ अत्र—शयश्चेत्युक्त्या—स्वाभ्यायोऽप्येतन्न एतन्निश्चयनस्याक्षरग्रहणात्तवेऽर्थज्ञानमपि
हितं स्यादिति वेधाविदुक्तिः पराहता । अत्रच निष्कारणशब्देनाध्ययनघानयो काश्चित्
निवापते । तथा चार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शरत्तान्तरगणं निरुक्तवारो मारुत
पयोदाजहार—अथापि ज्ञानप्रदमा भवत्यज्ञाननिन्दा च “स्यागुर्यं भारद्वाजं किञ्चिद्
धीलं वेदं न विद्यानासि योऽर्थम् । योऽर्थम् इत्यकलं भद्रमश्नुते नारुनेति विभूतपाप्मा” ॥२॥

कोशोपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दोविचित्रिराद्रियते । सम्यग्-
धीतस्य परिज्ञातच्छन्दसोऽमुष्मिन्कर्मणि विनियोग इति कल्प
आद्रियते । श्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्यौतिषम् ॥
व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एवं ह्याह “प्रयाजाः सविभक्तिकाः
कर्तव्याः” तथाचेदं दर्शयति “संख्यादयो न विवर्धन्त”-इति ।
एवमादि । नच व्याकरणानभिज्ञो विभक्तिर्जानीयात् । ऊहितुं वा
मन्त्रान् ॥ इतपथ चानुपद्गतो लोके लौकिकलक्षणपरिज्ञानमेवं छन्द-
स्येवं भाषायामिति प्रविभागो नान्तरीयकोऽनन्तरेण व्यवस्थितः ।
अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तछन्दःप्रविभागस्योपलक्षितकर्माङ्गभूतकाल-
स्योपलक्षितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्बेदाथपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमङ्ग-
मारभ्यते । प्रधानं चेदमितरेभ्योऽङ्गैर्भ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञाना-
मिनिवेशात् । अर्था हि प्रधानं । तद्गुणः शब्दः सचेतरेषु व्याकरणा-
दिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि विनियोगश्चिन्त्यते । सच पुनरर्था-
ऽभिधानवशेन मन्त्राणाम् । योयमर्थमभिधानेन संस्कृतुं समर्थो
मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तम् “अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु
शेषभावः स्यादि”-(जै० ३.२.१) ति । तस्यैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता
पञ्चाध्यायी सूत्रसंग्रहः । तन्निर्विवक्षया समारब्धमिदं समाज्ञायः
समाज्ञात इत्यारभ्य य ऋतुः कौलो जायानाम् २ इत्यन्तैर्द्वादशभिर-

१ कोशो राशिः । इयताक्षरकोशेनेयद्भिः पादैर्गायत्री इयद्भित्तिष्टुवित्येवम् ।
नक्षत्रिज्ञातच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यार्थकः स्यात् । एवं हि श्रूयते “यो
ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतवाङ्मणेन मन्त्रेण याजयति वाप्यापयति वा,
स्थाणुं वर्धति गतें वा पद्यति प्रवागीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य च्छन्दांसि
भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादि”ति ॥ अनुपद्गतश्चातो वषादिच्छन्दोल-
क्षणपरिज्ञानपरिज्ञानं लोकेऽत्र लौकिकमितिह्याह ॥

२ अनुपद्गतश्चातः प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाक-वाल-परिज्ञानमित्याह ॥

३ अत्र तस्यास्त्रस्यास्त्राद्भावमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैरिति ऋग्भू-
मिकाया सायण आह । तस्य सपरिशिष्टैरित्येवमाशयोऽवगन्तव्यः । तस्यास्त्रस्या
इत्याद्युक्तेष्वधोदशाध्यायप्रथमपादान्ते दर्शनात् । तदन्तग्रन्थसन्दर्भेणैव निरुक्त-
वक्तव्यार्थपरिसमाप्तेः तदमेतनेन व्याख्यातं देवतमित्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण तथा-
वगमात् । अतएव च निरुक्तवृत्तिकृता दुर्गेण तावानेव ग्रन्थसंदर्भो निरुक्तव्याख्या-
रूपतया व्याख्यातः । तेन हि ग्रन्थारम्भे निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीसमुपल्लासि भन्ते
सपादद्वादशाध्यायीसुमुक्तं फलतस्त्रयोदशाध्यायीसुमेव स्वीकृतम् । एतदेव चानुद्यतं
प्रस्थानमेदनामग्रन्थे मधुसूदनघरस्वामीभिः । एवं च वृत्तिकृन्मतेऽतिसुतिरूपत्रयो-

केन शिष्यलक्षणान्तग्रन्थसंदर्भेण विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिभेदे-
न चतुर्विधमनुबन्धं निर्द्भवता तत्रभवता भगवता यास्केन मुनिनोपो-
द्घातोऽस्य निरुक्तशास्त्रस्य दर्शितः । सचातिगहनोऽनल्पमतिकैरपि
दुर्चिंशेयमर्मा नार्याग्दशां प्रतिपत्तिसोकर्णाय स्यादिति कात्पर्येन
व्याख्याशुद्धिव्याप्यातमपि नाधुनिकानां सुकुमारमतीनां व्युत्पि-
त्सूनां प्रवृत्त्यै प्रभवतीति यत्न आस्थितोऽस्माभिरस्य विशदव्याख्याने,

लादेव चेदं ससवन्धिक निरुक्तमेव कथंचिद्गोक्तं-(१३-१-१) दिशा स्वप्रसङ्गि-
नमाकाहुतीति प्रमत्तानुप्रसक्त्यास्याभ्यायद्वयस्य निरुक्तशेषे पाठ । यत्पुनश्चत्वारि-
शुशेत्वादि (ऋ० सु० ३-८-१०-३) मन्त्रस्य यास्कादवरजेन महाभाष्यकारेण
व्याकरणाभ्ययनप्रयोजनान्वाह्यानपरकात्यायनवार्तिकव्याख्यानावसरे परिशिष्टोक्त-
व्याख्यातोऽन्यथा व्याख्यान द्वादशाध्यायानामेव यास्कीयत्वसाधकं तेनोक्तं तदस्य
सर्वतश्चत्वारिभ्यः भगवतोऽन्यव्याख्याऽनवलम्बनं न तस्याधुनिकोत्प्रेक्षितत्वशु-
क्लमाविभांवायितुमीष्टे । तत्रापरिशिष्टे वाऽन्यथा तेन व्याख्यातं स्यादिति कृतं
यास्कान्यकृतत्वकल्पनया ॥ वस्तुतस्तथेपा मन्त्राणां व्याख्यानं यथा प्रसङ्गमनेकविधं
भवतीति “चत्वारि वाकपरिमिता पदानीति” (ऋ० सु० २-३-२२-५)
मन्त्रव्याख्याने “कृतमानि तानि चत्वारि पदान्योक्तानि महाव्याहृतयश्चत्वारि,
नामाद्याते चोपसर्गनिपाताधेति वैमाकरणा । मन्त्र कल्पो ब्राह्मण चतुर्थी व्याव-
हारिकीति नैरुक्ता । सर्वाणां वाग्बयता ध्रुवग गरीश्वपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके,
पशुपु तृणेषु मृगेष्यात्मनि चेत्यात्मप्रपादा’ इत्येव (१३-१-१) परिशिष्ट-
यचनेनायमभ्यते । व्याख्यातश्च चत्वारिशिष्टेति मन्त्रोऽनेकधानेकसप्रदायविद्विरिति
नोक्ताध्यायनमयथा व्याख्यानमस्य भाष्यकृदुक्तं भवितुमर्हति । यदपि “बहवोऽपि
शब्दा वेदान्तां न विज्ञायन्ते जर्भरी-तुर्फरीतु” इत्यादि (२ अ० पा० १ शा० १)
महाभाष्यशुद्धचन, सरगत्वप्यत्रातिश्रुतिप्रकरणे “जर्भरीत्वस्य भर्तांशु, तुर्फरीतु
इत्यस्य इन्तारं’ इत्येषमर्थनिर्देशे, नोक्ताध्यायकं भवितुमर्हति, न विज्ञायन्त इत्यस्य
प्रमादालस्यादिने वादिः । तथाच गीताभाष्ये (अ० १-पा० १) जैमिनि ।
सत परमदर्शं (विज्ञा) नम् १३ इति । तदेतत्सायण इत्यमृगभाष्यमूलेनायां
शास्त्रे विद्यमानएवार्थं प्रमादालस्यादिनिर्न श्यते । तेषां िगमोदकव्याकरण-
वशन धातुतोऽथ परिकल्पयितव्यं । तत्रथा जर्भरी तुर्फरीतु-इत्येवमादीन्यदिनो
रभिधागाति, तेषु द्वि द्विवचान्त्व लक्ष्यते । धादिन चैदं सूक्तम् (यमिन्
गुण्यव जर्भरी-इति मन्त्रो (ऋ० सु० ८-१-२) यतंतं) “-दिनो कामशा”
इति एवमात् । एतदेवानिद्रेल निरुक्तकारो व्याचष्टे-इत्येवम् । एवं च एतद्विद
सायणोऽपि परिशिष्टकारो यास्क एवेति । तत्रएव येषां शब्दानामृत्प्राणां च
साम्बाध्य समुदरणं महाभाष्ये इत्यादि संभाव्यो “यतोऽधरे न धरति न क्षीयते
वा-” (१३-१-१२) इत्येव परिशिष्टोक्तार्थस्य प्रसाहारादिकान्ते-भर्तरे न धर
विदर्शयैव यदहरे-इत्येवनिर्दिष्टनतेगदर्शनादिचलमत्सराधरेण ॥

अनेन परिज्ञातनिरुक्तोपोद्घातस्य च ग्रन्थमर्मान्याख्यानशैली सुखं परिशीलिता स्यात्तथाचोत्तरग्रन्थसंलापनं प्राचीनव्याख्याभिरपि क्रञ्चर्थाख्यादिभिः सुखमेव संपत्स्यत इति न तत्र पिष्टपेपणावकाशोऽस्ति ॥ तदेतां सप्तपदिकां यास्कनिरुक्त-लघुविवृतिमष्टनवत्यधि-

१ विशदव्याख्यानेन, निरुक्तसप्तपदीव्याख्या-लघुविवृति-नामकेन ॥

२ अख्यैतनिरुक्तवर्तुत्वे ऐतिह्यम् (प्रवाद) एव गमकम् । यतो ह्येतस्य ग्रन्थ-
स्यारम्भे मध्येऽन्ते वा न क्वचिदपि तथाप्रश्लायक वाक्यादिरुमस्ति । नास्ति च
मन्वादाविष्य कथाप्रसन्नोऽपि ग्रन्थकृतामावगमक । परमस्त्येष प्रवाद । एत-
निरुक्तं यास्ककृतम् । एतन्मूलसूत्रं पद्याभ्याय्यात्मको निघण्टुस्तु ब्राह्मणग्रन्थादपि
किमुत निरुक्तात्प्राक् महर्षिणा काश्यपेन समाग्रात इति । तदानीन्तनख्यैव कश्यपस्य
प्रजापतिलिखवणात् निघण्टुत्पत्तिज्ञापकस्य यास्कानूक्तवचनस्यापि तत्रैव तात्पर्याव-
बोधाय । तथाच यास्कानूक्तं पुराकल्पश्रुतवचनम् । “साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो
बभूवुः (मन्त्रकाले मन्त्रद्रष्टार) तैऽवरेभ्योऽद्याक्षात्कृतधर्मभ्यः (सासामवक्तृभ्यः)
उपदेशेन मन्त्रान्सप्रादु । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे (निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्गवारा)
विष्मप्रहणायैव ग्रन्थं (निघण्टुं) समाग्रासिषु । वेदं च (ब्राह्मणं च) वेदाङ्गानि
च” (निरु० १-६-५) एतस्माच्च समासत इमानि पद्य ज्ञायन्ते । पुराख्येऽपि
मन्त्राणामुत्पत्तिरनिर्णीतैव । कदाकस्माद्भवन्निमे मन्त्रा इति । परे-धीमत्पु-
रुषत्तत्त्व, बहुपुरुषकृतत्व च बहूना मन्त्राणा वैशेषिक-न्याय-साहच्य-पातञ्जल-
दर्शनात् निरुक्तस्य चाख्यै समालोचनादवगम्यते । ते चर्षयोऽनद्युगीया आधि-
कारिकतत्त्वनामभाषो वा मनुष्या एव वैर्दष्ट आग्रातो वायं मन्त्रभाग इति मीमा-

1. मन्त्रलाचरणे (देवताप्रणामादौ) ग्रन्थसमाप्तौ वा स्वारस्याख्यापन ग्रन्थकृच्छेदी-
परिशीलितमिदं नास्त्वैव । नापि मध्ये प्रकरणसमाप्तावपि ; इति यास्कीये० इत्येवम् ॥

2. उत्पत्तिरिह निघण्टुसमारवाधा । समाहृतपदाना इ निगमसिद्धानामनादित्व-
मेवैतस्य समाह्वयत्वोत्पत्तिः । “सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोऽधर्मिण्येव यथायथाप्रास्ता
गौर्गोधर्मा” इत्येव दुर्गाचार्येण कृता ॥ अस्वार्थो व्याख्यानरम्भे द्रष्टव्य ॥

3. विश्वामित्रकृषिर्नेदीस्तुष्टाव गाथा भवतेति, ऋषिपुत्र्या विलपित वेदयन्ते, गृहसाम-
दमर्षमभ्युत्थित ऋषिजलोऽभिववाणे तदभिधापिन्येवार्धकतीलेवमादिषु यास्ववचनेषु
तत्तन्मन्त्राणामृषिकृतत्व सुव्यक्तमुपलभ्यते । ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि “सर्षकपिनप्रहृत् (ऐ०
ना० ६-१-१)” इत्यादिषु स्पष्टमेवैतत् ॥

4. आद्यानमभ्यास. द्वा अभ्यासे (भा० प०) प्रवचन वासान तत्र (मीमास
केषु) कादरायणीये “शास्योन्निव्याह (१-१-३)” इति सूत्रेणवेदादिशास्त्रकारणत्व
ब्राह्मण एव दिवर्ताधिष्ठानभूतस्वीकृतम् । जैमिनीयैस्तु “वेदोऽथैके सत्रिकर्षं पुरुषारया”
“अनित्यदर्शनात्” इत्येव पुरुषकृतत्वमाश्लिष्य “उक्तं मन्त्रपूर्वत्वम् आख्या प्रवचना-”
दित्यादिनाऽऽकृतकत्वमेव वेदानां व्यवस्थापितम् ॥ (जै० सू० १-१-२७+३३) एत-
त्त्व शास्त्रदीपिकादौ द्रष्टव्यम्

काष्ठादशशततमे स्त्रीष्टशकेऽधिधारणावते वेदोज्जीविनीसमाख्यसं-
स्कृतपाठशालां प्रधानाध्यापकतयाधितिष्ठन्निरुक्ताभिर्निर्मातुं कृतसं-
विदामप्यन्तरायतिरस्कृतैर्नापारि पूरयितुम् ।

सकाः प्राहुः । अतएव चैषामार्यत्वमिति प्रथमम् ॥ १ ॥ पूर्वं मन्त्रा विप्रकीर्णा एव
स्थितास्ततो प्रन्थीभूतानामतिमहद्द्रुपाणाभेषामध्ययनाध्यापनतः शाखाः समुद्भूताः ।
ततः सर्वशाखागतानां नैषण्डिकादिपदानां सुखबोधार्थं निषण्डुनामको प्रन्थः समा-
म्रातः। ततस्त्वन्मात्रेण मन्त्रार्थज्ञानेऽकृतकृत्यतां संलक्ष्य मन्त्रभागीयदुरवबोधपदादीनां
तात्पर्यादिवेदनाय ब्राह्मणग्रन्था. समाग्राताः । ततउत्तरं ब्राह्मणग्रन्थैरपि मन्त्रार्थ-
बोधो न पर्याप्त इति निरुक्तादीन्यज्ञानि समाग्रातानीति द्वितीयम् ॥ २ ॥ यथाचेद्
मन्त्राणां पृथक्श्रुतेर्वेदशब्देन मन्त्रातिरिक्तानां ब्राह्मणानां बोध उपलभ्यते तथैव
वेदाज्ञानां पृथक्श्रवणाद्ब्राह्मणेष्वपि वेदाङ्गैतरवाक्यानामेव ग्रहणीयतेति तृतीयम् ॥ ३ ॥
निरुक्तादिवेदाज्ञानां सर्वेषामेव पण्णां बीजादिरूपतया एतन्निरुक्ततोऽपि प्रागस्तिल-
मिति तुरीयम् ॥ ४ ॥ मन्त्राणामर्थज्ञानतीर्कर्यायैव यथाश्रानं निषण्डोः, यथाच
वेदाज्ञानां निरुक्तादीनां, तथैव तदानीमपि स्त्रीकृतमासीद्देद इति प्रतिद्वानां
ब्राह्मणानां च, ततः कालभूयस्त्वानुसारत एव ब्राह्मणानां मन्त्रसमत्वं जातमिति
पञ्चमम् ॥ ५ ॥ सर्वं चैतन्निरुक्तालोचनकृन्मतमनुसृत्यामिहितम् । परगृपयस्त
आधिकारिकसृष्टिविधौ तत्तन्नामभाजोऽनियतास्तत्कल्पे सृष्टिकाले मन्त्रद्रष्टारः
सुप्तप्रसुद्धन्यायेन पूर्वकल्पाधीतमन्त्रान्सृष्टवन्तः समाधिबलेनार्थतो दृष्टवन्तश्च ।
तन्प्रान्तर्यामितया बुद्धिप्रवर्तकत्वेनेश्वरः कारणमिति शास्त्रयोनित्वं तस्य बुद्धिदृष्टि-

१ अत्र-पौराणिकाः समष्टिभूतस्वातिमहतो वेदसुरद्रुमस्वाख्यायुषो जनात्मनिभ्यमाणा-
नधीणेन तपोविद्यानेनावेक्ष्य तदनुत्तिष्ठश्रुत्या तत्रभवता मगरता वेदभ्यागेन (शृंगद्वैपाव-
नेन) भ्यसनाद् (शाखाप्रशाखारूपेण विभागकरणेन) शाखासमुद्भवं मन्त्रे । अतएवास्त
वेदभ्याससंगारूपोपपत्तिरिति नेषामभिनयः । अत्र शाखाभेदः पञ्चश्रुतिना ११३१ दृष्टिगो
महाभाष्ये “च शारो वेदाः साक्षाः सरहस्या एकदागमध्वर्युशाखाः सदृशवत्तां मामभेदः
एकविंशतिषा बाहृष्यं, नवधाषर्वन्ती वेद” इत्येवम् ॥ परमेवमभ्युपगमे शाखापणवनस्य
वेदभ्यासपरनस्य येन निराक्रियेत । प्रतिपन्न द्वापरान्ते वेदभ्यासमाहुर्भोव मन्त्रा कल्प-
परिशुद्धेनारिपरम्परावर्तिगत्वाद्वाता यथापूर्वमकल्पयदिति न्यायेन संभवदनादिसारम्पदि-
कत्वं शाखापणवनस्यैव स्वात्पेन (पौराणिकानां) अभिप्रायः ॥ परमेवमपि अत्रिष्टान्त-
र्यनिष्ठन मानादिसिद्धमन्त्रादोऽपि ॥

समुपजोपमद्यदरभङ्गाराजधान्यां विविधविरुदावलीविराजमान-
मानोन्नतमहाराजाधिराजद्विजराजमहोप्रप्रतापश्रीमहृक्ष्मीश्वरसिंह-

प्रवर्तन्तयोपपद्यते । यथाहु “प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती” इत्यादि (श्रीमद्भा०
स्क० २ अ० ४ श्लो० २२) । “तेने प्रग्न हृदा य आदिरुवये” इत्यादि च । (श्रीम०
स्क० ११०१ श्लो० १) मस्तुतस्तु—तत्तन्नामकल्पनाऽनादिसिद्धैव सृष्टेरप्यनादित्वादानादि-
सृष्टिप्रवाहे च परिवर्तमानानामर्षानां नित्यमिगानरूपे भ्रमणि (वेदे) उपन्यासो
न विरुध्यते । अतीतानागतार्थभेदोऽनित्यज्ञानेष्वेवेति वेदा अनादिसृष्ट्यावनादय एवेति
जैमिनीयाना मतमवदातम् । तदेतद्ब्रह्मवार्तिके सुव्यक्त दृश्यम् ॥

एतदेव चानुगुण सायणाचार्यदेवराजयजुर्गांधार्यादिभिः ॥

“अथान महाभारतीये मोक्षधमपर्वणि शिपिविष्टनामनिर्वचनप्रसङ्गे चे नय
श्लोका (३४२ अ० ६१-७०-७१ श्लोक०) दृश्यन्ते तैश्च ज्ञायते यास्ककृतमे
वैतमिदकम् । तथाहि—

“शिपिविष्टेति चाख्याया हीनरोमा च योऽभवेत् ।

सेनाविष्ट तु यत्किञ्चिच्छिपिविष्टेति च स्मृत ॥

यासो मागृपिरव्यघ्रोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् ।

शिपिविष्ट इति ह्यस्माद्ब्रह्मनामधरो ह्यहम् ॥

स्तुत्वा मा शिपिविष्टेति यास्कऋषिददारपी ।

मत्प्रसादाद्भो नष्ट निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥” इति ॥

अस्त्येव ह्यत्र निषण्डुभाष्ये (यास्कीये) शिपिविष्टनिर्वचन च (निघ०
५-२-३) । तत्रैव किञ्चिदुत्तर द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां निषण्डुकर्तृनाम च प्रकटितम् ।
तथाहि—

“वृषो हि भगवान्धर्मं स्वयातो लोकेषु भारत ।

नैषण्डुकपदाख्याने विदि मा वृषमुत्तमम् ॥

वपिवैराह येष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।

तस्माद्दृषावर्षि प्राह वश्यो मा प्रजापति ॥” इति ॥

अस्त्येव ह्यत्र निषण्टी देवतकाण्डे युस्थानदेवताख्याने वृषाकपिरिति पदपाठश्च”
(५-६) इत्येव केपाधिद्वचनमुपलभ्यमानमहामारतपुस्तकेषु प्रदर्शितश्लोकानाम-
दर्शनात्सशयितमेव । अस्य कालनिर्णयस्तु निरुक्तालोचनकृद्भिः धीमत्यन्तसामप्रमि-
निरिस्थ सिद्धगितत । कलेर्द्वादशतमशताब्द्यां ख्रीष्टजन्मतश्चोनविंशत्ताब्दीतोऽपि
प्राक् समभवदय यास्क इति । सचाय पाणिनिकात्यायनाभ्यां परतमा पतञ्जलेषु
पूर्वजन्मेषुपि तैरेव सोपपत्तिक तत्र(निरुक्तालोचने)व्यवस्थापितम् । पाणिनिसमयस्तु
चलेरष्टमशताब्दीरूप ततो द्विशताब्दीपरभूतस्तु कात्यायनसमय इत्यपि तैरेव तत्र
सुव्यक्तमुक्तम् । पर कलिसमय एवास्ति विवादास्पदम् ॥ अत्र (कलिसमये)
तावत्केचिदेवमाहु । ‘यदेव भगवद्विष्णोरंशो यातो दिव द्विज । वसुदेवकुलो-
द्भूतस्तदैव कलिरागत ॥ यस्मिन्कृष्णे शतस्त्रसिधेव तदाहनि । प्रतिपन्न

अ० २४ श्लो० ३२) इति ॥ एतच्चाश्विन्या सप्तर्षिचारे कलिप्रवृत्त्यभ्युपगम एव समञ्जते । एतदुत्तरं हि सप्तर्षिणा चेत्यादि पूर्वोक्तवचनं मघानुगसप्तर्षिचारे परीक्षितस्थितिवोधक, “प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वाषाढा महर्षयः । तदा नन्दा-
 त्प्रवृत्त्येषु कलिर्गृद्धिं गमिष्यती”ति च नन्दस्थितिवोधकम् ॥ यत्तु द्विगृहस्थिति
 निर्णये सप्तमी द्विसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशतत्रये स्थिते सति (अर्वाङ्गदल्यधि-
 यपोऽशतवर्षात्तमे कला) इति केषाञ्चिद्धारयानं श्रीमद्भागवतटीकायामन्वि-
 ताः प्रकाशिकाया द्वादशस्कन्धे द्वितीयाध्यायेऽष्टाविंशतितमश्लोकव्याख्याने उक्त-
 पचनमुपक्रम्यान्नुदितं तत्तत्रैव “यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढा महर्षयः । तदा
 नन्दप्रवृत्तिव कलिर्गृद्धिं गमिष्यती”त्युत्तरश्लोकनिरोधादुपेक्षितमपीत्यलं कैदर्थनानि-

धिकारि (दानाभ्यक्ष-) पदवीमनुसंधधद्विश्चिरसेवकैर्वंशपरम्परातो-
ऽस्य सण्डबलाकुलस्य, यत्र च—

शयेन ॥ श्रीकृष्णस्य दिवि प्रस्थानसमनन्तरमेव कलिप्रवृत्तिरिति कथयता मूलभूतस्य
“यदैवे”त्याद्युपक्रमोक्तविष्णुपुराणादिवचनजातस्य स्वयमेवाभिप्राय उद्गीयते

चायमपि ज्योतिर्विशभरणरुदिव युधिष्ठिरादेव कलिप्रवृत्तिमभ्युपैतीति प्रतीयते । युक्तं च
तत्तस्य समसमयत्वादिकरानससदि नवरत्नेषु परिसंघातत्वाच्च । अस्य विक्रमार्ककालिक
त्वे मानान्तरमपि ।

“ब्राह्मण्यामभवद्भ्रातृमिहिरो ज्योतिर्विदामग्रणी
राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूर ।
वैद्यायां हरिचन्द्रवैद्यतिलके जातश्च शङ्कुः कृती
शुद्धायाममरः पठेव शवरस्यामिद्विजसात्मजाः ॥ १ ॥”

इति प्रामाणिकश्लोकः । (अयं च शवरो जैमिनीयमीमांसाभाष्यरूपः । यद्विषये इयं सुप्रमि-
द्विरस्ति “सहस्रं शाखा ह्यर्थतो वेद शवर” इति । अत्र शाखाः सामवेदीयाः । “सहस्रवर्मा
सामवेद” इति महाभाष्यादिति केचित् । वस्तुतः सहस्रं ब्राह्मणा आसन्नितिवदसख्याता-
नेकवचनोऽत्र सहस्रशब्दस्तथा च चतुर्णां वेदानामेकत्रिंशदधिकैकादशशतमिताः शारा
महाभाष्यपरिसख्याना हि निश्चयेनार्थतः शवरो वेदेति तस्य चतुर्वेदत्वाच्चतुर्षु वर्णेषु यथाक्रम
विवाह उपपद्यते इत्यपि कश्चित् ॥) सप्रति चायं शकशब्दो राजकीयनियतसमयाख्यापने
वर्षपूर्णे वर्तते यथा ख्रीष्टशकः शालिवाहनशकः । अयं च प्रचारस्तदार्थान्तर्गतैर्ज्योतिर्वि-
दाभरणरुद्विरेव प्रचारितः । यथाचाङ्ग “शाकप्रवृत्तिः कृता” “शाकवत्सराः” “षट् शक
कारकाः कलावि”लेखम् । परस्मिन्नेमिर्विक्रमार्कहतान् शकान्दिप्रवृत्तिरेव तेषां शको नपरि-
संख्यातोऽथवा विक्रमार्कपर्यन्तं युधिष्ठिरशकमेव वेदयुगाम्भराशिरूपमुक्त्वा ततो विक्रमशक
ततश्च शालिवाहनत्रिजयाभिनन्दननागार्जुनबलीलेख पट्ट शककारकाः परिसंख्याताः द्वा-
त्रिंशदधिकचतुर्लक्षवर्षात्मककलिसमयविशानार्थमिति लक्ष्मणसेनादिशकान्तरवच्छकानामपि
स मुख्यः शक एवोपेक्षित इति वरुड प्रतीयते । परमेवदम्बूहन तेषां नोपपद्यत इति मूलेऽस्य
सुव्यक्तमुपपादितमेव । यत्तुक्तसहितावचनन्याख्याया भद्रोत्पलैरुद्धृत—

“कलिद्वारसंघी तु सितार्से पितृदैवतम् (मयाः) ।
मुनयो भर्मनिरताः प्रजाना पालने रताः ॥ १ ॥”

इति वृद्धगर्भवचन तद्यदि समूल तदा—

“चत्वार्योदुः सहस्राणि वर्षाणां तु इतं युगम् ।
तस्य तावच्छवी सन्ध्या सन्ध्याश्च तथाविध ॥ ६९ ॥
इतरेषु ससन्धेषु ससन्ध्याद्येषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥”

इति प्रथमाध्यायस्यमनुवचनाभाषा दैवमानेन द्वादशसहस्रवर्षात्मके वृत्तरिचतुर्षुगे
द्वादशसहस्रवर्षभोग्यस्य कले राद्योऽगो गगमानानुसारेण लवलेदमितः मानुष सहस्रवर्षात्मको

श्रीमान्गोकुलपालनार्चिततरुश्रीः सत्यभामाहृतः
सहृन्दावनकौतुकी द्विजपतिप्रीति समुदीपयन् ।

यत्पूर्वमेव प्रवृत्तोऽपि कलिर्भगवन्महिम्ना प्रतिरुद्धप्रसरस्तद्रूपमप्रतीक्ष एवासीदिति यदैव भगवद्विष्णोरंशो दिवं यातः तदैव कलिरागतः । अर्थाद्भुवम् । यल्लोकः पापे रमते इति । सवदति चामुमर्थं पूर्वोक्तो यदैवेत्यादिविष्णुपुराणीयवचनोत्तरश्लोकः । “यावत्स पादपद्माभ्यां पस्पशेमा वसुन्धराम् । तावत्पृथ्वीपरिष्पंगे समर्थो नाभवरकलिः ॥ ३६ ॥ इति अन्यदपि युधिष्ठिरराज्यादपि पूर्वं कलिस्थितिबोधकम्—

अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥ १ ॥ इति—

मासमीमासाधृतब्रह्मपुराणवचनम् । एवंवचनान्तरमपि पुराणान्तरे द्रष्टव्यं सुधी-
भिरिति ॥

१ श्रीरनन्यसाधारणसपत् लक्ष्मीश्च । तद्वान् । यथा कुलस्य—गोकुलस्य च पालने-
नार्चिततराऽतिपूजिता धी सपत् । ऐश्वर्यं (मीश्वरत्व-) य यस्य सः । सत्यं च भाव्य

द्वापरसंभ्याशेष इत्यभिमत्य द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु सन्ध्याशातिक्रमणान्तरमेव युगा-
न्तरप्रवृत्तिरभ्युपेयाऽन्यथा युगमाह्वयोद्वादशसहस्रवर्षभोगो मनुक्तश्चतुर्णां युगाना नोपपद्येत ।
तसादुपपन्नमेतदप्य कलेनेवशतवर्षभोगानन्तर मघासु सप्तपिचारे युधिष्ठिरराज्यमासीदिति ।
द्वापरसन्धिस्तु धर्मकृतपव । अयमभावः । “त्रीणि लक्षाणि वर्षाणां दिनमानुषसंख्या । षट्
चैव सहस्राणि भविष्यत्येष वै कलिः इति” विष्णुपुराणीयवचने । शतानि तानि दिव्यानि सप्त
पद्म (१२) च संख्ययेति तदुत्तरवचनानुसारेण पूर्वोक्तमनुवचनेन च सन्ध्याशाभ्या
सहेति योज्य तथा च द्वासप्ततिसहस्रवर्षात्मरामनुष्यवालरूपसन्ध्याशेन सह षट्पथिक-
लश्रवणस्य योगे (४३२०००) द्वात्रिंशत्सहस्रापिकचतुर्लक्षवर्षभोग्यस्य कलेः प्रथमसहस्रा-
भ्या सद्योजातरूपतयाऽप्रकटधर्मत्वारुष्णावतारपर्यन्त प्रतिरुद्धप्रसरत्वाचेति प्रागवोचाम ।
यदपि “द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये । जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः” ।
इति वचन न्यासोत्पत्तिरिषय तदपि धर्मकृतमेव कलावपि द्वापरे समनुप्राप्ते समनुगते ।
भगवत्प्रादुर्भावमदिशा ततः पूर्वमपि द्वापरधर्मसैव मुचिरानुत्सस्य वर्तमानत्वादेवमन्य-
त्राप्युक्तम् । केचिदंविषयवचनाना युगान्तरविषयतया रामादप्ये इत्यल्ल पक्षविनेन ॥

1 यथा च हरिवंशे श्रीमद्भागवते च कालवचनवधायादिगुह्यानुपसंक्रान्तेन श्रीरुष्णेन
स्वपीताम्बर चिरसुप्ते मान्धातृजनये मुचुजुन्दे राजनि निःशुभ्य (तेन तमाच्छाद्य) निली-
नेन चिरपुण्ड्रिजालयवनपदाऽभिहृतिप्रबुद्धेन तेन देवदत्तवरेण राज्ञा निजनेकाकिमदीच्या
तस्मिन्वालयवने भसीरुने सति भगवताभिष्टुनो राजा परस्परपरिचयान्ते पुना राज्य-
परिमहाय गुह्यातो निर्गमितः । शुल्कान्मनुजान्मगन्तानो विचरतोऽवलोक्य क इम इति भग-
वन्त पृष्टवान् । सद्य मिहत्याय यन्मिमय इति केचित्तवान्तदन्वय एव स विगनात्पस
प्व तृणशुणो विचशुणराजपव निवृष्टे “नायमराज्य राज्यसमय” इति यदन् । तथाच भारत-
युगानन्तर कश्चिदपि कश्चिदः सन्तोऽभ्यमित्यल्ल पक्षविनेन ।

धुन्वञ्जिह्वगचित्तमञ्चितयलो वंशं वहद्बुद्धवलम्
 कुर्वन्ननुनकीर्तिमुद्धृतधरो लक्ष्मीश्वरोऽराजत ॥ १ ॥
 यस्याज्ञानतिवर्तिनो हि मिथिलोपान्तेऽपि भूमीश्वराः
 सद्भायं गमिताः परे क्षितिभुजो मन्त्रप्रतीक्षा भृशम् ।
 सम्राट् संसदि संविभावितमती प्रौढिं परामीयुषो
 वाचोयुक्तिपटोरद्भ्रकक्षणागारस्य नैष्टापरं ॥ २ ॥
 तस्याशेषगुणारुरस्य मिथिलाधीशस्य सर्वेश्वरी-
 पत्पद्माहितसन्मतेरवरजः श्रीभमात्रमेशामिधः ।
 नास्त्रैवाजनि भेदभागधसुमतीविख्यातसत्कीर्तिमान्
 शास्त्रीमां मिथिलामगाधमतिमान्सद्गर्मवद्धादरः ॥ ३ ॥

संप्रवर्तमाने चात्र नवाधिकैकोनविंशतिशततमे स्त्रीष्टशके उक्त-
 श्रीभमत्याः समनुकम्पया सभाप्याणि ऋगादिवेदपुस्तकानि निरुक्त-
 पुस्तके चासाद्य समाकलय्य च तत्तन्मन्त्रार्थान्द्रष्टव्यार्थानन्यान्पि
 प्रमाणयितव्यान्समापीद् प्रस्तुतं कार्यम् । ततश्च तच्चरणानुकम्प-
 यैव साहाय्यमप्यासाद्य मुद्रापयितुं प्रस्तुतेयं-सप्तपदिका-यास्कनि-
 रकलघुविद्युतिः । तामेतामग्रधानेनाफलयितुमनुगृह्णन्तु सहृदयवरा
 निपश्चितो येनात्मनः सफलोद्योगान्मन्यामहे । दुरवगाहश्चायं वेदम-
 माख्यापको निरुक्तग्रन्थः । यतो हि नह्यत्र निर्वचनान्येव प्रददयं
 यारकमुनिरात्मनः स्तनकृत्यतां मेने, अपितु मन्त्रार्थज्ञानाय यथायथा
 यतितव्यं तत्सर्वमेवेहोपदिष्टवान् । यथाचात्र (निरु २-१) दिग्दर्श-

माच ताभिः, सत्यभामया चाऽऽहत । सता मुविद्या वृन्दस्य अवने (पालने)
 सति (समीचीने) वृन्दावने च कौतुमी । द्वित्रपतीना व्राह्मणाना (श्रीत्रियाणा)
 द्वित्रपतेर्गण्डस्य च प्रीतिम् समुदीपयन्सवर्धयन् । जिह्वगस्य विद्युनस्य, कालियस्य
 च चित्तं परमर्मविभिरता धुन्वन्तिरस्कुपेन् । अधितं पूजितं बलं सामर्थ्यं यस्य स ।
 अधित. पूजितो बलो बलभरो(उपेठलात्)येन स. । उद्धृत सवैदोपरहितं नाना-
 शुणरत्न वंशं रण्टवलाहय कुल, वेणु वा वहन् धारयन् । भञ्जना शुभा कीर्ति, मनु-
 नस्य वा कीर्ति कुर्वन् सम्पादयन् । उदधिक भृता पोषिता धरा येन मः । उद्धृतः
 भृतो धरो गोवर्द्धनो येन स । लक्ष्मीश्वरो महाराजो विष्णुयेति श्लेष । अत्र सर्वत्र
 “धातुगम्यन्धे प्रत्यया ” (१-४-१ पा) इति भूतेलट शताशोधः ।

१ अन्तरेऽन्धो महारत्नकारि ठात्राद्धठठदि उवाभूत्स्य सस्यैष्ट इंशो काभकट् ।
 यमीशितुमतिवर्तितु नाशकरिति यावत् । अत्र हि “अधीगर्थददेशादमिति (२-२-
 ६२-पा.)”ति ईशितु कर्मणि सेपत्वेन विवक्षिते पठो ॥

नेन प्रदर्शयिष्यतेऽपि ॥ तदत्रास्मादृशावपक्षजनसुलभेन मतिदोषेण
जनितानि स्वलितानि सुविनृद्य प्रयोध्यन्तु विचक्षणवरा येन
शतशताप्रकाशनपुरस्सरं यतेमहि द्वितीयसंस्करणेऽस्या निर्दोषता-
संपादनाय । धन्तारश्च शुणैकपक्षपातिनो दूषणवाचंयमाः सुधियः
शीमकाक्षरयोजकदोषेणास्मदीयदृष्टिदोषेण चोपनता अशुद्धीरिति
निधिन्यन्तो विरमामो निरर्थं काष्ठिस्तरादिति निगदति-

विदुषामाश्रयो-

मुकुन्दशर्मा वस्वशी ।

एष च “निरुक्तलघुविद्युति” नामको ग्रन्थोऽस्मानिमुंभ्यापुत्रवाग्निने तुकाराम
जाचजीतिसमाख्याय ससर्वाधिकारं मुद्राप्य प्रकाशयितुर्मापंत इति तमन्तरा
नान्यस्यैतत्पुनर्मुद्रणेऽधिकार इति विदाडुर्वन्तु विदन्त इति च निगदति ग्रन्थद्वयम् ।

पं० श्रीमुकुन्दशर्मा ।

निरुक्तम् ।

सप्तपादी ।

हरिः ॐ ॥ समाग्रायः समाग्रातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाग्रायं
निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति च्छन्दोभ्यः
समाहृत्य समाहृत्य समाग्रातास्ते निगन्त्वच एव सन्तो निगमनान्नि-
घण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि बाह्वनादेव स्युः समाहृता भवन्ति
यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं
प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं तत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भा-
वप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे ब्रजति पचतीत्युप-
क्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्नेज्या पक्तिरित्यद्
इति सत्त्वानामुपदेशः (१) गौरश्चः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते
शेते ब्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः—॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यतेऽयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोप-
देशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन
संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यचदेवताभिधानं पुरुषविद्या-
नित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ (२) पद्मभावविकारा भवन्तीति वा-
र्ष्यायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत
इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य
सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धत
इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां धार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते
शरीरेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यती-
त्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति (३) ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति एस्माद् ते
यथावचनमभ्यूहितव्या न निर्वद्धा उपसर्गो अर्धाग्निराहु रिति शाक-

(१) एवमादिखण्डसूत्रमोऽन क्षीरस्वाम्यादिभिर्निर्दिष्टव्याख्यातुभिर्धृतः ॥

नेन प्रदर्शयिष्यतेऽपि ॥ तद्वास्माद्दशाहपक्षजनसुलभेन मतिदोषेण
जनितानि स्वलितानि सुविन्द्य प्रबोधयन्तु विचक्षणवरा येन
कृतज्ञताप्रकाशनपुरस्सरं यतेमहि द्वितीयसंस्करणेऽस्या निर्दोषता-
संपादनाय । क्षन्तारश्च गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाच्यमाः सुधियः
शीलकाक्षरयोजकदोषेणासदीयदृष्टिदोषेण चोपनता अशुद्धीरिति
निश्चिन्वन्तो विरमामो निरर्थकाद्विस्तरादिति निगदति-

विदुषामाश्रयो-

मुकुन्दशर्मा वत्शी ।

एष च “निरुक्तलघुविश्रुति” नामको ग्रन्थोऽस्मान्निर्मुम्बापुरवास्तिने तुकाराम
जायजीतिसमाख्याय ससर्वाधिकारं मुद्राप्य प्रकाशयितुमर्पित इति तमन्तरा
नान्यस्यैतत्पुनर्मुद्रणेऽधिकार इति विदाङ्कुर्वन्तु विदन्त इति च निगदति ग्रन्थकृत् ।

पं० श्रीमुकुन्दशर्मा ।

निरुक्तम् ।

सप्तपादी ।

हरिः ॐ ॥ समान्नायः समान्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समान्नायं
निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति च्छन्दोभ्यः
समाहृत्य समाहृत्य समाभ्रातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्नि-
घण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि याहननादेव स्युः समाहृता भवन्ति
यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं
प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं तत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भा-
वप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युप-
क्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद्
इति सत्त्वानामुपदेशः (१) गौरश्चः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते
शेते व्रजति निघृतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्परायणः—॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यतेऽयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोप-
देशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयत्वाच्च शब्देन
संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवदेवताभिधानं पुरुषविद्या-
नित्यत्वात्कर्मसप्तत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ (२) पदभावविकारा भवन्तीति वा-
र्ष्पायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत
इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य
सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धत
इति स्वाङ्गाभ्युच्चय सायौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते
शरीरेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यती-
त्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति (३) ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविचारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति हस्माद् ते
यथावचनमभ्युहितव्या न निर्नद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शक-

(१) एवमादिसण्डसूत्रनमोऽत्र क्षीरस्ताम्यादिभिर्निर्दिष्टव्याख्यातृभिर्भूत ॥

टायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः प-
दार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थ-
विकरणम् (४) आ इत्यर्वागर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं
प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमति मु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं
न्यवेति विनिग्रहार्थाया उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपे-
त्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं
परीति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान्प्राहुस्त उपे-
क्षितव्याः ॥३॥ (५) ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥*॥१॥१॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंप्रहार्ये-
ऽपि पदपूरणास्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीवेति भाषायां चान्व-
ध्यायं चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्व-
ध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्र-
तिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थाय उपरिष्टादुपचारस्तस्य
येनोपमिमीते (१) चिदित्येषोऽनेककर्माचार्यश्चिद्विदं ब्रूयादिति पूजा-
यामाचार्यः (कस्मादाचार्य) आचारं ग्राहयत्याचिनोत्वर्थानाचिनोति
बुद्धिमिति वादधि चिदित्युपमार्थे कुल्मापांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित कु-
ल्मापाः कुलेषु सीदन्ति नु इत्येषोऽनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वप-
देशे कथं नु करिष्यतीत्यनुष्टुप्ते नन्वेतदकार्पादिति चाधाप्युपमार्थे भ-
वति (२) ॥ वृक्षस्य नु तै पुरुहूत वृयाः ॥ वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा
वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखाः खशयाः शक्नोतेर्वाथ यस्या-
गमादर्धपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वौदेशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्सक-
र्मोपसंप्रहश्चेति समुच्चयार्थं उभाभ्यां संप्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृत्रह-
न्त्रित्येतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारो वेति विचारणार्थे
हन्ताहं पृथिवीमिमां निर्दधानीह वेह्वेत्यथापि समुच्चयार्थे भवति ॥४॥

वायुर्वा त्वामनुर्वा त्वेति (३) । अह इति च ह इति च विनिग्रहा-
र्थीयो पूर्वेण संप्रयुज्यते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न
करिष्यतीत्यधाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण मृषेमे वदन्ति सत्यमु ते
वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तद्दु हीत्येषोऽनेककर्मेदं हि करिष्यतीति

द्वैत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्यनुष्टुप्ते कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायां
 विलेति विद्याप्रकर्षे एवं विलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्य-
 तेऽनुष्टुप्ते न मिलैवं ननु मिलैवं मेति प्रतिषेधे माकार्पीर्माहार्पीरिति च
 खल्विति च खलुष्टत्वा खलुष्टतमथापि पदपूरण एव खलु तद्वभूवेति
 शब्धदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां शब्धदेवमित्यनुष्टुप्ते एवं शब्धदि-
 त्यस्ययं ष्टुप्ते नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्त्रध्यायं वि-
 चिकित्सार्थीयश्च पदपूरणध्यागस्य इन्द्राय हृविर्निरुष्य मरुद्भ्यः संप्र-
 दित्सांचकार स इन्द्र एव परिदेवयांचके (४) ॥ ५ ॥ ॥ इति
 प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ * ॥ १ ॥ २ ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेदु यदद्भुतम् । अन्यस्य चित्तमभिसंचरेष्य-
 मुतार्थात् विनश्यति ॥ न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मि-
 न्यपि दुरित्यहो नामधेयं द्योतत इति सतः श्व उपाशंसनीयः कालो
 होहीनः कालः ॥ कस्तद्वेदु यदद्भुतम् ॥ कस्तद्वेदु यदभूतमिदमपी-
 तरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसंचरेष्यमभिसंचार्यन्यो नानेय-
 श्चित्तं चेततेरुतार्थात् विनश्यती (त्यध्याध्यातं विनश्य) त्याध्यातमभिप्रे-
 तमथापि पदपूरणः (१) ॥ ६ ॥

नूनं साते प्रतिवरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोर्ना । शिखा
 स्तोत्रभ्यो मातिधुग्भगो नो बृहद्वेदम विदधे सुवीराः ॥ सा ते प्रति-
 दुग्धां वरं जरित्रे वरो वरयितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा
 मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं महनैर्दानकर्मणो दक्षिणा
 दक्षतेः समर्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमना-
 दिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाश-
 तेर्वा स्यादानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हन्ते देहि स्तोत्रभ्यः कामा-
 न्मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहाय वा भगो नोऽस्तु बृहद्वेदम खे वेदने भगो
 भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिबुद्धं भवति वीरवन्तः कत्याण-
 वीरा वा वीरो वीरयत्यभिजान्वेतेर्वा स्याद्व्रतिकर्मणो वीरयतेर्वा स्त्री-
 मिति परिप्राहार्थीयो वा पदपूरणो वा । प्रसीमादित्यौ अस्तजन् ।
 प्रास्तजदिति वा प्रास्तजत्सर्वत इति वा विसीमतः सुरुचो घेन आवरिति

च व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं सीमः सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा विधीन्यति देशाविति त्व इति विनिग्रहार्थायं सर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके (२) ॥ ७ ॥

ऋचां त्वः पोपमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शकरीपु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥ इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट ऋचामेकः पोपमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी गायत्रमेको गायति शकरीपूढाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शकर्थ ऋचः शक्नोतेस्तद्यदा-मिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्व वेदितुमर्हति ब्रह्मा परिवृढः धृततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतो यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति चापि धाधीयानेयुरूपग्रन्थोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निषान इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनामस्याद्दृष्टव्यं तु भवत्युत त्वं सग्न्ये स्थिरर्पीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वसै तन्वं १ विसंग्र इति चतुर्ध्यामथापि प्रथमा-वहुवचने (३) ॥ ८ ॥

अक्षण्वचन्तः कर्णवन्तः सप्तारयो मनोजवेऽसमा वभूवुः । आट्-प्रासं उपकक्षाम उ त्वे हृदा इव दात्वा उ त्वे ददथे ॥ अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सप्तारयोऽक्षि चष्टेरनक्तेरित्याप्रायणस्तस्मादेते व्यक्तरे इव भवत इति ह विज्ञायते कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्या-प्रायण ऋच्छन्तीव रे उदगन्तामिति ह विज्ञायते मनसां प्रजवेऽसमा वभूवुरास्यदत्रा अपर उपकक्षदत्रा अपर आभ्यमस्यतेरास्यन्दत एनदभ्रमिति वा दभ्रं दध्यतेः स्वतिर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्विद्वन्तरं भवति प्रक्षेया ह्ना इयैके प्रक्षेया दृशिरे शानार्हा हदो हादतेः शन्द-कर्मणो हादतेर्वा स्याच्छीतीभायकर्मणोऽद्यापि समुशयार्थे भवति (४) पर्याया इव त्वदाशिनमाशिनं ष पर्यायाश्वेन्यथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिता-क्षरेषु ग्रन्थेषु चाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणान्ने मितान्क्षरेऽप्यनर्थकाः कर्मागिदिति ॥ ९ ॥

निघ्नकासश्चिदिन्नरो भूरि तोका वृकादिब । विभ्यस्यन्तो वंवाशिरे
शिशिरु जीवनायकम् ॥ शिशिर जीवनाय शिशिर शृणाते शम्ना-
तेर्वा । एमेन सृजता सुते । आसृजतेन सुते । तमिद्वर्धन्तु नो
गिर ॥ त वर्धयन्तु नो गिर स्तुतयो गिरो गृणाते । अयमुं
ते समतसि । अय ते समतसीवोऽपि दृश्यसे (५) सुविदुरिव सुवि-
ज्ञायेते इवाधापि नेत्येष इदित्येतेन सप्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

द्विविभिरेके स्वरित संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेपु सोमान् । शची-
र्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वार्यन्त्यो नरक पतामेति नरक न्यरक
नीचैर्गमन नासिन्नमण स्थानमल्पमप्यस्तीति वाधापि न चेत्येष इदि-
त्येतेन सप्रयुज्यतेऽनु ष्ट्रे नचेसुरा पिबन्तीति सुरा मुनोतेरेवमुच्चा
वचेष्यर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्या (६) ॥ ११ ॥ * ॥ इति प्रथ-
माध्यायस्य तृतीय पाद ॥ * ॥ १ ॥ ३ ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामारयाते चोपसर्गा-
निपाताश्च तत्र नामान्यारयातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न
सर्वाणीति गान्धो वैयाकरणाना चैके तद्यत्र खरसस्कारौ समर्थौ
प्रादेशिकेन गुणेनान्विनौ स्याता सविज्ञातानि तानि यथा गौरश्च
पुरुषो हस्तीत्यथ चेत्सर्वाण्यारयातजानि नामानि स्युर्य कश्च तत्कर्म
कुर्यात्सर्व तत्सत्व तथा चक्षीरन्य कश्चाध्वानमभ्रुवीताश्च स वच-
नीय स्यात्किंचित्त्तृन्धात्तृण तदथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि ना-
मानि स्युर्यावद्भिर्भावै सप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भ स्यात्
त्रैव स्यूणादरशयावासचनी च स्यात् (१) ॥ १० ॥

अथापि य एषा न्यायवान्कार्मनामिक सस्कारो यथा चापि
प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनायाचक्षीरन्पुरुष पुरिशय इत्याचक्षीरन्नप्रेत्य
श्च नर्दनमिति वृणमथापि निष्पन्नऽभिन्वाहारेऽभिविचारयन्ति प्रथ-
नात्पृथिवीत्याहु क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादे-
शिके विकारे पदेभ्य पदतरार्धान्तसचस्कार शाकटायन एते वा-
रिन च यकारादिं चातकरणमस्ते शुद्ध च सकारादिं चाधापि स-

त्वपूर्वां भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति वदे-
तन्नोपपद्यते (०) ॥ १३ ॥

यथो हिनुवा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेना-
न्वितौ स्यातां सर्व प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति यथो
एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समा-
नकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो
भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तो यथो एतद्यथाचापि प्रतीतार्थानि
स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथा
प्रततिर्दमूना जाट्य आट्णारो जागरूको दर्षिहोमीति यथो एतन्निष्पन्ने-
ऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगप-
रीष्टिः प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथ वैदर्शनेन
पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः (३) अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते
यथो एतत्प्रदेभ्यः पदेतरार्थान्तसंचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स
तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा (न शम्भुगर्हा इति) यथो एतदपरस्माद्भावात्पू-
र्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्वानामपरस्मा-
द्भावानामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा विल्वादो लम्बचूडक इति
विल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा (५) ॥ १४ ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ * ॥ १ ॥ ४ ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो ना-
त्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य फात्स्वर्य स्वार्थ-
साधकं च यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि
मन्त्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यं नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि
ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त उरुप्रथस्वेति प्रथयति प्रोहाणीति प्रो-
ह्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्त्योपधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैत्रं हिंसीरित्याह
हिंसन्नथापि विप्रतिपिद्धार्था भवन्ति । एक एव रुद्रोऽनृतस्थे न द्वि-
तीयः । असंख्याता सुहस्ताणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् ॥ अशत्रुरिन्द्र
जज्ञिषे, शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इत्यथापि जानन्तं संप्रेष्यत्यग्ने
समिव्यमानायानुग्रहीत्यथाप्याहादितिः सर्वमित्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरि-

क्षमिति तदुपरिष्ठाद्धारयास्यामोऽथाप्यविस्पष्टार्था भवन्त्यम्यग्याह-
श्मिन्जारयायि षाणुवेति ॥ १५ ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म
नियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणं (१) त्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिरिति
यथो एतन्नियतयाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्ये-
तद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति यथोएतद्ब्राह्मणेन रूपसपत्ना विधीयन्त
इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नाय-
वचनादहिंसा प्रतीयेत यथोऽएतद्विप्रतिपिद्धार्था भवन्तीति लौकिके-
ष्वप्येतद्यथाऽसपत्नोऽय ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति यथो एतज्जानन्तं
संप्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते जानते मधुपर्कं प्राह यथो एतद-
दितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति
यथो एतद्विस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न
पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुह(पवि-
शो)पो भवति पारोवर्थवित्सु तु रल्लु वैदित्पु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति
(५) ॥ १६ ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ * ॥ १॥५॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । अवसायं पृहते रद्र मृळेति
पद्दवस गावः पध्यदनभवतेर्गत्यर्थस्थासौनामकरणस्तस्मान्नावगृहन्त्य-
वसायाश्चानिति स्थतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृहन्ति दूतो निर्ऋत्या
इदमज्जगामेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाः कारान्त पुरो नि-
र्ऋत्या आचक्ष्वेति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षैकारान्तं परः सनिकर्षः सहिता पदप्रकृ-
तिः सहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणाना पार्षदान्यथापि याज्ञे दैवतेन घह्वः
प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद्भ्युलिङ्गज्ञा अत्र एम इति ।
इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायु पृणन्तीति वायुलिङ्ग चेन्द्रलिङ्गं
चाम्रेये मन्त्रेऽग्निरिव मन्यो त्विपितः सहस्येति तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे
त्विपितो ज्वलितस्त्विपिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवत्यथापि ज्ञानप्रशसा
भवत्यज्ञाननिन्दा च (१) ॥ १७ ॥

स्थाणुरयं भारह्वारः किल्भाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । यो-
र्थंश्च इत्सुक्लं भृद्रमभृते नार्त्तमेति ज्ञानुविधूतप्राप्ता । यद्गृहीतमविज्ञातं

निगदेनैव शब्दते । अनग्नादिव शुक्लैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिन् ।
स्याणुसिद्धतेरर्थोऽर्तेररणस्यो वा (२) ॥ १८ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो
त्वस्मै तन्वं ३ विसन्ने जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ अप्येकः प-
श्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्य-
मप्येकस्मै तन्वं विसन्न इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थ-
स्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना मुवासा
ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स
एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशसा तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय
(३) ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्ननं हिन्वन्त्यपि वार्जिनेषु । अधेन्वा
चरति माययैप वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ अप्येक वाक्सख्ये
स्थिरपीतमाहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा
विद्वातार्थं यं नाप्रुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया
वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाच
श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा विचि-
त्पुष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह-याज्ञदैवते पुष्पफले देवताभ्यात्मे
वा (४) साक्षात्कृतधर्माण ऋपयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य
उपदेशेन मन्त्रान्त्सप्रादुरपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे वित्मग्रहणायेमं ग्रन्थं
समानासिपूर्वे च वेदाङ्गानि च वित्मं मित्मं भासनमिति धै तावन्तः
समानकर्माणो धातरो धातुर्द्धातेरेतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्ये-
ताप्रतामर्थानामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानाम प्राधान्येनेद-
मिति तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् । (५) अश्व न त्वा वार-
वन्तम् । अश्वमिन् त्वा बालवन्तं बाला दंशनिवारणार्था भवन्ति वंशो
दशतेः । मृगो न भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचुरो
गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव
कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेदेवतामिधानं कायं न चरतीति
गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रीर्णो भवति पर्ववान्पर्वतः पर्व

पुनः पृणातेः श्रीणातेर्वाधमासपर्थं देवानस्मिन्प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतर-
त्संधिसामान्यान्मेघस्थायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद्याख्यास्यामो
नैषण्डुकानि नैगमानीहेह (६) ॥ २० ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य
पष्ठः पादः ॥ १ ॥ ६ ॥

(सामान्यास्तत्र चतुष्टयमैतोऽन्येऽर्थे निपाता वायुर्वात्वा नर्नूनं नूनं
सा त ईरचां त्वोक्षेप्वन्तो निर्ध्वंकासो ह्विभिर्भिरतीमान्यथापि यो यथो
हिन्यथापीदमर्थवन्तोऽर्थापीदं र्क्षाणुरयमुतं त्वः पत्रयन्तुतं त्वं सख्ये
विंशतिः) ॥ इति निरुक्तपूर्वपट्टे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणे-
नान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्भ्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे-
ऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरव-
र्णसामान्यान्निर्भ्रूयान्नत्वेव न निर्भ्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विशयवस्यो हि
वृत्तयो भवन्ति यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्प्रत्नमवत्तमिति धात्वादी एव
शिष्येते (१) अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति सः सन्तीत्य-
थाप्यन्तलोपो भवति गत्या गतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्ज-
ग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलोपो
भवति तत्त्वां यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्ययो
भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्वाद्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका
रज्जुः सिकतास्तर्कित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति (२) ॥ १ ॥

ओषो मेपो नाथो गाथो वधूर्मध्वित्यथापि वर्णोपजन आस्थद्वारो भ-
रुजेति तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धानुभवति तद्विप्रकृतीनां स्थानमिति
अदिशन्ति तत्र सिद्धरामनुपपन्नमानागामितरयोपपिपादयिषेत्त्राप्ये-
केऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृपतः कुणारुमित्यथापि
भापिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाप्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाघा इत्य

धापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमित्यथापि प्रकृतय एवैकेषु
 भाष्यन्ते विकृतय एकेषु (३) शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते
 कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो
 भवति विकारमस्यार्येषु भाष्यन्ते शव इति दातिलेवनार्थं प्राच्येषु
 दात्रमुदीच्येष्वेवमेकपदानि निर्भ्रूयाद्यथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु
 चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्भ्रूयाद्दण्ड्यः पु-
 रुरो (दण्डपुरुषो) दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा दण्डो
 ददतेर्धारयतिकर्मणोऽङ्गुरो ददते मणिमित्यभिभाष्यन्ते दमनादित्यौ-
 पमन्यवो दण्डमस्याकर्पतेति गर्हायां (४) कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते
 कक्षो गाहतेः कस इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किम-
 स्मिन्ख्यानमिति कपतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामा-
 न्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिपादः पुरिशयः
 पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य । यस्मात्परं नापरमस्ति
 किञ्चिद्यस्मान्नार्णीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्षइव स्तब्धो दिवि
 तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति (५) विश्व-
 कद्राकर्पो वीति च कद्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना
 कद्रातीति द्राति कुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यास-
 स्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः । कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्येवास्य
 रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोते रूपं रोचतेरेवं तद्धितस-
 मासान्निर्भ्रूयान्नैकपदानि निर्भ्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायाऽनिदं-
 विदे वा नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽस्योपसन्नाय तु निर्भ्रूयाद्यो बालं
 विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा (६) ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाज्जगाम गोपाय मा शेवधिष्टेहमस्मि । अ-
 स्यकृपानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ य आ-
 त्पुण्यवितर्धेन कर्णावर्द्धुःसं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं
 मातरं च तस्मै न हृद्येत्कृतमधनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते

विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न
मुनक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव विद्या शुचिर्मप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्यो-
पपन्नम् । यस्तेन द्रुहोत्कतर्मघनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्म-
(निधिपाय ब्रह्म)न्निति निधिः शेषधिरिति (७) ॥ ४ ॥ * ॥ इति
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥ शुभमस्तु ॥

निरुक्तविवृतिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

धीमदाद्यापदाम्भोजद्वन्द्वं वन्देऽर्थसिद्धये ।
निरुक्तविवृतिं लघ्नीं श्रुवे दुर्गमं यथा ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यदुर्गासिद्धिर्गुणा विदुषामपि ।
इति न्युत्पित्समानानां प्रवृत्त्यै यतवानहम् ॥ २ ॥
दृष्टेना दुर्गवक्रोक्तिं स्फुटं विज्ञास्यते यथा ।
इति वचिद्विस्तरं मे क्षस्यन्ति गुणग्रन्थव ॥ ३ ॥

अथ तत्रभवान्भगवान्यास्कमुनिरल्पायुषोऽल्पमेधसो जनाञ्जनित्यमाणानैक्षीणेन तपोविज्ञानेनावेक्ष्य तदनुजिघृक्ष्या साक्षात्कृतधर्मभ्यो महविभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य श्रुतार्थभिर्वाच्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुनीय मन्त्रार्थपरिज्ञानाय छन्दोभ्य समाहृत्य समाहृत्य समाज्रात पञ्चाध्यायीशास्त्रसमूहभावेनैवस्मिन्नाश्राये प्रन्थीकृत गवादिदेवपठयन्त वैदिकशब्दसमुदाय निषण्णपरनामक काण्डत्रयविभागेन व्याचिख्यासु

१. वृत्तोऽप्यप्रतिहतेन, अनागतार्थदर्शनेति यावत् ।

२. ऋषिशब्दार्थो वक्ष्यते ऋषिर्देशनादिति (नि० नै० २-३-२) तदर्थोऽपि वक्ष्यत (नि० नै० १-६-५) तत्र ये साक्षात्कृतधर्मभ्यो उपदेशेन श्रुत्वा पश्चाद्ये ऋषयो बभूवुस्ते ऋषिभ्य श्रुतधर्मत्वाच्छ्रुतार्थ इत्युच्यन्ते ।

३. अभेता पञ्चाध्यायीमभिप्रेत्य—“सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथाऽवयवपञ्चाला गौर्गोधर्मा इति” दुर्गवृत्त्या निषण्णेश्चन्द्रस्त्वमव्याहृतमुक्तं भवति । यथा (४) अथथापञ्चा अप्रकृतविषया पर सामान्यविषया अस्ता यूपपरिभ्रष्टा गौर्गोधर्मा एव नष्टे तस्या यूपपरिभ्रष्टत्वेन गौत्वं नष्टम् । तथैव छन्दोभ्य समाहृता एषा पञ्चाध्यायी छन्द एव । नस्यसा समाहरणत एव छन्दस्त्व तिरोभवूवेति हि तज्ज्ञाव ॥

४. नैषण्डुक, नैगम, देवनामित्येवम् । एतेषा लक्षणादिवमग्रे (नि० नै० १ ६ ५ ६) स्पृष्टीभरि प्यनि । उक्त चोपरकमजिकामाभ्यवृद्धि । “आद्य नैषण्डुक काण्डे द्वितीय नैगम तथा । तृतीये देवना चेति समाध्यायविधा रमृत ॥ गौराद्यपरपर्यन्तमाद्य नैषण्डुक मनम् । जहासुस्त्वृषी सा त नैगम संप्रचक्षते । भक्त्यादिदेवपठयन्त देवत काण्डेऽमुच्यते ॥ इति ॥ ननु सर्वथ प्रथमोऽध्यायः

1 तत्राप्युक्तम् “श्रुत्यादिदेवीकर्जादुच्यते । श्रुतिगतो गण । वाग्वादेवो भगवन्ता स्वरन्तरिक्षम्यदेवता ॥ श्रुत्यादिदेवपठयन्ता पुस्वानदेवता इति । गवादिदेवपठयन्त समाध्यायमधीयते” इति ॥

प्रतिजानीते । समाम्नायः समाज्ञातः स व्याख्यातव्य इति । अथास्य व्याख्यानम् ॥

मङ्गलाचरण शिष्टाचारानुमितश्रुतिसंमत तदत्र यास्वमुनि. किमिति नानुष्ठितवानिति चेन्न । “आशीर्वादनमस्वारवस्तुनिर्देशभेदतः । मङ्गल त्रिभिर्भ्रोकं ग्रन्थादौ तत्पुत्रावह” मिलभियुक्तोत्तरीत्या त्रिभिर्भ्रस्य तस्यैकनमरूपेणात्रापि सत्त्वाग्रह्याशीर्वादनमस्वारान्ध्या-मेव मङ्गल भवतीति नियमः । येन हि ग्रन्थपल्लवीजभूत वस्तु निर्दिश्यते तदपि मङ्गलम् । यथा महावाक्येषु । प्रष्टने च तदेव तृतीयनिधमनुसंधेय धीधनैरित्यलमलशरशरणेन ॥

१ अत्रेदमवधेयम् । शास्त्रारम्भे विषय-प्रयोजन-संबन्धा-ऽधिकारिणो निर्वाचन प्रेक्षा-व-प्रवृत्तिप्रयोजक, प्रवृत्तौ हि तेषां कल्पदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञान जनक-“मिदं मदिष्टसाधन”मिति । तथा कृतिसाध्यताज्ञानमपि “इदं मत्कृतिसाध्य”मिति । नयोश्च विषयविषयेशमिति विषयज्ञान, इष्टमिति प्रयोजनज्ञान, साधन साध्यमित्येव संबन्धज्ञान, मदिति चाधिकारिज्ञान जनकमिति जनकजनकत्वात्प्रयोजकमित्युच्यते । एतद्य-तुष्टयानुगतरूप तु ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वनिर्देशेव च ग्रन्थारम्भेऽनुबन्ध-मानरूपत्वाद्नुबन्धत्वम् । एतन्निरवाचनमन्तरा शास्त्रमारम्भमात्रेण न प्रेक्षावद्विराद्विर्द्यतं ज्ञातं । तदेतदत्र व्याख्यातव्यनिषण्डपदव्युत्पादनमुखेन प्रधानाध्यायचतुर्धेयादान्तेन ग्रन्थग्रन्थभेदेन विषयलक्षणमुच्यते । अथापीदमन्तरेणेत्यादिना (नि० १-५-१) तु शास्त्रारम्भप्रयोजन-वचनमारम्भने । अधिकारिस्थानं तु नावैयाकरणाधेय्यादिना (नि० २-१-६) वक्ष्यते । अनयोः (प्रयोजनाधिकारिस्थानयोः) मध्ये यत्किंचिद्वक्ष्यते तत्प्रयोजनाङ्गधेयावस्थास्यते । संबन्धस्तु शास्त्रविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यभावः । विषयप्रयोजनयोश्च साध्यसाधनमात्र-शब्देवमनुजोऽप्यन्वृद्धितु शक्यत इति न इदं मुखतो नोच्य इति ॥

२. व्याख्यानं च, ‘पदच्छेदं पदाद्योक्तिर्विप्रदो वाक्यप्रयोजनम् । आद्येषोऽथ समाधान-व्याख्यानं षड्विधं रम्यम्’ निरुक्तलक्षणं षट्प्रकारवत् ॥

१ तत्पुत्रावहमित्येति पाठः. वचिम् ॥

२ ग्रन्थः शास्त्रं तदेव देवो वा प्रवरणाम्नायकः । अनीतिवैद्यप्रयोजनोदेतेन प्रवृत्तवाक्य-य-मुदाहो हि मयः ॥

३ तथाचोत्तरं । पिना विषयसंबन्धी तथैवाधिकारिणी ।

अभ्यास्येवो मवेद्वन्धं स्याद्वन्धे तत्पुष्टवम् ॥ २ ॥ इति ॥

• शीतलितमाह-विद्यायं विद्वन्मन्थं श्रेष्ठं श्लोका प्रवृत्तेः ।

शास्त्रादी एतं षट्पथं संस्थां मन्त्रप्रयोजनं ॥ २ ॥

शुद्धं च हि शास्त्रस्य वर्मणो वापि कल्पयित् ।

वाक्यप्रयोजनं श्रेष्ठं तद्वत्पथेन शृणुयाम् ॥ ३ ॥

अनिर्दिष्टमं सर्वं न देयात्पूर्वद्वयैः ।

शास्त्रमर्द्धं तेन वाक्यमयो प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

तत्र सावत्सप्तदशावान्तरखण्डवान्यात्मके प्रथमखण्डसूत्रे—

समाज्ञायः समाज्ञातः ॥ १ ॥ इत्यादिमं वाक्यम् ॥ अस्यायमर्थः ।

सं-सम्यक्+आ-मर्वादया+प्रायतेऽभ्यस्यतेऽयमित्यर्थे समाङ्-पूर्वान्नातेरभ्या-
सार्धकात्कर्मणि 'अकर्तृरिच कारक' (पा. ३-३-१९) इति घञ्प्रत्ययः । 'आतो-
युनि'-(पा. ७-३-३३) ति युक् । गवादिर्देवप्यन्तो वैदिकशब्दसमुदायः समा-
ज्ञाय इत्युच्यते । स च समाज्ञातः । ऋषिभिः प्राग्भवीयैर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहर-
णभूतः । पश्चात्प्रायीशास्त्रसम्प्रदायेनैकस्मिन्नाज्ञाये निषण्डपरनामके ग्रन्थीकृत इति ॥
तस्य किमित्यपेक्षायामाह—

स व्याख्यातव्यः ॥ २ ॥ स योऽसमाज्ञातश्छन्दस्येवावस्थितोऽर्गवादिरन्यैर्वा
नैहकैर्यः समाज्ञातः स एष उभयलक्षणोऽपि व्याख्यातव्यः वि-विभज्य+इमा-

१. वाक्य च 'सुप्तिङन्तचयो वाक्य क्रिया वा कारकान्विता' इत्युक्तलक्षणम् । अत्र
सुप्तिङन्तचय इति सुवन्तचयः तिङन्तचयः सुप्तिङन्तचय इत्यर्थः । तदेतन्निविधमध्यत्र
निदिष्टमस्ति क्रमेण । इदं च सुवन्तचयात्मकमनन्तरमपि (द्वितीय) तदेव ॥

२. अतएवास्य समाज्ञायत्वं नक्षत्रधनुर्गायैः कृतस्य ग्रन्थस्य समाज्ञायत्वमुपपद्यते ।
वक्ष्यते चाप्यस्यैव समाज्ञायत्वं "अनरे विलम्बदण्डणयेम ग्रन्थ समाज्ञासिपु" इति ॥ अस्य
ग्रन्थीकृत इत्यनेनान्वयः ।

३. अत्र दुर्गे आह—कथमेतद् गम्यते असमाज्ञातव्याख्यानमप्यभिमतमिति ? समा-
ज्ञानार्हाणां वा किमर्थमसमाज्ञानमिति ? उच्यते निर्वचनलक्षणोपदेशात् । निर्वचनप्रस-
क्तानां च शृङ्गकर्णदक्षिणालक्ष्मीनिषण्डुभद्राधःशब्दप्रभृतीनामेवमाद्यानां निवचनोपदे-
शाद् ज्ञायतेऽसमाज्ञातव्याख्यानमप्यभिमतमिति । यत्पुनरेतदुक्तं समाज्ञानार्हाणां वा
निमर्धेनसमाज्ञानमिति । अत्र भूमः । नहि समाज्ञानार्हाणामन्योऽस्ति । तेषां सर्वेषां समा-
ज्ञाने शास्त्रान्त एव न स्यात् । अतश्चाध्ययनश्रवणज्ञानशक्तिज्ञानदोष. प्रसज्येत । शक्यत्वं
तावलक्षणोद्देशोदाहरणभूतनिषण्डुशब्दसमवायेनाधीतवेदेन भाविना तपस्विना लक्ष्मि-
नियोगार्थच्छन्दोदैवतनिदानविदाभियुक्तेनागमवता मन्त्रार्थोऽभ्युहितमित्येतावानेव निषण्डुपु-
शब्दसमुदायः समाज्ञातः । ससादुपपन्नसमाज्ञातव्याख्यानमपि अत्राभिमतमिति ।
असमाज्ञानं च सर्वेषां शास्त्रातिगौरवभयादिति ॥

शास्त्रस्य च फले ज्ञाते तत्प्राप्त्याशावशीकृताः ।

प्रेक्षावन्त प्रवर्तन्ते तेन वाच्य प्रयोजनम् ॥ ५ ॥

यावत्प्रयोजनेनास्य सक्न्धो नाभिधीयते ।

असंबद्धप्रलापित्वाद्भवेत्तत्त्वदसद्गतिः ॥ ६ ॥

तस्मात्प्राप्त्याह्निच्छद्भिः सहेतुः सप्रयोजनः ।

शास्त्रावतारतन्त्रो वाच्यो नान्वोऽस्ति निष्कल ॥ ७ ॥ इति ॥

अत्र हेतुप्रयोजनयोरुपपत्त्याज्ञान हेतुशब्दस्य कारणवचनत्वात्पूर्वं हि कारण वच्यं तदेव
हि फलभावेन विपरिणमिष्यते । यथात्र "अधापीदमन्तरणे" त्यादिनोक्तं, मिदं त्ववान्तर-
प्रयोजन परमप्रयोजन तु वैचल्यमाप्तिनिष्कामकृतयथादत्कर्मद्वारेति वक्ष्यतेऽत्र (१-६)
तृतीयखण्डान्ते ॥

न्वत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, इमे उपसर्गाः, इमे निपाताः, इदं सामान्यलक्षणं, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्येकार्यानि, इमान्यनेकार्यानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इमान्यनवगतसंस्काराणि, इदमभिधानं, इदमभिधेयवचनम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया आ-मर्यादया=परिपाठ्या यथा समास्रातम् आख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

तमिमं समास्रायं निघण्टव इत्याचक्षते ॥ ३ ॥ तं-पूर्वोक्तरूपम् इमं-निरुच्यमानलक्षणं च समास्रायं समास्रायपदप्रतिपाद्यं निघण्टव इति-निघण्टु-पदप्रतिपाद्यमाचक्षते-कथयन्ति । अन्येऽप्याचार्या इति शेषः । निपातेनेतिना कर्मण उक्तञ्चान्न द्वितीया । विधेयत्वाच्चासमानवचनेता न दोषायेति बोध्यम् ॥

निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयिषया पृच्छति—

निघण्टवः कस्मात् ? ॥ ४ ॥ इति ।

निर्विवक्षयोत्तरयति—

निगमा इमे भवन्ति ॥ ५ ॥ इति । नि-निश्चयेनाधिकं वा निगूढार्था वा (एते परिज्ञाताः सन्तो) मन्त्रार्थान्गमयन्ति बोधयन्तीति निगमा-निगमसंज्ञकाः सन्तो निघण्टव एव इमे गवाद्यो भवन्ति ॥

कुतो यत एते—

छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समास्राताः ॥ ६ ॥

छन्दांसि मन्त्रास्तेभ्य (उपलक्षितसामर्थ्याः) समाहृत्य समाहृत्याभीक्षण-मेकीकृत्य समास्राता उक्ता प्रन्यूकृता इति यावत् । अत इति शेषः ॥

ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः ७ ये पूर्वमुपदर्शितास्ते उभये अपि निगमनान्मन्त्रार्थनिगमयितृत्वाद्देतोर्निगन्तवो निगमयितारः (निश्चयेनार्थावगतिकराः) एव एते संपन्ना वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्यादि-निदर्शकः- (निर्वचन-) लक्षणेनातिपरोक्षतामापादिताः सन्तो निघण्टव उच्यन्त, इति औपमन्यव आचार्यो मन्यते इति शेषः । त्रिविधा हि शब्दा भवन्ति प्रत्यक्ष-वृत्तयः परोक्षवृत्तयोऽतिपरोक्षवृत्तयश्च । तत्रोक्तक्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः । अन्तेर्लानक्रियाः परोक्षवृत्तयः । अविज्ञातक्रिया अतिपरोक्षवृत्तयः ॥ तेष्वेव विशिष्य निर्वचनाभ्यु-

१. यद्वा त पूर्वंः समास्रातमिममत्र (गवादिदेवपश्यन्तशब्दसमुदाये) समास्रातं च ॥

२. या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः । प्रायसा एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे ॥ इति वचनव्यवस्थितौ प्राय.पदोपादानात् ॥

३. अन्यैः समास्राता अगवाद्यः अत्र (गवादिदेवपश्यन्ते शब्दसमुदाये) वा समा-स्राताः ॥

४. तथाचोक्तम् । वर्णांगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णनिकारनाशौ ।

भातोमदधर्पातिशयेन योगलडुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥ इति ॥

प्रहतं च नि-पूर्वात्मेरोपादिकस्तुम्बलयः । गकारन्याने षकारस्तकारस्थाने च टकारः परोक्षरादित्वात् ॥

५. उपरतमभ्युपमन्युस्तस्यापत्यमौपमन्यवः । कीर्तिप्रथनार्थमौपमन्यवग्रहणम् ॥

पायस्समारशोक्षश्रुतितामापाद्य प्रत्यक्षश्रुतिना शब्देन निर्वक्ष्य्या -तद्यथा "निघण्टव" इत्यतिपरोक्षश्रुति, "निगन्तव" इति परोक्षश्रुति, "निगमयितार" इति प्रत्यक्षश्रुति । यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव इति निघण्टव इत्युच्यन्ते । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

तमेव निघण्टुशब्दमन्यथा निर्वक्ति—

अपिचा हननादेव स्यु समाहता भवन्ति ॥ ८ ॥

धातुशब्दोऽन चाधे, अपिचाऽऽहननादेव निघण्टव स्युत तु निगमनात् । कुतो यत इमेऽन (एतस्मिन्पद्याभ्यायोशास्त्रसङ्गहे) समाहता. स-सम्बद्ध आ-मर्यादया हता पाठिता भवन्ति । तस्मात्समाहननत्रियायोगात्समाहन्तव एव एते सपन्ना उपसर्गान्धैल्ययोपसर्गाभ्याहारवर्णव्यापत्तिभिरतिपरोक्षश्रुतितामापादिता सन्तो निघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्धश्च पाठश्च हन्ते प्रयोग । ब्राह्मणे इदमाहत्, सूत्रे इदमाहत्मित्यादिषु ॥

प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

यद्वा समाहता भवन्ति ॥ ९ ॥

यदित्यव्यय यस्मादित्यधकम् । यस्माद्वा एते समाहता भवन्ति छन्दोभ्यस्तस्मात्समाहरणक्रियायोगात्समाहर्तव एव एते सपन्ना पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्ययादिश्रमेणातिपरोक्षश्रुतितामापादिता सन्तो निघण्टव इत्युच्यन्ते । एवमेव निघण्टुशब्दो गमेवैकोपसर्गाद्धतिहरतिभ्या वाद्युपसर्गाभ्यां निरुक्त । एवमन्यत्रापि रुडशब्दोऽनेकक्रियामिनिर्वक्ष्यव्य । यथोक्तं वार्तिककृता ।

शावतामेव धातूना लिङ्गं रुडिगत भवेत् ।

अर्थश्चाप्यभिधेयस्थस्तावद्भिर्गुणविग्रह ॥ इति ॥

एतावता ग्रन्थसंदर्भेण समाप्तयो निघण्टव इति समाप्त्याशब्दपर्यायप्रसक्तस्य निघण्टुशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता नतु निघण्टुशब्दस्यार्थतत्त्वमवधारितं तदवधारणाय वाक्यमारचयति—

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ॥ १० ॥

तत्—निघण्टुशब्दार्थतत्त्वम् अवधारयत इति शेष । किंपुनस्तत् यान्येतानि

१. विद्यमानमपि निगमनमविर्वाक्षतमसि पक्षे, अनकक्रियायोगोऽपि हि मति काचित्पेक्ष क्रियादादाय नामधेयप्रतिलम्बो भवति ॥

२. अर्थस्य प्राधान्यादर्थनिबचनवशेन शब्दविपरिणामोऽयं दर्शितः । उत्तराश्रयस्य च क्रमो द्रष्टव्यः ।

३. सम स्थाने नील्यस्य नियुक्तं दर्शयिष्यति चैत—(उपसर्गव्यत्यय-) क्रितिलेपसमिलस्य स्थाने इति । आहविद्यमान एवाध्याहृतो मर्धाधारप्रकाशनाय । हन्ते. पाठार्थे वर्तमानस्थानेकार्थं बाह्यात्तूना, वर्णव्यापत्त्या हकारस्थाने षकारः ।

चत्वारि पदजातानि या एताश्चतस्र पदजातयः । पदसामान्यानि (पदगणा) 'जातिर्जात च सामान्यमि'त्यमर । लोके वेदे चेति शेष । तद्भेदानाह—नामा-
र्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति, तानीमानि निघण्टुसङ्गकानि भवन्ति ।
इमानि चत्वार्येव पदजातानि सन्त्यस्मिञ्छात्वे इत्यर्थः ।

तत्र नामार्यातयोर्निपातोपसर्गनिरपेक्षयोरपि अर्थाभिधायकत्वाद्वाच्यार्थेनार्थव-
त्वाच्च प्राधान्यात्पूर्वमभिधानम् । निपातोपसर्गयोश्च नामाख्यातनिरपेक्षयोरर्थाभा-
वाद्दोषोत्वार्येनैवार्थवत्त्वाच्चाप्राधान्यात्पश्चादभिधानम् । "नामार्याते" इति सर्वासेना-
भिधानमितरेतराकाङ्क्षितप्रदर्शनाय । नान्न पूर्वेनिपातोऽल्पाचक्षुरत्वात् नामपद-
वाच्यार्थाश्रयक्रियोपरलक्ष्यत्वाच्चाख्यातस्य पश्चान्निपात । उपसर्गनिपातानामुभयेपा-
मपि नामार्यातयोरथविशेषयोक्तव्यरूपसमानकार्यकारित्वात्सामर्थ्यमिति समास ।
उपसर्गणामार्यातसहयोगित्वादनन्तरमभिधानम् । परिशेषाणां निपातानां पश्चात् ।
अपरिमिताश्च निपाता इति ।

तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति ॥ ११ ॥

तत्र—तस्मिन् लोकेवेदप्रसिद्धे पदचतुष्टये (निघण्टुशब्दसमानसङ्गोपलक्षिते)
ये तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेतल्लक्षणं दिशन्ति प्र-प्रक्येण (इह नाम्ना
लक्षणमिदमार्यातस्येत्येव विभज्य) दिशन्ति उपदिशन्ति । आचार्या इति शेष ।
तत्स्थण च समाम्नातासमाम्नातोभयसङ्ग्रहायैव । यथोक्तम्—

ऋपयो ह्युपदेशेन नान्त यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्त यान्ति विपथित ॥ १ ॥ इति ।

तल्लक्षणस्वरूपमाह—

✓भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ॥ १२ ॥

१ नाम जाति स्त्रीपुनपुसकप्रविभागेन नानामुबन्तपदव्यक्तिगता, एवमाख्यातजात
कटुवचन, माववचन, बर्मेवचन,—प्रविभागेन नानातिङन्तपदव्यक्तिगता । उपसर्गजात
रागदि निपातजातिश्चेवादि । इति व्यचत्तरमुपपादविधत्ते ।

२. उद्देशेनैव चतुर्णामवगनी कण्ठतश्चत्वारोत्युक्तिः परिसंचष्टे चत्वार्येवेति । यथा—

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या पञ्चपञ्चनखेतरा ।

शशक शशकी गोधा कूर्म खन्नी च पञ्चम ॥ १ ॥

इत्यादौ पञ्चेत्याद्युक्तिः पञ्चेवेत्यर्थेन पञ्चानिरेक्तानां पञ्चनखानामभक्ष्यत्वमवगमयति ।
सय परिसंख्याविभिरत्रापथेव मानभक्षणप्रसक्तौ द्रष्टव्या, तथैव प्रक्रमत् ॥

३. अत्रापदन्तस्यापि उपसर्गस्य परप्रयोगोऽयमार्यातेन यथासत्यान्वयमनुरूप्यं कृतं ।
दृष्टव्यं पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्व 'समुद्राभ्राद्' (पा. ४-४-११८) इत्यादिषु ।

४. सति सामर्थ्ये समास इति तेन (सामर्थ्येन) समानकार्यत्वं पूर्वोत्तरपदार्थयोरव-
गम्यते ॥

भावो भावना उत्पादना साव असत्त्वभूतो धालर्थोऽत्र गृह्यते । इयमेव च साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रियेत्युच्यते । यथोक्तं हरिणा—

धालर्थो भावना सेवोत्पादना सेव च क्रिया । इति ।

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते । इति च ॥

यावत्सिद्धमसिद्धं च साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति च ॥

सं (भाव.) प्रधानं यत्र (गुणभूतानि चान्यानि कैरकाणि) तदिदं भावप्रधा-

१. सत्त्वशब्दार्थोऽनुपद वक्ष्यते । सभूतसत्त्व (सत्त्वत्व) प्राप्तः सत्त्वभूतः । भूमाप्तावात्म-
नेपदी (जु.) तस्माद्भूतार्थकर्मके—(३-४-७२)—त्वादिना कर्त्तरिक्तः ॥ सत्त्वशब्दोऽत्र
भावप्रधानो निदिष्टः 'भेदयोर्द्विवचनैकवचने' (२-४-५४) इत्यत्र भेदयोरेतितिवत् ।
नङ्गितोऽसत्त्वभूतः । तत्त्व च लिङ्गापनन्वितत्वम् । यथाचोक्तम्—

क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते ॥

त्रीनत्र पुरुषान्विद्यालालनस्तु विशिष्यते ॥ इति ।

अत्र आधादित्वारत्सार्वविभक्तिकस्तसित् सृतीयान्ताभ्या निङ्गवाल्शब्दाभ्या म्वरेण
म्वरतः षर्णेन वर्णत इत्यादिबल् । लिङ्गमिति सख्याया आयुपलक्षणम् । तिङ्गर्थकथांदिगता
दि सरया क्रिया न विधिनष्टि किंतु काल एव । तथाचोक्तं हरिणा—

क्रियाभेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिना । इति ।

क्रियाभेदाय क्रिया भेत्तु विशेषयितु (स्वेन रूपेण रूपणीय कर्तुं) कालस्तु—कालएव
न सख्यादिः । सर्वस्येति क्रियाभिन्नस्य नामार्थस्येत्यर्थः । कालस्त्विति तु नातद्भेदनस्य
व्यावर्तनात् ॥

२. साध्यत्व च क्रियान्तराकाङ्क्षानुराधापकतावच्छेदको धर्मः । तद्रूपवत्त्वमेवासत्त्वभू-
तत्वम् लिङ्गापनन्वितत्वम् तु व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम् । अन्यदेव हि शब्दाना व्युत्पत्तिनिमि-
त्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । आद्य यथा गौर्गमनवर्तुस्त्वम् गच्छतीति गौरितिन्नुत्पत्तेः । गमे
लोम् । द्वितीयं यथा तस्यैव शृङ्गसालादिमत्त्वम् । "साला तु गलकम्बलः" इत्यमरः ॥
पञ्चनीत्युक्ते हि क्रियान्तराकाङ्क्षा नोत्तिष्ठति । सेव च पाक इत्युक्ते उत्तिष्ठत्येव, भवति
अभूदेति । स कृदन्तनामप्रतिपाद्यो भावः सत्त्वप्रधान इति प्रोच्यते ।

३. आचार्यदुर्गस्तु नामपदावाच्यार्थश्रयक्रियान्वयज्ञेयो भावः पाक रागत्यागादि. स यत्र
प्रधान गुणभूता च क्रिया तदिदं भावप्रधान । किं पुनस्तदिति ? आख्यातम् आख्यायने-
ऽनेन गुणभावेन वर्तमाना अनेककारकप्रविमक्ता स्फुरमाणैव प्रधानद्रव्यभावभिव्यक्त्युन्मु-
त्तीभूता क्रिया । तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्तमानो भावः स्वात्मन्मभप्रधान इत्यार्यायान इत्या-
दिन्वमत सोपपत्तिकमुक्तवोस्तत्त एव स्ववधेयम् ॥

४. क्रिया चैपासुपरि प्रापान्येन वर्तते । यत एतानि तन्मुखप्रेक्षकाणि तां विना व्यर्थ-
प्रवृत्तानीव प्रतिभान्ति । नहि देवदत्तस्य गौर्गोष्ठ्याय गोहाद्रहाया हस्येन मयेत्येनकार-
वचक्रप्रयोगेणापि कचिदर्थं प्रतियन्त्यन्तरेण दीपते इति क्रियाम् । तथाचोक्तम् । "सर्वं वाच्य
क्रियया परिसमाप्यत" इति । परिममाप्यत इत्यस्य गान्ताकाङ्क्ष भवनीत्यर्थः ॥

नम् । किपुनस्तत्^१ आख्यातम् आख्यायन्ते क्रियागुणभावेन वर्तमानानि स्त्रीपुनपु सकानि अनेनेत्याख्यातम् (तिङन्तम्) आङ्पूर्वकाद्यक्तवागधकाचक्षिडो वाहुलका स्करणे क्त । 'चक्षिड ह्याञ्' (पा २-४-५४) सामान्ये नपुसकम् । तत्पुनरे तच्चतुर्विधं भवति । कर्तरि भाये कर्मणि कर्मकर्तरि चेति । तत्र पचति देवदत्त इति कर्तरि । भूयते देवदत्तेनेति भावे । पच्यते ओदैनो देवदत्तेनेति कर्मणि । पच्यते ओदन स्वयमेवेति कर्मकर्तरि । चतुर्ष्वप्यवयवार्था द्रव्याणि अप्रधानानि क्रियैव प्रधानम् ॥ इत्थ नाम्नामाख्यातजलात्प्रतिज्ञाकम भित्त्वा पूर्वमाख्यौतलक्षणमुक्तम् ।

इदानीं नाम्ना लक्षणमुच्यते सत्त्वप्रधानानीति । सीदति गच्छति (अन्वेति) लिङ्गसख्यादिकमस्मिन्निति सत्त्व (द्रव्यम्) पटु विशरणगत्यवसादनेध्वित्यस्मादधिकरणे औणादिकस्तन्प्रत्यय । तयेषु प्रधान गुणभूता च क्रिया तानीमानि सत्त्वप्रधानानि । कानि पुनस्तानि^२ । नामानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन नम (य-)न्ति वा स्वमथमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । णम् प्रकृत्ये इत्यस्य शुद्धस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य वा "नामसीमनि"—त्यादिनौणादिको निपात । सामान्ये नपुसकम् । यथैव ह्याख्यातं विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रिया अविवक्षिता, द्रव्यपरत्वात्सत्त्वैशब्दस्य तद्विभियाचनितमुत्तरकाल क्रियाशेष भूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्तते । स्त्रीपुनपुसकभेद-निपातोर्षसमाणामपि वा

१. 'कृत्वन्पुत्रे बहुलम्' (पा ३-३-११३) इत्यत्र बहुलग्रहण योगविभागेन कृमा प्रस्यार्थव्यभिचारार्थं नन वत्तवपि निहित 'ण्वुल्लुचौ' (पा ३-१-१३३) इति ण्वुल्-पाणाम्या द्वियत् इति पादहारय इत्यत्र वमणि भवति, यथा वा भावकर्मणोऽविहितोऽपि 'तव्यत्तव्याप्यर' (पा ३-१-९६) इत्याप्यर् स्तानीय चूर्णं दानीयो विप्र इत्यत्र वरणे मप्रदाने च क्रमेण भवति ।

२ यद्यपि पावो नाम तिङ्गितिरवयवशैधिल्यादि स च न ओदनस्य क्रियत् किंतु तण्डु-लस्यैव तथापि मृत्रगात्कवडाविमंशया निर्देग पावेन निष्पाद्यत इत्यर्थः ॥

३ तथाचोक्तम्—शब्दनोधारितनह येन द्रव्यं प्रतीयत ।

तदभरतिषी युक्त नामन्त्यादुर्मापिण ॥ १ ॥ इति ॥

अन्यथ-भट्टो यत्र प्रयुज्य त नानार्थेषु विभक्तयः ॥

नत्राम कवय प्रादुर्भेद वचनत्रयो ॥ १ ॥

निदेश वमवरण प्रदानमनकपणम् ।

स्वाम्यवथाधिकरण विभक्त्याया प्रकीर्तिता ॥ २ ॥ इति ॥

अत्र चकार नंबधानर वचनमथा च ममुचिनोति । सर्वेषामेषा पञ्चपरत्वात् ॥

४ अतएव-'कृत्तदित्तनामाश'ति (पा १-२-४६) मृत्र चेति साधकम् । अनपवा अपि निपाता भवन्तीति ॥

I यथास्य मृत्रस्य शाटव वदभ्युक्त यदा वागभ्यस्तदा न शाटवो यदा शाटवस्तदा न वागभ्य इति मन्व स वागभ्य यस्तोत्रस्य शाटव इत्येषा संज्ञा भविष्यति । एवमिह म वन्मथो वन्व परस्वीदन इत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

इच्छिग्रामलमपेक्ष्य षडुवचननिर्देशो नामानीति । एकेत्वाहुः । भाव-काल-कारक-
सख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य । तेषां मध्ये भावस्य प्रधानता भवति । अतो
भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् । नाप्रोऽपि सर्वै-द्रव्य-सत्त्वा-लिङ्गमित्येते चत्वारो-
ऽर्थास्तेषां मध्ये सर्वं प्रधानमित्यतः सर्वप्रधानानि नामानीत्युक्तमिति ।

एवतावदनयोर्नामाख्यातयो परस्परविनाभूतयो स्वपदार्थोक्तावेकस्य भावप्रा-
धान्यमपरस्य च सूत्रप्रधानान्यमिति स्थितम् ।

अथानयोर्युग्मप्रधानभावविषये शङ्कासमाप्ती युगपदेकवाक्येनाचष्टे—

तद्यत्रोभे, भावप्रधाने, भवतः ॥ १३ ॥

तत्र-अथ पुन यत्र-यस्मिन्वाक्ये एते (नामाख्याते) उभे । भवतः (इत्यु-
भयो शेषं.) तत्र कस्य प्रधानमर्थं कस्य च गुणभूत इत्याशङ्क्या समाधिमाह-
भावप्रधाने भवतः । भावं प्रधानं ययोस्ते भावप्रधाने । अयमर्थः । वाक्ये
हाख्यात प्रधानं तस्य चिह्नीर्षितत्वात् । तदर्थत्वात् गुणभूतं नामेतीदमाख्यातमेव
वाक्ये प्रधानमिति ॥

अथ पुन कथमग्निर्वैर्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते किंवा तदाख्यातमि-
लपेक्षया शब्दार्थसंबन्धस्य लोकप्रसिद्धतालोकप्रसिद्धौदाहरति—

पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे यजति पचतीत्युपक्रम-
प्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ॥ १४ ॥

अपूर्वमनपर सन्तमेकत्वात्पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पूर्वापर्येणावस्थितम् । अभू-
ततद्भावे 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तारि चिद्व'रिति (पा ५-४-५०) चिद्व । 'अस्य च्वा'-
विति (पा ७-४-३२) ईलम् एकमनेकासु कियासु (उपानद्विनहन-पूर्वोत्तरपद-
विहरण-पथिभोजन-शयनाऽसनोदकपानाद्यासु) आधित तदभिनिर्गृहीतवशेनाभिनि-

१ मत्त सत्तेत्यनर्थान्तरम् । तदिह स्वार्थ इत्यनुच्यते । सच प्रवृत्तिनिमित्तम् । यद
धहानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । यथा सालादिमत्त गो नदेव च गवि गोत्वम् ।
वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे मति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति नव्या ।
तदाश्रयो द्रव्यम् ॥

२. अवरोहणरूपेणोत्तरस्य पूर्वमभिधानमत्र ॥

३ अन्ययानां नानार्थत्वात्तदित्यव्ययमप्य पुनरित्येतस्मिन्नर्थे वतते ॥

४ यथा 'अष्टन वा विभक्तौ' (पा ७-२-८४) 'रायो हली-' (पा ७-२-८५) तत्र
हलीत्वुभयो शेष इत्युक्तं महाभाष्यादौ ।

५ भाव साध्यावस्थापत्ते भावार्थं आख्यातवाच्य । नाच्यवाच्ययोश्चाभेदारोप-
दारयातशब्देनात्र सवत्र भाव एवोच्यते इति ध्येयम् । व्यक्तीभविष्यति धेनुरपीरष्टाद् ।

६ तदर्थस्य भावनिष्पत्तावज्ञत्वात् ॥

७ किमिति प्रश्ने । भावसामान्यस्वरूपविषयस्य प्रश्नः ॥

वर्तमान भावं ककरोतीति पृच्छते कस्मैचिदन्य आचष्टे व्रजतीत्याख्यातेन ।
एव पंचतीत्यत्रापि बोध्यम् ॥

उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रम आरम्भ, तत्प्रभृति तदादि, तस्मात्तदारभ्या
पवर्गपर्यन्तमन्तिमक्रियावसानमित्यथ । एतच्च भावविशेषणमेतदधोक्त एव ।
एवमनेकक्रियाभिर्निर्वृत्यमानो भाव आख्यातेनोच्यत इति सिद्धम् ॥ तथाचोक्तम्—

क्रियासु बह्वीष्वभिसन्धितो य पूर्वोपरीभूत इवैक एव ।

क्रियाभिनिवृत्तिवशेन सिद्ध आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ॥ १ ॥ इति ॥

इत्थ भावसामान्यस्वरूपमभिधाय भावविशेषस्वरूप निर्वक्षन्पूर्वाकभावलक्ष
णस्य पुयोगमपेक्ष्य कचिदपवादमाह—

मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनाममि ॥ १५ ॥

कदाचित्तु तमेव भाव तथैवोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमभिनिर्वर्तमान मूर्तं किमपि
रूपांतरतामापन्न सत्त्वभूतं सत्त्वैरपिण सत्त्वनाममिर्लिङ्गस्यैव शब्दे
राचष्टे इत्यनुवर्तमानमत्रापि द्रष्टव्यम् । कथमिति ? तदुदाहरणमाह—

द्रव्यापत्तिरिति ॥ १६ ॥

तथाचोक्तमभियुक्तमहाभाष्यकृदादिभिः “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशतः”
इति ॥

अन्यत्रापि—

क्रियाभिनिवृत्तिवशोपनात् कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् ।

सत्याविभक्तिव्ययलिङ्गयुक्त भाव तदा द्रव्यनिवोपलक्ष्ये ॥ १ ॥ इति ॥

व्ययो विकार । तत्कृतो भेद इति यावत्तत्र त्त्रिणेन च युक्तमिति समुदिताथ ।
एतच्च शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्यवगन्तव्यम् ॥

इत्थ (सत्त्वभूत—) भावविशेषस्वरूप सोदाहरणमभिधाय सत्त्वसामान्यस्वरूप
मुदाहरणेनैवोपदिशति—

अद् इति सत्त्वानामुपदेश ॥ १७ ॥ इति ॥ १ ॥

सामान्यत इति शेष । सामान्यत (सामान्येन रूपेण) सत्त्वानां द्रव्याणामु
पदेशोऽद् इति । उपलक्षणमेतदन्वेषामपि लिङ्गसामान्यवचनानामिति व्या
ख्यातमादिमं खण्डसूत्रम् ॥ १ ॥

१ अधिश्रयणास्य श्रयणपर्यन्त क्रियावलाप पंचतीना विच्छिन्नानुपूर्ववैक्यरूपं
बोध्यते । अभिभक्तकृतृवनिद रिर्नापमुदाहरणमित्युदाहरणद्वयमत्र भावद्वयोपदेशनायति
बोध्यम् ॥

२ उपानदभिहननत्यादिना ॥

३ सत्त्वमिति भावप्रधाननिर्देशन सत्त्व—(द्रव्य—) एव प्राप्तमित्यथ । अस्य मापन्नमुक्तं
माह (६ ५०) ॥

४ सुप्ते भाव शान मुद्रितपुस्तकानुपाठ ॥

तदेवं सत्त्वसामान्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विशेषस्वरूपमुपदिशति—

गौरश्च पुरुषो हस्तीति ॥ १ ॥

घत्त्वानामिति पूर्वस्मरणखण्डसूत्रान्तवाक्यपदानुवर्तते । विशेषोपदेश इति शेष । सोपाधिकनिर्देशाधिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् । इतिशब्द आचर्य । 'ज्वलितिकसन्तेभ्य' (पा ३-१-१४०) इत्यन यथा ॥

इत्थ सत्त्वसामान्यविशेषस्वरूपे उदाहरणमुखेनाभिधाय भावसामान्यमुपदिशति—
भवतीति भावस्य ॥ २ ॥

सामान्येनोपदेश इति शेष । अनेन हि सर्वक्रियाप्रसवबोधभूतमस्तिलमात्रमेव अनुपसृष्टेनोच्यत इति उपपन्न भवति सामान्यवाचित्वमस्य भवतिशब्दस्य ॥

भावविशेषस्वरूपमुपदिशति—

आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ॥ ३ ॥

सकर्मकाकर्मबोधोपप्रदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् । इतिशब्दोऽत्राप्याचार्य एव ॥

एव तावन्नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन पदचतुष्टय भाववचनता इत्यवचनता गुणभाव प्रधानभाव पूर्वापरीभाय सामान्यवाचित्व विशेषवाचित्वमित्युक्त तदेव स्थूणानिखननन्यायेन ह्येकीकृतुमाक्षिपति—

इन्द्रियनित्यं चचनमौदुम्बरायणस्तत्र चतुष्टं नोपपद्यते ॥ ४ ॥

उच्यतेऽनेनेति चचनं वाच्य नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मक तदिन्द्रिये इन्द्र-
स्यात्मनो लिङ्गे (अनुमापके) वाच्ये नित्यं नियत, तत्र चतुष्टं नोपपद्यते, सह
भावाभावादित्यौदुम्बरायण आचार्यो मन्यते इति शेष । उदुम्बरस्य गीत्रापलमी-
दुम्बरी । 'असदम्' (पा ४-१-१५) इत्यपत्ये गोक्षरूपे इम् । आदिट्टि । औदुम्ब-
रेरनन्तरापलमुदुम्बरस्य युवापलमौदुम्बरायण 'यनिजोधे'ति (पा ४-१-१०१)
यूनि (युवापत्ये) क्त् । अयमथ । यावदेव वक्तुवांगिन्द्रिये वचन तावदेव तदस्तीति
शक्यते वक्तु, प्रच्युत च नास्त्येवोच्चारितप्रष्वत्तिलाङ्गोर्नामिति नास्ति पदभावोऽपि ।
प्रागेव वाक्यभाव । नहि विनष्टाविनष्टयोर्वर्णयो पदयोर्वा सह परिसहयान सम
वति, तस्माद्बचनानित्यत्वात्पदचतुष्टानुपपत्तिरिति ॥ किञ्च—

✓ असुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरूपदेशः ॥ ५ ॥

नोपपद्यत इत्यनुवर्तते । वाशब्द समुच्चयार्थे वक्ष्यते (नि १-२-३) एव

१ नामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चोभयधाराशब्द प्रवर्तन इत्युभयमुपदिशितम् ॥

२. अत्रहि सर्वत्र । शप्तावाचिनामध्यक्षने प्राप्त भवतिरेवैक उदाहरणार्थं परिशृणु ।
विद्यमान-वमेवानुभवत सर्वे भवतिशब्दवाच्या अन्यानिर्दिष्टेप्रियाभिरभित्तवध्वन् इति ॥

३ उच्चापप्रकृतिनिवृत्ती बोधेने अनर्था करणे स्युः ।

४ तथाच पाणिनिवृत्तम् 'इन्द्रियमिन्द्रियम्' (५-२-६३) इति । अचेतन चेतना-
दिभिः स एव कावं करोतीति वास्यानी गृहीतव्याप्ते "रूपादिज्ञान मकरणत प्रियाभाषिणु
दावम्" इत्यनुमिता देहेन्द्रियादित्यतिरिक्तभ्याम्नोऽस्तिवाच्यमी भवति ॥

चेतेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां योऽयमितरेतरोपदेशः परस्परगुणप्रधान-
भावेन (नाम्न आख्यातं प्रति गुणभावेन, आख्यातस्य च नामप्रति प्रधानभावेन)
उपदेशः । अयं च नोपपद्यते । किं कारणं ? नहि विनष्टं नाम गुणभावमियादाख्याते,
नाऽपि च विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमियादात्प्रि, नहि विनष्टाविनष्टयोः परस्परं
गुणप्रधानभावोऽस्ति । किंच—

शास्त्रकृतो योगश्च ॥ ६ ॥ अत्रापि नोपपद्यत इत्यनुवर्तते । यथायं
शास्त्रकृतः शास्त्रदृष्टः योगः शब्दस्य शब्दान्तरेण संबन्धः । तद्यथोपसर्गस्य
धातुना, धातोः प्रत्ययेन, प्रत्ययस्य च लोपागमवर्णविकारैः । सोऽपि वचनानिख-
स्त्रान्नोपपद्यते । नहि विनष्टाविनष्टयोर्योगोऽस्ति । तस्माद्यएव नामाख्यातयोरितरे-
तरगुणप्रधानभावः उपसर्गनिपातानां नामाख्याताभ्यां योगे । यच्च पदचतुष्टयमुक्तं
सर्वमेतदसम्यगिति ॥

प्रतिक्षिपति—

व्याप्तिमत्त्वाच्च शब्दस्य ॥ ७ ॥

सर्वमेतदुपपद्यत इति शेषः । तुर्भेदार्यं उत्तरपक्षतां ध्वनयति । व्यापनं
व्याप्तिः । 'स्त्रियां क्तिन्' इति (पा. ३-३-९४) भावे क्तिन् सा यस्मि-
प्रसि सोऽयं व्याप्तिमान् शब्दः । तद्भावो व्याप्तिमत्त्वं 'तस्य भावस्त्वतलावि' इति
(पा. ५-१-११९) भावे लः । तस्माद्वाप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यते ।

१. वान्वावयवभूतानाम् ॥ अत्रेदं बोध्यम् । उपपद्यते—युगपदुत्पन्नानामित्येव पठि-
तशेषोक्तयोः सति पूर्वरूपेऽभ्युपगमे अयुगपदिदि शक्यते भेषुम् । अनभ्युपगमे तु तन्नि-
-यथास्तिमेव युगपदित्यादि वान्यम् । तत्राद्यप्यत्रापेक्ष्य व्याख्यामार्गोऽयं मुद्देयत्वादुप-
दक्षितः । एतच्च नैयायिकमतोत्थानवीजम् । वैदाकरणास्वरपरं पशु कर्षीकृत्येदं व्याच-
क्षेपे—यथाह भगवान्दुर्गः । अथ मतम् “अविद्यात्विन ध्वने कृतस्था अविनाशिनः
शब्दास्ते तु कल्पान्ते” तस्मात्वाप्तिरुपाद्रितीयेष्वभिधेयेष्वभिधाण्यु कारणभावमापद्यमा-
नेषु आश्रयाभावादेनावस्थानुमत्तु वन्तः अभिधेयाभिधातुमदिता एव कारणात्मभावमधि-
रमनुभूयानिसंश्रवकाले कल्पादावन्वयस्वपिशिष्टकर्मनिजितकार्यपारणसर्वभूतमाधारणा-
त्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्तमाने तद्दक्षिमाश्रय प्राप्य तेनैव मह युगपदेवाभिम्यग्यन्ते विशेषा-
त्मन्माभय शब्दा इति । अथ शून्यः । एवमप्येतेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदुत्पत्तावपि मया
यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोत्येव सहावस्थितानां, तथापि इतरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधान-
भावश्च न प्राप्नोति । नहि युगपदुत्पन्नयोर्गोविषाणयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किन्ना-
-यत् । कृत्येषु चाविद्यात्विषु मिलेषु शब्देषु य एष शास्त्रकृतो योगः न एष नोपपद्यते ।
किं कारणम् ? अयुक्तो हि युज्यते । नित्यं युक्तो हि धातव उपसर्गः । अन्वयैश्च, अन्वयैश्च
लोपागमवर्णविकारैरिति । तस्मात्प्रत्ययपक्षेऽपि वचनस्य तदेतदुपपन्नित गुणप्रधानभावादपि पद-
चतुष्टयमपि कृत्यं, सर्वमेतदसम्यगिति ॥

२. समापद्ये ॥

३. एतत्पदचतुष्टयं । तद्यथा । विनाशपक्षे पुरश्चर्यभोपत्रनिशादशोदातात्तरम्याधं-
प्रत्ययमाश्रय शब्दस्यैव एव ध्वन्यन्ते तत्र शब्दाकृतयः । तास्तु तथाऽभिधानशक्या इति

अयमभिसन्धिः । शरीरे हृदयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठिता बुद्धिरेवामिधानामिधेयो-
भयस्वरूपा, तयो- (रमिधानामिधेयरूपयोर्बुद्धो-) गंध्येऽभिधानरूपया बुद्ध्याऽभि-
मतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया पुरुषेण तदभिव्यक्तिसमर्थेन स्वगुणभूतप्रयत्नेनोदीर्य-
माणः शब्द उर कण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्तया पुरुषार्थामिधानसमर्थवर्णादि-
भावमापद्यमानः पुरुषप्रयत्नेन चहिर्नि क्षितो विनाशिति व्यक्तित्वावमापन्नः श्रोत्र-
द्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याख्यास्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्ति-
माच्छब्दः । नह्यसंख्याप्य पुरुषस्य बुद्धवस्थमर्थमर्थप्रत्ययमादधीत न चानवस्थितो
व्याप्तुयात्ततश्च स शब्दः स्वमर्थमभिदधत्स्वक्रियाप्रवेशोपजनितेनाभिधानेनाख्यात-
मित्येवमादिना स्मृतमानमभिसन्ध्य तिरोभवित्तुमुपक्रमते विनाशं चोपैति । तस्य
स्वदेशोपजनितैराख्यातादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपद्यत
एवेति ॥ तथाच व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य लोकेवेदव्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयते
एवमन्यत् ॥

द्वारेणावस्थिताः स्वानर्थान्प्रत्याययन्तः (प्रकाशयन्तः) स्थिता एव भवन्ति तामु साक्षा-
त्पदपरिसंख्यानं वर्तमानमित्यदाद्यु विनाशिनोषु व्यक्तिषु लक्षणयोपचर्यते इति । व्याप्ति-
मत्त्वादित्यनेनैव इतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः । शास्त्रज्ञो योगश्च नामाख्यातस्य बुद्धित्वे
सत्त्वक्रियाविषये गुणप्रधानभावेनातिष्ठेत् । तथोगुणप्रधानभावे सति तच्छब्दे लक्षणयो-
पचर्यते । तथाच धातुरूपा बुद्धिस्तदर्थरूपया बुद्ध्या सयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वादिरू-
पेण विपरिणममाना शास्त्रेण संस्क्रियते । तस्या च सत्क्रियमाणया शब्दे सत्कारोपचारः
क्रियते । तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य ॥ नित्यत्वपक्षेऽपि—युगपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो
गोविषाणवच्चास्तीति यदुक्तपूर्वं तदप्यनैकान्तिक इष्टान्तभूतम् । इद्ये हि एकसिन्नेव काले
गुणप्रधानभावो युगपदुत्पन्नयो रानुत्पन्नामात्युत्पन्नोरिति ॥ एतत्त्वमनुपपद्यते—
अयमित्यादिना ॥

१. अभिसन्धिर्गुणोऽभिप्रायः ॥ २. तथाच पाणिनिशिक्षायाम्—

आत्मा बुद्ध्या ममेत्यर्थान्मनो युक्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ १ ॥ इति ।

सोदीर्णो मूर्ध्वभिहतो वक्तमाप्य मारुतः । वर्णाजनयते इति च ॥

आत्मा अन्तःकरणम् संस्काररूपेण स्वगतानर्थान्बुद्ध्या समेत्य एकबुद्धिविषयान्कृत्वा
तन्नोधनेच्छया मनः युक्ते युक्तं करोति । तदिच्छावन्मनः कायाग्निं जाठरमग्निमिहन्ति ।
स कायाग्निः । सोदीर्णः स मारुत उदीर्ण ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिनादर्शः ॥

३. अर्थः प्रयोजनम् । “अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुमयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः ॥

४. एतत्त्वमनुपपद्यते द्रष्टव्यम् । केचित्तु इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयमुपपत्तिस्तदाभवस्य
सर्वस्वेत्येवमाक्षिप्ते परिहारपक्षेऽप्युभयपक्षसाधारण्येनेत्य न्वाचक्षते—युगपदुत्पन्नानां वे-
त्यादि । अथ पक्षे समग्रस एव वाशब्दः । युगपदुत्पन्नानां वा अयुगपदुत्पन्नानां वाऽनि-
त्यानां वा नित्यानां वा इतरेतरोपदेशः । इतरस्वेत्याख्यातस्य क्रियानवने शब्देऽभिधान-

१. इच्छाऽप्यन्तःकरणवृत्तिविशेष एव । अन्तःकरणपरिणामविशेषो मनःकर्माद्य ॥

अर्धवमपि व्ययहारार्थं पदचतुष्टु नोपादेयम् । अभिनयैरेव पाणिविहाराक्षिनिको-
चादिभिर्व्याप्तिमद्भिर्व्यवहारसिद्धेस्तथाचायमतिमहान्वेदसमुद्रं क्लेशेन पठितव्योऽपि
न भविष्यति । नापि चाध्ययनदोषे समक्ष्यामहे इत्यपरमनुकूलमित्याशङ्का प्रति-
समादधाति—

त्वेनोपदेश , इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्ववचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेश । शास्त्रकृते
योगश्च । लक्षणशास्त्रेण चैते क्रियासत्त्वे आप्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते
पदचतुष्टुमिति । अत्र हेतुमप्याह व्याप्तिमत्त्वात्तुशब्दस्येति । उक्तपदार्थः ॥

१ तथाच पाणिनिशिक्षा—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वणतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थनाह ।

स वाग्वज्रो यत्रमानः दिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ १ ॥ इति ॥

स्वरेण स्वरतः वर्णेन वर्णत । आद्यादिभ्यस्तासुरूपसख्यानमिति सावविमक्तिरुक्तसि ।
मिथ्याप्रयुक्तं यदथप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थांतरं स्वरवणदोषात्प्रतिपादयन् अभिमतमर्थं
नाहेत्यथ । नागेव वज्रो हिंसकत्वात् यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषापजमानं हिसितवानि-
त्यथ । अयं भावः । इन्द्रसामिचारो विश्वकमणाऽऽरब्धः । एव हि तैत्तिरीये श्रूयते—
विश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्ट्राऽऽरब्धे वीन्द्रे सोमेऽनुपहृतनद्रेण पीतस्य सोमस्वावशेषं कुड-
रुवष्टाऽऽहवनीयमुपप्रावत्तयत् । “स्वाहेन्द्रशत्रुवर्षस्वे”ति । ततो वृत्र उदभूदिति । तत्रो-
हित (स्वाहेन्द्रशत्रुवर्षस्वेति) मन्त्रे इन्द्रस्यशत्रु- (इन्द्रमयिता शतयिता वा भवेति क्रियाश-
ब्दोऽत्र शत्रुशब्दो आधितो ननु रुडिशब्दः । तदाश्रयणं हि बहुमीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदः ।
तत्रेन्द्रमित्रत्वे सिद्धं सतीन्द्रस्य शत्रुः) अन्वेष्ये प्रतिपाद्ये समासस्ये- (६-१-२२३)
त्यतोदात्ते प्रयोक्तव्ये आयुदात्तं ऋत्विजा प्रयुक्तं । तथाच इन्द्रः शत्रुयस्येति बहुमीदृशा-
श्रयणादर्धान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शमयिता सपत्नः । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वा-
त्सर्वोभनविभिकेरनुवाचविषयत्वादिहाभावः । यथा राजा भव युध्यस्वेति । ऊह्यमानस्य
चामघ्रत्वात् “यशकर्मण्यजपन्मुखसामस्ति”- (पा १-२-३४) ति नपादिपर्युदासनं मन्त्रा-
णामकञ्चुतिर्विधीयमानं न भवति । इत्ययं स्वरदोषे दृष्टात् । वणदोषास्तु कण्ठदयो
महान्माध्ये (१-१-१) अन्यत्र च द्रष्टव्या ॥

१ मन्त्रशब्दोऽत्र बोधकशब्दसामान्यपरः । हीनो दुष्टः अतएव महामाध्ये मन्त्रो हीनः
इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठं हित्वा दुष्टः शब्द इत्येव पठितम् । तमेव पाठमनुसृत्यानुपद-
तयैव मूले पठिष्यते ॥

२ यथाध्वर्युं कृताब्देमाघनमाने धर्मोत्पत्तिरेव तत्कृतापशब्दप्रयोगात्तसि प्रत्यवाय इ-
त्याशयः ॥

३ श्देर्ष्यन्तादीणादिको “रुशातिभ्यां कृत्रिति” (उ ४।१०३) कतरि कुन् । प्रसा-
दिगणे निपातनाङ्गत्वम् । शमेर्वा तस्वम् । कुंश्रीणादिक एव । इयमुभयधैतसिद्धिः ॥

४ “बहुव्रीहो प्रकृत्या पूर्वपठमि”- (पा ६-२-१) तीन्द्रशब्दोऽन्तोदात्त एवाव-
तिष्ठत । शत्रुशब्दो “अिनित्वादिर्नित्त्वमि”- (पा ६-१-१९) त्याद्यदात्त एव ॥

अणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके ॥ ८ ॥

संज्ञाकरणमवबोधनं तच्च शब्देन 'मुखं भवति नियतं चेति' शेषः । कुत अणीयस्त्वात् शब्दानामित्यादिरर्थवशात् । अतिशयेनाणुरणीयान् । 'द्विवचनविभक्त्योपपदेतरवीयसुनी' (पा ५-३-५७) इति द्वयोः (रभिनयशब्दयोः) रेकस्यातिशयेऽर्थे ईयसुन् । "ट्रे " (पा ६-४-१५५) इति टिलोपः । तस्य भावोऽणीयस्त्व तस्मादल्पत्वान्नियतत्वाच्चेति सार्धवधकारः । अयमर्थः । अभिनयानां व्याप्तिमत्त्वेऽपि अणीयस्त्वा (द्रुहृत्वा) स्तन्दिग्धत्वात्प्रतीतशब्दार्थसंबन्धविषयत्वाच्च न तैर्व्यवहारो पपत्तिः मुखं भवति । शब्दस्त्वपरिमितमर्थमर्थीयसैव यत्नेनोच्चारितो व्याप्रोतीत्यणीयस्त्वाच्छब्देनैव संज्ञाकरणं लोके व्यवहारार्थमिति । यच्चाप्युक्तमध्ययनकेंद्रादि । तत्रेदं बोध्यम् । अनुदयार्थो हि शास्त्रारम्भे यत्नः स चाध्ययनानुष्ठान एव भवति । तथाचानुश्रूयते "एकं शब्दं सुप्रयुक्तं सम्यग्ज्ञातं स्वर्गं लोके च कामधुग्भवती" ति ॥

एव तावत्तामादिभेदेन चतुर्धाभेदेन शब्देन मनुष्याणां मनुष्येष्ववबोधकरणमुक्तमथ तेषां (मनुष्याणां) वेदेषु इवि संप्रदानाशीं प्रार्थनादिव्यवहारं केनेत्यत आह—

तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानम् ॥ ९ ॥

मनुष्येण तुल्यं मनुष्यवत् । 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्विति' (पा ५-१-११५) इति वृत्तिप्रत्ययः । तेषां शब्दानां (नामारयातोपसर्गनिपातानां) कर्तरि षष्ठो देवतानामभिधानमिति कर्मपठ्या समासः । शब्दानुशासनमिति वत् 'शक्य' मिति शेषः । मनुष्यवद्देवानप्यभिधानं शब्दानां शक्तिरपरिहीनेत्यर्थः । यद्वा देवताभिधानमिति कर्तृपठ्या समासः । देवतानर्तृकमभिधानं केयामित्यपेक्षया तेषामिति कर्मपठ्यन्तमभिसवध्यते । यथैव हि मनुष्याः सत्सु प्रयोजनेषु शब्दान् (शब्दैरर्थम्) अभिदधति । एवमेव देवा अपि । तेऽपि हि मनुष्यवद्वादिषुक्ता पीठपत्तिधिरैरैकैः कर्मभिश्च संस्तूयते इति वक्ष्यते ॥

यद्यत्र तर्हि किमर्थं वेदे मन्त्रं समाह्रातोऽतरेणापि मन्त्रं लोकवद्भेदेऽपि व्यवहारात् रोपपक्षरित्वाशङ्का निराचष्टे—

पुरुषविद्याऽनित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुषेषु मनुष्येति विद्यायां विज्ञानस्यानित्यत्वादनियतत्वादेतो कर्मणः संपत्तिः संपादनं फलवत्करणं (फलेन संपादनं) मविगुणकर्मसंपत्तिरिति यावन् । सा यथा स्वादित्येवमर्थं वेदे मन्त्रं 'समाह्रात इति शेषः । अयमर्थः । मनुष्याणामशिक्षितत्वाद्भिस्मरणशीलत्वाद्वा अयथावत्प्रयुक्ता शब्दा यथास्थितमर्थं नाभि-

१ यथायमाऽऽयासं सहजे त्वातथा धर्माधिक्येन उज्जयते ।

२ सुप्रयोगो यथास्य स्वरवर्णोच्चारणात् । सम्यग्ज्ञानं चाप्येतं शास्त्रान्वयाच्च । तत्राधिकशास्त्रान्वयेऽधिकफलवाप्तिर्भवति । तथोक्तं महाभाष्ये "नाकृष्टं मुखं पाणिं वेऽचीकृतं भाषिणः । ते च पत्न्यापिणो वापिन्ति देवादिमनभाषिणः " ॥ १ ॥ इति ॥

दद्यु । ततश्च सर्वाथंप्रलक्षदृशो देवा स्तत्पमप्ययथावदभिधानमगम्यन्त कर्मणि
न समीयु । ततश्च देवताविहीन कर्माफल संपद्येत् । न केवल फलासपत्तिरेवाऽपि
तु दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि स्यात् । तथाचोक्तम् ।

दुष्ट शब्द स्वरतो वर्णतो वा निष्प्याप्रयुजो न तमर्थमाह ।

स धाग्वञ्जो यजमान हि-क्ति यथेन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधात् ॥ १ ॥ इति ॥

तस्मादेतएव नामाऽप्यातोपसर्गनिपाता प्रयोगानुगतपरिपाटीविनियमार्थं मन्त्र
त्वेन वेदे समाभ्राता । नहि नामाऽप्यातोपसर्गनिपातान्परिलज्य मन्त्रा सन्ति ।
तदेव हि चतुर्विध पदजात प्रयोगानुगतपरिपाट्या कयाचिदवस्थितं मन्त्रा
इत्युच्यन्त इति ॥ तदित्य भावविशेषस्वरूपनिर्देशोपक्रमे पदचतुष्टयमौदुम्बरायणमते
नाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षशो विचार्यावधारितम् । विपर्ययाक्षेपप्रसङ्गनैवास्य परिहृता
देवमनुष्यव्यवहाराद्यमेतदिति । तदेतच्चोदकवशेन प्रसक्तानुप्रसक्तयुक्तम् । भाववि
कारविचार एव प्रकृत इति तच्छेपोऽधुनोच्यते । सच पुनरुभयात्माभाव । का-
र्यात्मा कारणात्मा च । तयोर्ध्व कार्यात्मा तमधिकृत्योक्तम् “क्रियानिर्वृत्यो योऽर्थं
(फललक्षण) स भाव क्रियैवै वा भाव” इति ॥ २ ॥

इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते । तद्विकारा एव हि द्रव्यगुणकर्मभावेनाव
स्थिता सन्तो नामाऽप्यातोपसर्गनिपातैरभिधीयन्त इति । तत्र विस्तरेणाय विधीयते
वृत्तीयेन खण्डसूत्रेण—

✓ पद्भावविकारा भवन्तीति धार्प्यायणि ॥ १ ॥

अपिच लक्षणविदो विष्टहन्ति भावशब्द भवते स्वपदार्थे भवन भाव इति ।
पठन्ति च “समान भावल्लिङ्ग स्यात्” इति ।

तस्य विकाराभावविकारा पद्भवन्तीति । सामान्यादामन प्रस्कन्दा इव
सत्तत्तत्त्वेन वैशेषिकेण भावविकारात्मत्वाभाव भवति । इति पर प्रयुज्यमान
शब्दपदार्थक । प्रसिद्ध हीतिशब्दस्य पदार्थनिर्णयसकत्वं गविलयमाहेत्यादी । इति
ह धार्प्यायणिराचार्य आह स्मेति वक्ष्यमाणेन (च ख सूत्रे) अभिसंबन्ध ।
वृषस्य गोत्रापत्यमित्यर्थं “तिकादिभ्य ङिन्” (पा ४-१-१५४) इति गोत्रे ङिन् ।
आदिदृष्टि । अत्र “कौशल्यकार्याभ्याचे”-(पा ४-१-१५५)ति सूत्रे पठितेन छा-
गृपयोरपीति वार्तिकेन प्रत्ययसंनिद्योगेन प्रकृतिरूप निपात्यते ॥ निर्देशत उपलब्धाना

१ परिपाटी अनुक्रम । आनुपूर्वी चोच्यते ॥

२ विधिष्वन्ति विधविणमनुवर्ततीति विषया अनुवधा । यमुदित्य हि प्रवर्तत
स विषय । व्यवहारार्थमव हि पदचतुष्टयप्रयोगे प्रवृत्तिरिति ॥

३ क्रियत हि या सा क्रिया न्वियामिलधिहृत्वन हन श चे-(पा ३-३-१००)ति
वमणि ङ । “रिहृदयग्लिहृदिव”-(पा ७-४-२८)ति रिहृ । “भावकर्मणोरे -
(पा २-३-१३)ति यद् । यद् ॥ यदि तु क्रियतऽनयेति वरणमाधन क्रियारब्दस्वरदाव
कार्यवीदानीमित्यादि ॥

पडिति वचन स्वधारणार्थम् । अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवति नतु ते पृथगेभ्य सन्तीति । तदेतदनुपद स्वयमेव स्फुटीकरिष्यति ॥ तद्गदानाह—

जायते,ऽस्ति, विपरिणमते,ऽपक्षीयते, वर्धते विनश्यतीति ॥ २ ॥

इतिपर प्रयुज्यमान शब्दपदार्थक ॥ तदेतेषा षन्मादीना भावविकाराशब्दाना मध्ये क कस्या विकारावस्थायामवस्थित भावमाचष्टे क वा विद्यमानमपि नाचष्टे क वा न प्रतिषेधतीत्युच्यते—

जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति ३॥

जायत इत्यशब्द (तदन्तर्वर्ती जन्धातु पूर्वोक्ताना षन्मादिभावाना मध्ये) पूर्वभावस्य प्रादुर्भावस्योदिसुपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमाचष्टे भवतीति । अतएव हि पूर्वापरीभूतो भावशब्दवाच्यस्तावदेव हि जायत इत्युच्यते यावन्निष्ठान्तशब्दवाच्यो भवति जात इति । तस्या चावस्थाया नासन्नायत इति न्यायेन विद्यमानमपि अपर भावम—(स्तिशब्दवाच्यम) स्तित्व नाचष्टे तस्यापरिपूर्णत्वात् । अनवष्टरूप हि तस्यावस्थाया तद्भवत्वनुमानगम्य निमपि जायत इति । नापि प्रतिषेधति अस्तित्वस्य प्रतिषेध न करोतीत्यर्थ । यतो ह्यस्तित्व प्रतिषेधजन्यारम्भ एव स्यात् कमालम्ब्य जायेत । तद्वधारणकालस्योपस्थितत्वाच्च । एवमेवोत्तरनापि त्रयस्यो द्रष्टव्य । समासतस्तु वक्ष्यते ॥

अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् ॥ ४ ॥

अस्तीत्येष शब्द उत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं तन्मात्रं भवतीति । न विपरि णाममाचष्टे, अपूर्णत्वात् । न त प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाविकारम् ॥ ५ ॥

विपरिणमत इत्येष शब्दोऽप्रच्यवमानस्य तत्त्वाविकारप्रत्ययमानस्य तत्त्वात्- ज्ञावादिस्त्रिधातुषुपत्वाद्वा विकार विक्रियानात्र भवतीति । न तृद्धिमाचष्टे, अपूर्णत्वात् च ता प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

वर्धत इति स्वाहाभ्युच्यं सांयौगिकानां वार्थानाम् ॥ ६ ॥

वर्धत इत्येष शब्द स्वेषामङ्गानां शिरोप्रीवावाहूदरादीनामभ्युच्यमभ्यु चितता (सचय) भवतीति । सांयौगिकानां सयोगनिताना वा अर्थानां हिर- ष्यधान्यादीनामभ्युचयं भवतीति पूर्वेणाभिसम्बन्धतेऽर्धवशात् । तत्प्रयोगमाह—

वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा ॥ ७ ॥

१ पौर्वापर्यं हि देशकृत कालकृत च भवति । प्रकृत च कालकृतं, अनिशब्दवाच्यो भावविकार पूर्व । तस्मात्परकालोऽस्तिशब्दवाच्य ॥

२ आदिमित्येतदुपलक्षणविधयाऽत्र ध्याययायते ॥

३ आचष्ट इत्यनुवत्तदे तदर्धनिर्देशश्चायमेवमुत्तरवापि बोध्यम् ॥

४ उपचयप्रयोगमाहेत्यर्थ ॥

अत्रायमवरोहणक्रमेण सार्यागिकेपूदाहरणं द्वितीयं स्वाद्भाभ्युच्यते । अत्र वर्धत इति नुवाणो नापक्षयमाचष्टेऽपूर्णत्वात् । नापि तं प्रतिषेधति उपस्थितत्वात् ॥

अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् ॥ ८ ॥

यथैव हि स्वाद्भा सार्यागिकेर्वा द्रव्यैरुपचीयते तथैवापक्षीयते । इत्येवमुपचयप्रयोग पूर्वनिर्दिष्ट स अपक्षीयत इत्यनेनैव प्रतिलोमं विपरीत व्याख्यातः । भवति हि घृदे प्रतिलोममपक्षय । प्रतिगतं लोम प्रतिलोमम् । “अचप्रल-न्ववपूर्वात्सामलोम” (पा० ५-४-७५) इति समासान्तोऽचप्रलयो नस्तद्धित (६-४-१४४) इति टिलोप ॥ तत्रापि नाचष्टे अपरभाव, न वा प्रतिषेधति ॥

विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ ९ ॥ ३ ॥

विनाश एवात्रापरभावस्तस्यादिमुपक्रमप्रवृत्त्यपवर्गपर्यन्तेमाचष्टे विनश्यतीति । तस्या चावस्थाया विद्यमानमपि पूर्वभावमपक्षीयतेरर्थं नाचष्टे न प्रतिषेधतीति सर्वं निरवयम् ॥ ३ ॥

अथ इम एव भावविकारा सन्ति किं वान्येऽपीत्यपेक्षया चतुर्थं सण्ड-मारचयति—

अतोऽन्ये भावविकारा एतेपामेव विकारा भवन्तीतिह स्माह ॥ १ ॥

अतः भावविकारपद्धायेऽन्येऽन्यत्वेनाभिमतता भावविकारा ‘लक्ष्यन्त’ इति शेष । ते (पृथक्पृथगस्यन्तभिना अपि सन्त) एतेपामेव विकारा भवन्ति । तद्यथा जनिशब्दवाच्यो भावविकारोऽनेकप्रमेदभिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवचनो निष्पद्यतेऽभिष्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमादि १ तथा; अस्तिशब्दवाच्योऽनेकप्रमेदभिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्च अस्ति विद्यते भवतीत्येवमादि २ तथा विपरिणमतिशब्दवाच्यो विपरिणमते जीर्यति भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि ३ तथा वर्धतेशब्दवाच्यो वर्धते पुष्यति उपचीयते इत्येवमादि ४ तथाऽपक्षीयतिशब्दवाच्यो च्वस्यति ध्रश्यतीत्येवमादि ५ तथा विनश्यतिशब्दवाच्यो विनश्यति धियते निक्षीयत इत्येवमादि ६ इतिह आहस्व आचर्यो वाच्योऽगिरिति पूर्वोक्तमभिष्यज्यते, “इतिह” इत्ययं निपातसमुदाय पुरातीतवृत्ताएयाने । “ह्रशश्वतोर्लृच्चे”-(पा० ३-२-११६) ति चाह्निद् ॥

ते यथावचनमभ्युहितव्या ॥ २ ॥

त एते जन्वादिशब्दवाच्या विकारा वचनमनतिक्रम्य यथावचनं, ये यस्मिन्वचनेऽवस्थिता सन्ति ते प्रकरणोपपत्तिभ्या मन्त्रार्थोवधारणप्रति अभ्युहितव्या अभितो वितर्क्या ‘प्रयुज्यमाना’ इति वाक्यशेष । तदेते सर्व एव घातवो भाववचनास्तेषा सर्वेषामिहाप्ययने प्राप्ते शास्त्रातिगौरवमयादेतद्वक्ष्यमाणमुत्प्रेष्टम् ॥

१ स एव हि पूर्वापरीभूतो विनाशशब्दवाच्य । तावदेव हि विनश्यतीत्युच्यते यावन्निष्ठान्तशब्दवाच्यो भवति निनष्ट इति ॥

२. नङ्गनपक्षीयमाणो विनश्येदिति ॥

३. इयमत्र शास्त्रे ध्यारयाशैरी द्रष्टव्या वदेजो-निर्देश-प्रतिनिर्देश इति । तत्रोद्देशः

तदेवं खानुपन्नं नामारयातयोर्लक्षणमुक्तं संप्रति प्रतिज्ञाप्रसक्तमुपसर्गलक्षण-
मुच्यते । अत्र तावत्किञ्चिद्दृष्टे-वक्ष्यति भवानुपसर्गलक्षणमिदमेव तावदुच्यता
किमिद उपसर्गा नामारयातवत्पदचतुर्धाभिकृष्य (पृथक्कूल) चक्षा सन्तोऽर्थानाहु-
रतान्यथेति । तत्रोत्तरमाह—

न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थाभिराहुरिति शाकटायनः ॥ ३ ॥

उप-उपगृह्य (आख्यातं तस्यैवार्थविशेष) एजन्तीत्युपसर्गा प्रादयः । निर्-
निष्कृष्य (नामाख्यातमभ्यात्) चक्षाः पदवान्यरूपेण रचिता सन्तोऽर्थान्-
निर्-निश्चयेन न आहुरिति शाकटायन 'आचार्यो मन्यते' इति वाक्यशेष ।
अनदस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे "नडादिभ्य षकृ" (पा० ४-१-९९) इति षकृ
कस्यायन् । ष्य तर्हि तेषामर्थवत्तेर्युच्यते—

नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति ॥ ४ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । नामाख्यातयोरेव योऽर्थः कर्म किया तत्रैव विशेषं
द्विदुपसयुज्य तेनोपसयोगेन नद्वडेनेति यावत् द्योतय=(ति व्यञ्जय)न्तीत्युप-
सृतम्यानीयः । तथथा पदभावनिकारा इति । निर्देशो वृत्तिसानीय । तथथा जायते
अस्ति विपरिणमन इति । प्रतिनिर्देशो चातिरसानीय । तत्रथा जायत इति पूर्वभावसा
दिमाचष्टे । इति । एव सवन यथासभव योजनीयम् ॥

१ नामस्तु—किञ्चिदवशिष्यते तदवसरमात्रमपि पदचतुर्लक्षणप्रतिज्ञाव्याघातभवादन
नोक्तम् । पदचतुर्लक्षणानन्तर चतुर्थेन पादेन "तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायन"
इत्यादिना नद्वद्वपते ॥

२. तथाचाहुर्नव्या । तयवोधनिषयीभूतक्रियाविशेषविषयकानात्पर्ययाहवत्त्वेसति प्राप
यतमवमुपसर्गत्वमिति । अत्र अन्येत्यादिपरिष्कृतौ मूल तु "उपसर्गा. क्रियये—" (पा० ३
-४-५९) ति षकृन्दे योगग्रहणम् । इत्य च "यत्क्रियायुक्ता. प्रादयस्त प्रत्येव गत्युपसर्ग
सञ्ज्ञेति" नियम सनिरूपकोपसर्गलक्षणफलभूत एव नान्य ॥ अत्रोपोपसृष्टास्तु जते.
"दुस्ति संज्ञया ष प्रायेणेति" (पा० ३-३-११८) कर्तारि ष । "चजो—"
(पा० ७-३-५२) रिति कुत्वम् ॥

३. पशदपगताना वर्णानामिव पृथग्वरचिनानामेपा नाक्षादधर्मभिधाने शक्तिर्नास्त्वैव
र्वितु तद्युक्तानामेव । क्व तल्लेशा प्रातिपदिनत्वात्पदत्वादिमिति चेत् । "वृत्तद्वितस-
माज्ञाश्चे"—(पा० १-२-४६) ति चकारेणेति संग्रहाण ॥

४. अत्र नामेति सपातावात्मनिवक्षित नहि नाहोऽर्थः किया । नापि च तद्युक्ताः
(नामयुक्ता) प्रादय उपसर्गा इत्युच्यन्ते । "उपसर्गा क्रियायोग" इति पाणिनिसरणत्वं ।
उपसर्गा हि क्रियाङ्गत्वेन नामान्यास्तन्न्तीति केचिदाहुस्तदपरे न क्षमते । सन्त्येन
हि क्रिया धातुवनामसु सिद्धावस्थापन्ना इति ॥

५. तथाश्रयमेव । यथा प्रदीपसद्योगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभिव्यज्यमानो द्रव्याद्यय
एव भवति न प्रदीपस्य । एवमिहापि बोध्यम् ॥

६ अत्रोपसृष्टाण्युच्यतेमिति एवम् । "चजो" (पा० ७-३-५२) रिति कुत्वम् ॥

संयोगद्योतका भवन्ति न तु स्वातन्त्र्येण कमप्यर्थं वाच्यवृत्त्याऽभिदधति, तस्मादनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इति सिद्धम् ॥

अथ प्रकारान्तरेणानेकार्थत्वमेवामुपपादयति—

उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः ॥ ५ ॥

उच्चावचाश्चोच्चावचा नैकमेवा बहुप्रकारा इतियावत् । पदानामुपसर्ग-
पदानामर्था भवन्ति वियुक्तानामपि नामारयाताभ्यामिति गार्ग्यं 'आचार्यो
मन्यते' इति वान्यशेषः । गर्गस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे "गर्गादिभ्यो यञ्" (पा०
४-१-१०५) इति गोत्रे यञ् आदितृद्धिः ॥ यदुक्तमनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा
इति तत्प्रणयति—

तद्य एव पदार्थः प्राहुरिमे तम् ॥ ६ ॥

तदिति प्रसिद्धार्थकमव्ययं य एषु उपसर्गेषु (वाचकतासंबन्धेन) विद्यमानः
पदार्थः । (स्वकीयोऽनेकप्रकारकोऽर्थः) तमिमे उपसर्गाः पृथगपि सन्तः
प्राहुरभिदधत्येवेत्येतत्प्रसिद्धम् ॥

त-कम्—

नामाख्यातयोरर्थविकरणम् ॥ ७ ॥ ४ ॥

अर्थविकरणमर्थविक्रियामर्थभेदमिति यावत् । तस्मादर्थवन्त एव ते पृथगव-
स्थिता अपीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

१. यद्यपि उदक् च अवाक् चोच्चावचमिति मयूरव्यसकादित्वाग्निपाल नपुसकनिर्देशेन
व्याख्यात सिद्धान्तकौमुद्यादौ । तथाप्यर्थतस्तौल्यादुर्गाचार्येणैतन्मैव विगृहीतत्वादस्याश्च
(लघुविवृते) तदनुसारित्वात्तथैवान व्याख्यातम् । पुस्तवतु विशेष्यनिर्भत्वात् तथाच
"उच्चावच नैकभेद" मिति विशेष्यनिर्भवे अमरः ॥

२. अयमर्थः । एषा (प्रादीना) मध्ये एकैकोऽप्यनेकार्थः । यथा प्रशक्तिवृत्तिशुष्म-
प्रादिवृत्तीच्छासु पूजायामिलादि । यच्चोक्त वर्णवत्पृथगनर्थका उपसर्गा इति । तदनुक्तम् ।
यथादि मृदोऽवयवेषु मृन्मयभाण्डारम्भशक्तिरस्त्वैवैव वर्णेष्वपि सामान्याभिधानशक्ति-
रस्त्वैव । सातु पदत्वेन समुदितानामर्थविशेषेऽवतिष्ठते । यथा मृदोऽवयवाना घटे घटार-
म्भशक्तिरभिव्यज्यते ॥ अन्यथा वर्णैरनर्थकैरारम्भमार्णं पदमप्यनर्थकमेव स्यात् पदैश्च
वाक्य वाक्यैः शास्त्रमित्यर्थवन्तो वर्णाः ॥ यत्पुनरेतदुक्तं प्रदीपवदनर्थका उपसर्गा इति ।
अत्रोच्यते प्रदीपोऽपि स्वैनाथेन प्रकाशाख्येनार्थवानेव । सत्यपि चार्थवत्त्वे प्रकाशमर्थ-
माधारभूत घटादि प्रत्याययन्त्वा प्रकाशनशक्तिमभिव्यनक्ति । एवमुपसर्गा अर्थवन्तोऽपि
सन्तः स्वार्थाभिधानशक्तिमेवप्रकारा विद्यमानामपि स्वार्थाभिधानशक्त्याधारभूते नामा-
ख्याते प्रत्याय्याभिव्यजयेयुः । नचैव वाच्य नामारयातयोरेवासावर्थ उपसर्गसयोगे
सत्युपजायत इति । नहि लोके यो यत्र समर्थो भवति स तत्रान्वयमपेक्षते । नामाख्याते
चार्थविशेष प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुपपन्नमुपसर्गस्य क्रियाविशेषोऽर्थः । क्रिया-
सामान्यमात्रं चाख्यातस्वेति ॥

३. सावधारणं हि सर्वं वाक्यमामनन्ति, अन्वयश्च वायुमक्ष इत्युक्ते अप एव भक्षयति
वायुमेव भक्षयतीति गम्यते ॥

ननूष्यता ताहि क एया मध्ये कस्मिन्नर्थविशेषे वर्तत इति तत्राह—

आ इत्यर्वागर्थे ॥ १ ॥

तद्यथा आपवतादिति । अर्वा (कप्रा) गिति भैर्यादेह गम्यते । अत्रेदमवधेयम् । अनेकार्थत्वेऽपि सति उपसर्गाणामेकैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यतेऽर्थवत्त्वप्रकाशनायेति ॥

प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥ २ ॥

प्रपरेत्येतौ उपसर्गौ एतस्यैवाऽऽर्थस्यार्वामित्यस्य प्रातिलोम्यं विपरीतमर्थमाहर्तुं ॥ तद्यथा प्रगत । परागत । इति । उल्लङ्घ्य गत इत्यर्थं ॥

अभीत्यामिमुख्यम् ॥ ३ ॥

आह । तद्यथा अभिगत इति । आभिमुत्पयेन गत इत्यर्थं ॥

प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥ ४ ॥

प्रति इत्यथ एतस्यैवाभे प्रातिलोम्यं विपरीतमर्थमाह । तद्यथा प्रतिगत इति परारुस्य गत इत्यर्थं ॥

अति सु इत्यभिपूजितार्थे ॥ ५ ॥

वर्तेते ॥ तद्यथा अतिघन सुब्राह्मण इति । अभिपूजित प्रशस्त ॥

निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ॥ ६ ॥

तद्यथा निर्धनो दुर्ब्राह्मण । इति ॥

न्यवेति विनिग्रहार्थीयो ॥ ७ ॥

विनीति द्वन्द्वो विश्व निथेति, ततो प्रहशब्देन पश्रीतस्फुरूपे विनिग्रही तावर्था ययोस्तौ विनिग्रहार्थौ तावेव विनिग्रहार्थीयो स्वार्थे छ । प्रहशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकमभिसवन्ध । “द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादी वा श्रूयमाण पद प्रत्येकमभिसवन्धते” इति न्यायात् । तथाच विग्रहार्थीयो निग्रहार्थीयश्चेति तदर्थं । तद्यथा नियुक्तासीति । अवगृह्णातीति । अत्रावरोहणकृतेणार्थयोर्द्वयाहरणम् । द्वयो पदयोर्वद्भूना वा पदाना विच्छेदेन ग्रहणमुच्चारण विग्रह । तयोरेवार्थविभागोपदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रह । तथाच विग्रहोऽवग्रह इत्यनर्थान्तरम् ॥

उदित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ॥ ८ ॥

१ अत्र निरनुबन्ध आहुदाहरणस्वरूपाणुरूपो निर्दिष्ट । अर्थवत्त्व हि लोकेऽर्थवोपचन वत्त्वं तन्निरनुबन्धस्यैवेति ॥

२ मर्यादा धारणा स्थितिरित्यमर । “तेन विना मर्यादा तेन सहेत्वभिधिभिः” इति प्राचासुक्तौ तेनेत्यभिनिर्देश ॥

३. प्रतिशोभमेव प्रातिलोम्य स्वार्थे ष्यञ् चतुर्वर्णादिराकृतिगणनात् ॥ तथाच वार्तिक चतुर्वर्णादीना स्वार्थे उपसर्गान् (पा० ७-३-३१०) मिति ॥

४ एतन्नोपसर्गहारवाक्यत्वेन विपरिणतवचनेन प्रादुरित्यनेनाव्यवशाद्दोषमेवमेवोत्तरप्रापि यथास्वमूढम् ॥

उत्-इति अयमेक एव शब्द एतयोः समीपतरवर्तिनोर्न्यवयोः प्राति-
लोम्यमाह । तद्यथा उद्गृह्णातीति ॥

समित्येकीभावम् ॥ ९ ॥

अनेकसैकभवनमेकीभावः । “अभूततद्भावे कृ-वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्वि”-
(पा० ४-५०) इति च्विः । “अस्य च्वा”-(पा० ७-४-३२) वितीलम् । तमाह ।
तद्यथा सगृह्णाति इति ॥

व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥ १० ॥

वि-अप-इत्येता एतस्य समित्यस्य प्रातिलोम्यं विग्रह-(मधं-) माहत्तु ।
तद्यथा-विगृह्णाति । अपगृह्णातीति ॥

अन्विति सादृश्यापरभावम् ॥ ११ ॥

अनु-इत्ययं सादृश्यमपरभावं पथाद्भवनं चाह । क्रमेण यथा अनुरूपम-
स्येदम् । अनुगच्छति । इति ॥

अपीति संसर्गम् ॥ १२ ॥

आह । संसर्गं सवन्ध । सच सवन्धिमेदाद्भिन्नो यथायोग्यमुह्य । तद्यथा सर्पि-
पोऽपि स्यान्मधुनोऽपि स्यादिति । अत्र विन्दुरित्यध्याहार्योऽपिशब्दबलात् । सर्पिपो-
ऽपीत्युक्ते सर्पिपोऽवयवो विन्दुरपि स्यादिति गम्यते । अतएव पृथी तैद्योगे सर्पिप
इति । अत्र सभावनाया लिङ् । तस्या एव विषयभूतेऽस्त्वर्थे भवने विन्दो स्वकर्तृ-
वर्द्धौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवत्त्व सवन्धोऽपिशब्दार्थं । तद्बोधकत्वोद्दिवापे “अपिः
पदार्थे”-(पा० १-४-५६) त्यादिना कर्मप्रवचनीयसज्ञा । अतएव चो “पसर्ग-
प्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपर” (पा० ८-३-८७) इति सस्य पो नेति बोध्यम् ॥

उपेत्युपजनम् ॥ १३ ॥

आह । तद्यथा-उपजायत इति । समुत्पद्यत इति तदर्थं ॥

परीति सर्वतोभावम् ॥ १४ ॥

आह । तद्यथा-परिधावति । सर्वतो धावतीत्यर्थं ॥

१. यथाचोक्तम् । इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्तिनोर्न्यवयो रूपम् ॥

अदमरत्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विनानीयात् ॥ इति ॥

२. अतएवात्रिचमानपदार्थचोतकस्यापि “रपि पदार्थे”-(पा० १-४-९६) त्यादिना
कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

३. अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभागे सवन्धे ॥

४. कर्मप्रवचनीयानां हि क्रियानुयोगिकसवन्धानिधाधित्वेनैव तत्त्वम् । कर्मक्रिया (१२-
नुयोगिकसवन्ध) प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीया बाहुल्यत्वात्कर्तृभूतेऽनीयम् ॥

५. कर्मप्रवचनीयत्वाद्देव । “आकटारादेका सद्ये”-(पा० १-४-१) ति निषमेदि
“या पराऽनववाशा चे”-त्युक्तेरत्र परया कर्मप्रवचनीयसंशयोपसर्गसंज्ञाया वाधात् ॥

अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा ॥ १५ ॥

आह । तद्यथा—अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपति । लोकस्यो-
परि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्रा“धिशीङ्ग्यासा कर्म—” (पा० १-४-४६) ति लोकस्य
कर्मत्वम् ॥ ऐश्वर्यं स्वस्वामिभावसुवैन्ध । तत्र यथा । अधिभुवि राम । अधिरामे
भू । इति । अत्रा“धिरीश्वर—” (पा० १-४-५७) इत्यपे कर्मप्रवचनीयत्वे
तद्योगे “यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी—” (पा० २-३-९) इति
स्वस्वामिभ्या पर्यायेण सप्तमी । भुव ईश्वरो राम इत्यर्थः ॥

उपसहरति—

एवमुच्चावचानर्थानाहुस्त उपेक्षितव्याः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० शा० प्रथमाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥ १ ॥

एवममुना प्रकारेणोच्चावचाननेकविधानर्थानाहुस्त उपेक्षितव्या उपेतो-
पगम्यानुप्रवेश्य वा बुद्धिमीक्षितव्या क कस्मिन्नर्थं वर्तते इत्येव श्रुतव्या परीक्षया
इत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नैघण्टुककाण्डे
प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वं “नामार्यातयोस्तु कर्मोपसयोगद्योतका भवन्ती—र्युपसर्गल
क्षण सामान्यतो विशेषतश्च “आ इत्यर्वागर्थे” इत्यादिनोक्त्वाऽधुना सामान्यलक्षणा
नुपक्त प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं वर्णयितुमुपक्रमते—

१. अथ निपाताः ॥ १ ॥

निपातसामान्यलक्षणानुक्रमेऽयमथशब्दः ॥ मन्त्रलप्रयोजनकथायमुपैक्षितोऽन
द्वितीयपादादौ ॥ निपातशब्दं निर्द्वयीति—

१ “कृत्तद्धितसमासैः सवन्धाभिधानं भावप्रत्ययैने” ति न्याहृतिविदा नियमात् “स्वे
ज्ञासासे—” (पा० ३-२-१७५) ति वरजत्तादीश्वरशब्दाङ्गावार्थकेन स्वश्वरस्य स्वामिन
स्वेनसह सब-पोऽर्थं प्रतीयते । सच प्रतिदोगिशृत्तिभर्मे प्वेति प्राञ्चो “यायविद भादुरनुयो
गिशृत्तिभर्मे प्वेति नन्दा । वैयाकरणारतु उभयमप्युररीकृत्य भुवते “स्वस्वामिभाव” इति ।
स्वस्वामिनोर्भाव इति द्वन्द्वान्ते ध्रुवमाणस्य भावपदस्य प्रत्ययभिसंवाध्यात्मभाव (स्वर)
स्वामिभाव (स्वामित्व) चेति तदर्थं ॥

२ सूत्रे यस्मैति पठ्या निनिगमनाविरहेण निरूपितवमाधेयत्वं वार्धं । यत्रिरुपिन
यत्रिष्ठ वा ईश्वरवचनमैश्वर्यवचनम् । इश्वरशब्दोऽत्र भावप्रधानः । संज्ञायुल्लेऽपि तथैव ।
तथाच वृत्तिरुद्र “स्वस्वामिभावसंब-धेऽपि कर्मप्रवचनीयमङ्ग स्यात्” ति ॥

३ “ओकारश्चावशब्दश्च द्वैतेषु मन्त्रेण पुरा । वण्ड भित्त्वा विनिर्वागी तस्मात्मा

I अन्वतरपक्षन्यायिका युक्तिविनियमना । तस्मा विरहोऽभवत्सेन ॥

✓ उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति ॥ २ ॥

उच्चावचेष्वनेकप्रकारकेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः । ज्वलादिला “ज्वलित्किप्तन्तेभ्यो ण” (पा० ३-१-१४-) इति कर्तरि णः । षट्ठमे पुनस्त इत्याह—

अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः ॥ ३ ॥

उपमेवार्थं उपमार्थस्तस्मिन्नेवमुत्तरप्रापि तत्स्वरूपमग्रे वक्ष्यति (तृ. सं. सूत्रे) कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायवचन एतस्मिन्पद्ये गतिकर्मण उत्तरे धातवः (नि० ३-२-३) गत्यर्था इति गम्यते, तथा चार्थोपसंग्रहार्थः । पदमेव पूरयितव्यमर्थो येषां ते पदपूरणाः । इति त्रिधा ते अर्थमेदाद्भवन्ति अपिरेको वाक्यालङ्कारे—

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ॥ ४ ॥

तेषां सर्वेषां मध्ये एतएव चत्वारः “इव, न, चित्, नू” प्रायेणोपमार्थे भवन्ति ॥ तत्र तावत्—

इवेति भाषायां चान्वध्यायं च ॥ ५ ॥

उपमार्थे भवतीति विपरिणतवचनमनुवर्तते अर्धवशात् । भाषायां लोके अन्वध्यायं छन्देति च । उपगम्यातयागुणैर्मायत इत्युपमा । “आतथोपसर्ग—” (पा० ३-३-१०६) इति कर्मण्यद् । अत्रोदाहरणमाह—

अग्निरिवेन्द्र इवेति ॥ ६ ॥

अत्राद्या अग्निरिवेति त्रिष्टुप् तपसः पुत्रेण मन्थुना दृष्टौ द्येनादिषु निष्कैवत्ये इलिकाशुभा—विलमियुक्तोक्तैः माङ्गलिकी मङ्गलप्रयोजननकावित्यर्थः । मृदङ्गादिष्वनिवदस्योच्चारणमात्रेण मङ्गल नत्वथ मङ्गलार्थक एव । कोशेऽपि “मङ्गलानन्तरारम्भप्रशकारत्येवधयो अये”त्युक्ती मङ्गलार्थो विषयविधयैव निर्दिष्टः । अर्धतरनु आरम्भानन्तरादेवमेव विधिणोत्वयमिति भावः ।

१. कश्चिद्विदेवार्थे यः प्रसिद्धो गुणस्तदन्वस्मिन्नप्रसिद्धस्तद्वृत्तेऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसंयोग्य मीयते तद्गुणप्रकाशनं क्रियते सोपमा ॥

२. कश्चिच्छब्दस्यैव भवति, कश्चिद्भाषायामेव, कश्चिच्चोमयवेति विभागेन प्रदर्शयते । अधीयन्तेऽस्मिन्नित्यध्यायो वेदः । “अध्य-दाये”त्यादिना (४-३-१२२) धमन्तो निपात्यते ॥ मन्त्राः रात्वस्मिन्नधीयन्ते तस्मिन्नित्यन्वध्याय, विभक्त्यर्थेऽन्वधीमावः चकार एतो वाक्यालङ्कारे ॥

३. तथाच मन्थुरेवास्या ऋषिरितीर्यं मान्यवी । ऋपयो मन्त्रदृष्टाते भवन्तीति वक्ष्यते (ने० २-३-२) । यद्वा मन्थुरिन्द्रो देवता अस्या इति मान्यवी । अथ ऋद्, अग्निरिव मन्थो त्विषिनः सहस्र सेनानीर्नः सुहरे हूत एषि । हत्वाय शत्रुन् विभजस्व वेद ओजो विमानो विमृथो नुदस्व ॥ इति ॥ २ ॥ अस्या अर्थः हे मन्थो इन्द्र ! अन्यो वा वक्ष्यन् । हे सुहरे सहस्रशील ! (एतस्मिन्प्रत्युपस्थिते शत्रूणामभिभवनकाले अस्माभिः) हूतः आहूत. सन् नः अस्माकं सेनानीः सेनाप्रणेता एषि भव । (ततश्च) अग्निरिव त्विषितः दीप्तः (तेजसा ज्वलितः) सहस्र अभिभव तानसच्छत्रुन् । किञ्च शत्रुन् हत्वाय

सस्यते (ऋ० सं० ८-३-१९-२) द्वितीया इन्द्र इवेति अनुष्टुप् । अनया च ध्रुव आक्षिप्तसो राजानमभिपिपेचेति तेनेय दृष्टां (ऋ० सं० ८-८-३१-२) उदाहरणान्तरं (लौकिक) लोके विदितमेवेति नामिहितम् ॥ अभिरिव लीक्षण । इन्द्रइव विक्रांत । इत्यादि ॥

नेति प्रतिपेधार्थीयो भाषायाम् ॥ ७ ॥

प्रसिद्ध । यथा घटो नास्ति पटो नास्तीति । नशब्दोऽप्रास्तित्व (सत्ता+विश्र-मानता) प्रतिपेधति ।

उभयमन्वध्यायम् ॥ ८ ॥

प्रतिपेधार्थीय उपमार्थीयश्चेत्युभयमन्वध्यायं छन्दसि प्रसिद्धम् । आद्योदाहरणम्—

“नेन्द्र देवममसते”ति ॥ ९ ॥ (ऋ० सं० ८-४-१-१)

इन्द्रं देवमाननो वीपयितार नामंसत नामन्यत आदित्यरत्मयै ॥

अथ किलक्षण प्रतिपेधार्थीय किलक्षण-उपमार्थीय इत्यानेदयितुमाद्यस्य लक्षणमाह—

प्रतिपेधार्थीय पुरस्तादुपचारस्तस्य यश्प्रतिपेधति ॥ १० ॥

हवा ‘ ननोयगि (पा ७-१-४७) ति यगगम । (यत्तपामस-छत्रूणा) वेद धनम् (तत् त्वमादाय) विभनस्य प्रयच्छ । किञ्च ओजोमिशानोऽस्माक बल कुर्वन् मृषा सधा भकारिण शत्रून् विनुदस्य घातयेति ॥

१ अथ ऋक् । “इहैवेधि मारच्योष्ठा पवत इवाविचाचति । इन्द्र इवह भुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु भारय ॥ इति ॥ २ ॥ अस्मा अर्थ । इ राजन्, इहास्मिन्नेव राज्ये एवि स्वामि त्वेन सर्वदा वर्तमानो भव माचातस्त्वमपच्योष्ठा अपच्युतोभूर्मापगम । पवतइव यथा पवतो नैधत्यनावतिष्ठत एवम् अविचाचति चलनरहितो भव । इन्द्रइव यथा स्वर्गे इन्द्र पवमिह लोके त्व भुव शाश्वनस्तिष्ठ स्थितो भव । राष्ट्रमु राष्ट्र चेह लोके भारय स्वस्वे कर्मण्यवस्थापयेति ॥

२ उपमार्थी दुर्गोक्तिमनुसृत्य-वारधात सायणभाष्ये त्वन्यथा न्याख्यानमस्य । तत्र तावदियमृक् ॥ ‘ वि हि सौतोरसृक्षत नेन्द्र देवममसत । यत्रानदद्भुवावपिरर्यं पुष्टेषु मात्सखा विश्वासादिन्द्र उत्तर ’ ॥ १ ॥ इति । इयमिन्द्रवागिती द्रोऽस्या ऋषि ॥ इन्द्रो वदति । सोमो सोमाभिषव कर्तुं व्यसृजत पागप्रति मया विसृज्य अनुशाता स्तोतारो वृषाकपेर्वष्टार । इति पूरण । तत्र देव द्योतमानमिन्द्र मां नामसत । मया प्रेरिता सा-तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्त किन्तु मम पुत्र वृषाकपिमेव स्तुतवन्त । तत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृष्टेषु पागेषु अर्य स्वामी वृषाकपिर्भम पुत्रो नात्सखा नम ताविकृत तन् अमदत् सोमपानेन द्रष्टोऽभूत् । यद्यप्येव तथापीन्द्रोऽह विश्वासात्सखाजगत उत्तर उत्कृ-ष्टतर इति ॥

यो हि प्रतिषेधार्थो भवति तस्य पुरस्तात्प्रथममुपचारः प्रयोगो भवति कस्मात् यत्प्रतिषेधति तस्मादित्यर्थः ॥ द्वितीयोदाहरणमाह—

“दुर्मदासोनसुराया”मिति ॥ ११ ॥ (ऋ० सं० ५-७-१९-१)

“हृत्सु पीतासो युध्यन्ते” इत्यादिरस्य । “ऊर्ध्वं नम्रा जरन्ते” इत्यन्तः ॥ काण्वोमेधातिथिराजिरसश्च प्रियमेध ऐन्द्रं सूक्तं ददृशाते । तत्रैषा गायत्री । अनुक्तविनियोगत्वाद्वाचःस्तोमे विनियुज्यते । अस्वार्थः । सोमा इत्यर्थवशात्कर्तृपदमाक्षिप्यते ।

ते पीतासः पीताः सन्तः “आज्जसेरमुक्” (पा० ७-१-५०) इत्यमुगागमः । हृत्सु हृदयेषु (अवस्थिताः सन्तो) युध्यन्ते संप्रहारमिव कुर्वन्ति । युध संप्रहारे (दि० आ०) तद् । तत्पानवशेन सोमपायिनोऽहमहमिकया (अहं विशिष्ट २ इत्येवं) स्पर्धमाना भवन्ति । क इव सुरायां (पीतायां) दुर्मदासो न कृत्सितमदा इव । अत्रापि पूर्ववदमुगागमः । किञ्च । (आत्मलाभपरितुष्टाः सन्तस्त्वमेव यजमानं) जरन्ते स्तुवन्ति । कथम् । नम्राः (भूला क्षियं संप्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्रायाः) ऊर्ध्वं ऊध इव रात्रिं यथा ॥ सायणस्तु हे इन्द्र, त्वया पीताः सोमास्तां मादयितुं हृत्सु त्वदीयेषु युध्यन्ते परस्परं संप्रहारं कुर्वन्ते । अत्र दृष्टान्तः “दुर्म० याम्” सुरायां पीतायां जायमाना दुष्टमदा यथा पातारं मादयन्ति तद्वत् । अपि च नम्राः स्तोतारस्ते च ऊर्ध्वं पयसा पूर्णं गवादेरूध इव सोमपूर्णं तां जरन्ते स्तुवन्तीत्येवं व्याख्यत ॥

द्वितीयस्य लक्षणमाह—

उपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते ॥ १२ ॥ १ ॥

येनार्थेन उपमेयमर्थमुपमिमीते स उपमार्थीयस्तस्य । उपरिष्ठादुपरि । शेषं पूर्ववदुक्तम् ॥ १ ॥

चिदित्येपोऽनेककर्मा ॥ १ ॥

कर्मशब्दोऽर्थपर्यायवचनः । अनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थीयसंयोगादत्रोदाहृतः । कथमनेकार्थे ? इति तमेवार्थविशेषमुदाहरणद्वारा दर्शयति—

आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् ॥ २ ॥

आचार्य एवं ब्रूयात्तोऽन्य एवं वक्ष्यति । उदाहरणप्रसक्तमाचार्यपदं निर्वक्ति—

आचार्य आचारं ब्रूहयति-आचिनोत्यर्थान् आचिनोति बुद्धिमिति वा ॥ ३ ॥

१. तथाचाह भगवान्दुर्गः । येषामपि विनियोगः चिदित्यत्र नास्ति तेऽपि वाचः-स्तोमे विनियुज्यन्ते ॥ इति ।

२. तथाच मनुः । “उपनीय तु यः शिष्य वेदमध्यापयेत्कृत्स्नः । सकृत्सं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” इति । अन्यत्रापि । “आश्रायणस्वविद्यानाश्रायणसमानतः । यमारिभोगसिद्धत्वादाचार्य इति कथ्यते,” इत्येवं लक्षणश्रितो मन्वन्त्यास्वोऽप्याचार्यः । सदि नानां बुद्धिमायिनोऽनुकृत्यैकत्र एवाप्यतीति आचार्य इत्युच्यते ॥

आइपूर्वाचरतेरन्तर्भावितष्वर्थाद्वाहुल्यकार्त्तरि “ऋदलोर्ष्यदि- (पा० ३-१-१२४)” ति ष्वन् । उपधाशुद्धिराद्यल्पे । कल्पान्तरे त्वीणादिको ष्वदृद्धिर्धातोर-
न्यस्यालमुगागमश्चेति साधनप्रक्रियोह्य ।

दधिचिदित्युपमार्थं ॥ ४ ॥

अत्रौदन इति वाक्यशेषः । दधितुल्यस्तरूप इत्यर्थं ॥

कुल्मापाँश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते ॥ ५ ॥

अवकुत्सिते वृषं कुत्सिते । कुल्मापानपि तावदाहरेति किं वाऽन्यदाहरि-
ष्यति ॥ कुल्मापपदं निर्द्वयीति—

कुल्मापाः कुलेषु सीदन्ति ॥ ६ ॥

कुलेषु सजातीयान्नसङ्घेषु सीदन्ति अथ भवन्ति । पृषोदरादिष्वा- (पा० ६-३-१९१) त्साधुरयम् ॥

नु इत्येषोऽनेककर्मा ॥ ७ ॥

अनेककर्मा अनेकार्थं । तथा—

इदं नु करिष्यतीति हेत्यपदेशे ॥ ८ ॥

हेत्वपदेशे हेतुव्यवहारे ॥ हेतुर्द्विविध कारको ज्ञापकश्च तत्रान्सोऽत्र, यत्र इदं करिष्यतीत्यर्थं ॥

कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे ॥ ९ ॥

अनुपृष्टे—कथं करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते यत्पुनरनुपृच्छति तत्र । अत्रै-
वोदाहरणान्तरमाह—

न न्येतदकार्षीदिति च ॥ १० ॥

अयं नु एतन्नाकार्षीत् ? (लमुक्तवानसि अयमेतत्कृतवानस्यादिति ?)

अथाप्युपमार्थं भवति ॥ ११ ॥ २ ॥

तथा—(उत्तरेण) ॥ २ ॥

“वृक्षस्य नु ते पुरहृत घयाः” ॥ १ ॥ (ऋ० ष० ४-६-१७-३)—

१. कोलन्ति इति कुलानि “कुल सत्त्वाने बन्धुपुत्रे”ति भौवादिकात्कुल्धातोमूलविभ्रुता-
त्वात्क । तेषु सजातीयान्नसङ्घेषु मध्य-ने हता भवन्ती (सिज्वलादित्वाण्य) (पा. ३. १. १२४०)—
त्यर्थतो निवक्ति सीदन्तीति । अर्धस्निग्धा हि यवन्नकादय कुल्मापा । तथाचोक्तम् “अध-
स्निग्धाश्च गोधूमा अन्ये च न्नकादय । कुल्मापा इति मध्यत” इति । “सहि कुल्मापा
न्यादन्त भिक्षत” इति निन्दार्थवादश्चतुरपि । अत कुल्मापा निकृष्टतमा अत्रेषु प्रोच्यन्ते ॥

२. तथाचाभिर “नु पृच्छाया विकल्पे चै”-ति । पृच्छा—पृष्ट प्रश्न इत्यनघान्तरम् ॥

३ “ननौविभाषे”- (पा ३-२-१२१) ति वा लुङ् । नाय ननुशब्दन्वया सति
“ननौ पृष्टपतिवचन” (पा. ३-२-२०) इति लट्देव स्यात् ।

“व्यू ३ तयो रुरुहुरिन्द्रपूर्वा” । इत्यर्धचं त्रिष्टुभ । अनेन हि भारद्वाजो बार्ह-
स्पत्य इन्द्र तुष्टान् । तेनेय दृष्टा । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र ते लवीया पूर्वा
पूर्वकालेभवा. पूर्व कृता वा ऊतयोऽवनानि रक्षा “अव रक्षणे” (भ्या० ५०)
अवते किनि “ज्वरत्वरै”-(पा० ६-४-२०)स्युपधावकारस्योहृत् । विरुहृत् ।
विशेषेण रोहन्तिस्व । तत्र दृष्टान्त. “वृक्ष० या ” अस्यार्धमाह—

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः ॥ २ ॥

यथा वृक्षस्य शाखा विरोहन्ति तद्वत् ॥

वयाः शाखाः ॥ ३ ॥

इति पर्यायवचन । निगमप्रसक्तवयाशब्द निर्वक्ति—

वेतेर्वातायना भवन्ति ॥ ४ ॥

वेते वीगतावित्वादादिकाद्वीधातो कर्तरि “नन्दिप्रह्विपचादिभ्य” (पा० ३-१-
१३४) इत्यप्रत्यय । वियन्ति चलन्तीति वया । वातेन हि ता समन्ततोऽयन्त
इति वातायना । अयतेर्नन्त्यादित्वाभ्यु (पा० ३।१।१३४) ॥ पर्यायप्रसक्त
शाखाशब्द निर्वक्ति—

शाखा खशयाः ॥ ५ ॥

खे आकारे शेरत इति खशया । “पृषोदरादित्वा—”(पा ६-३-१९१)त्साधु ।
प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

शक्तोतेर्वा ॥ ६ ॥

आणादिको ण कर्तरि । कस्य ख ॥ इति व्याख्याता उपमार्थाया ॥

अथ प्रतिज्ञाप्रसक्तानर्थापस्रमहार्यानाह—

यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वौद्देशिकमिव
विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः ॥ ७ ॥

यस्याब्रूयमाणस्यैव निपातस्यागमादध्याहारा-(त् सरूपविरुपकरोपा-)-द्वैर्धतो
वा पृथक्त्वमह पृथक्त्वमेव विज्ञायते । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तश्च यज्ञ

१. पुरुहृत्स्योऽव्य बहुनामसु निघण्टौ (३ अ० १ खण्ड०) पठित । लोकस्यि “पुरुहृ
पुरु भूविष्ट स्फार भूयश्च भूरिचे” लमर ॥

२ पूर्वस्मिन्काले भवा पूर्वा “भव छन्दसी”-(पा ४-४-११०) ति यत् । यद्वा
“पूर्वे कृतमिनी चे”-(पा ४-४-१३३) ति य । पिप्पल्यादराकृतिगणवा डाप्
“यस्वेति चे”-(पा ६-४-१४८) लहोपे “हलस्तद्धितस्ये”-(पा ६-४-१५०) ति
यलोप । दीर्घान्जति च वाच्छदमी-(पा ६-१-१०६) पूर्वमवर्णदीर्घ ॥

३. अर्थेन पृथक्त्वमिति “कर्तृकरणे कृता बहुलमि”-(पा २-१-३२)ति बाहुन्कारत्वं
मास । आषादिवाभावविभक्तिवस्तुति ॥ अस्योदाहरण व्याख्यानोऽप्यवेत्यादिनात्रैव
दृश्यम् ॥

दत्तधेति गम्यते । द्वावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयते ननु तयोरोद्देशिकं मुशकृत-
मिव (पृथक्त्व) यथा-गाम् अथ पुष्प पशुमिति प्रत्येकमुद्दिश्यमानानां, कुत
विग्रहेण पृथक्त्वात् द्वयोर्बहुना चाऽर्थाणां विविच्य (विभिन्न नानाकृत्वा वा)
ग्रहणं ज्ञान विग्रहत्वेन पृथक्त्वात्पृथग्भावात् । इत्य च यस्मात्स द्वावर्थौ बहून्वा
गृहीत्वा एकस्मिन्समसनकर्मणि उपसगृह्णात्युपसमावेष्टयति तस्मादयं कर्मोपसग्रहं
इत्युच्यते । गृह्णतेरत्र पचाद्यजन्तस्य कर्मशब्देन “सप्तमीति” (पा० २।१।४०)
योगविभागाच्छाण्डादेराकृतिगणत्वाद्वा समासः । अथवा गृहस्पतिश्चेत्युक्ते प्रजा
पतिरनुचोऽपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिरपीति ॥

कतम पुनरसावित्यपेक्षायामाह—

चेति समुच्चयार्थं उभाभ्यां संप्रयुज्यते ॥ ८ ॥

च इत्ययमेव कदाचित्समुच्चयार्थं सन् उभाभ्यामर्थाभ्यां विगृहीताभ्यामेव स-
सयुक्तं प्रयुज्यते । तद्यथा—

“अहं च त्वं चै वृत्रहन्” इति ॥ ९ ॥ (ऋ० स० ६-४-२३-११)

एतस्मिन्नेवाथं “देवेभ्यश्च पितृभ्य ए” स्यांकारः ॥ १० ॥

अथाकार एतस्मिन्नेव समुच्चयार्थं वर्तते ; तद्यथा-देवेभ्यश्च पितृभ्यर्था-
इति । (ऋ० स० ७-६-२२-११)

१ देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासे ।

२ उद्देशो नासौ वक्तुर्नीतं नम् । तेन कृतमित्यर्थे ठनविहितोऽपि उद्दिश्यतोऽस्मिन्निति उ-
द्देश इत्यधिकरणसंभनस्योद्देशशब्दस्य कालवचनत्वाभिधाना “त्वाल्लङ्घ्य (पा ४-३-११)
इति भवार्थे यदा कालादित्यधिकृत्य “तेन निर्वृत्त”-(पा ६-१-७९) मिति ठन् । निवृत्त
वृत्त सपादिनमित्त्वन्तर्गम् ॥

३ “अहं च त्वं च वृत्रहन्समुच्चयाव सनिभ्य आ । अराती वाचिदद्रिणोऽनु नौ शू-
रसत्ते भद्रा इन्द्रस्य रातय ” ॥ १ ॥ पौरपुत्र प्रगाथोऽनया देव्या पद्भ्या इन्द्रस्य सख्या
र्वाऽन्नवीत् । इवृत्रहन् इन्द्र, अहं च त्वं च समुच्चयाव सगती भवाव । नियदवधि
इत्युच्यते । सनिभ्य आ आग्राप्त । सनिशब्दोऽयं “सनिस्त्वध्वपणे”-त्वमरेण शुभादे कश्चि
दर्थे प्रायनया निशेजन्तरूपायामभ्येवणायामुक्तोऽपीह (वेदे) दाने प्रयुज्यते । तपया
वाचोऽत्र स सनिदानमस्येति वाजसनेरिति ॥ दानेन च तत्पूर्विका प्राप्तिर्लक्ष्यते । यापता
पालन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । हे अद्रिव वज्रवशिष्ठ हे शूर, नौ सन्नतयोश्चाव
योर्दाने अरातीवा चित् अदानशीलोऽपि जन (दानशीलतामुपेत्य) अनुमस्यते अनुमति
परिचयत्वेव, भद्रा मन्दीया मुखप्रदा बल्याणप्रदा वा इन्द्रस्य रातय दानानि ‘इति
मन्मान’ इति शेषः । “अद्रि बल्याणे मुखे च ” (भा० आ०) तस्मादौणादिवो
रः नलोपश्च ॥

४ “योऽग्निं कव्यवाहनं पितृभ्यश्च दत्तावृष । प्रेतु इव्यानि वीचति देवेभ्यश्च पितृ-
भ्यवा” ॥ १ ॥ अनुपुष् । आग्नी । पितृभ्यश्चेति निवृत्तः । योऽग्निं नव्यस्य दिव्यस्य हविषो

वेति विचारणार्थं ॥ ११ ॥

वेत्ययं विचारणार्थं वर्तते । तद्यथा—

“हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानी हवे हवा”—इति ॥ १२ ॥

(ऋ०सं० ८-६-२७-३)

ऐन्द्रो लवस्तस्येयमार्पम् गामत्री । “कुवित्सोमस्यापामिती” तस्यास्तृतीयः पादः । अर्थश्च । हन्तेति हर्षे । “हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयो” रित्त्वमरः । इदानीमेवाहमिमां पृथिवीमिह वा अन्तरिक्षलोके इह वा घुलोके । अथवा इह दक्षिणे स्कन्धे इह वा सव्ये स्कन्धे निदधानि अवस्थापयानि इति हस्तेन निर्दिशति । दधातेलंति उत्तमपुंरूपैकवचने मेर्निः । अत्र हेतुं वदति—कुविदित्यादि । इतिशब्दो हेतौ । यस्मात् कुविद्वहुवारं सोमस्य सोममर्पा पीतवानस्मि । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव वीर्यमस्तीत्यभिप्रायः । अत्र “क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमि- (वा०)”ति सोमस्य संप्रदानसंज्ञायां “चतुर्व्यर्थं बहुलं छन्दसी”—(पा०२-३-६२)ति पठ्यते । अपामिति “पा पाने” छुडि “गातिस्थे”—(पा०२-४-७७)ति सिचो छुक् ॥

अथापि समुच्यार्थं भवति ॥ १३ ॥

वेतीत्यनुवर्तते । उदाहरणम्—

“वायुर्वा त्वामनुर्वा त्वा”—इति ॥ १४ ॥ (य० सं० ९-७) ॥ ३ ॥

अनुष्टुबेपा वाजपेये अश्वशोजने विनियुक्ता । “गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमयुञ्जन्तेऽस्मिन्नवमादधुः” ॥ इत्यस्याः शेषः । हे अश्व ! वायुश्च त्वा त्वां—मनुश्च त्वा—त्वां गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति त्वामस्मिन्नथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवं च पूर्वमप्यश्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां च त एव च तस्मिन्नवमादधुः आहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि चाग्रे ! तमिममश्वं त एव युञ्जन्तु जवं चास्मिन्नादधत्ति भगवान्दुर्गो व्याख्यातवानिमाम् ॥ ३ ॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थायौ पूर्वेण संप्रयुज्येते ॥ १ ॥

अह इति ह इति च द्वावप्येतौ विनिग्रहार्थायौ । विनिग्रहो नाम विभागेना-

बोहा प्रापकः । यस्यायमधिकारः कथ्यानि बोढव्यानीति स (इहात्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन श्वितः) ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वृधः बधेविनृन् पितृन्वयश्च पूजयतु । यजे-
लटि तिपि अडागमः । “लेटोऽडाटा”—(पा.३-४-९४) विणि । किंच हव्यानि प्रवोचति प्रब्रवीतु (एतान्व्यस्तप्रदानि) इद् पादपूरणौ ॥ केभ्यः ? देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति मन्त्रार्थः ।

१. सायणस्तु हन्तेति सभावनायामनुज्ञाया वा संभावनायाम्येतदनुजानामि वा । कित्तव अहमिमामित्येवं व्याचक्ष्यौ ॥

२. माष्यन्दिर्नाये तु । “वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमयु-
ञ्जन्तेऽस्मिन्नवमादधुः” ॥ ७ ॥ इत्युष्णिगपठयनेऽद्वैतवला ॥ तदर्थश्च—वातो वायुश्च मन इन्द्रियं च सप्तविंशतिर्नञ्जनाणि गन्धर्वा गोभूमिर्धेत्तारः । ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन्ते योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नथे जय वेगमादधुः स्थापितवन्तः । इति ॥

वस्थितयोर्देवदत्तयद्दत्तयोरेकस्मिन्देवदत्तेऽभिमतरसगोपायनस्य नियमेन ग्रहण
तैदर्धो विनिग्रहार्थं । विनिग्रहार्थं एव विनिग्रहार्थीय । स्तार्धे छ इति दुर्ग ।
तयो पुनरेतत्प्रयोगस्वाभाव्य यद्बयोरर्थयोर्युगैपत्प्रकृतयोर्मध्ये पूर्वोण पूर्ववाक्यगते-
नार्थेन सं-सयुक्ता प्रयुज्येते ।

तद्यथा—

अयमहेदं करोत्वयमिदम् ॥ २ ॥

अयमैह देवदत्तो गा पाययतु । अयं यद्दत्तो भुङ्गामिति ॥ अथ-इकार-
सोदाहरणम्—

इदं ह करिष्यति, इदं न करिष्यतीति ॥ ३ ॥

यद्दत्त इदं ह इदमेव करिष्यति सामग्रीसवननम् । इदं न करिष्यति
ओदन न पक्ष्यतीति ॥

अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण ॥ ४ ॥

एतस्मिन् विनिग्रहार्थं एव भवति । स पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन
सप्रयुज्यत इति पूर्वतनवाक्यात्परिणतवचनमनुवर्तते । अर्थे प्राग्बत् । तद्यथा—

मृपेमे वदन्ति सत्यमु ते वदन्ति । इति ॥ ५ ॥

इमे वृपला मृया मिथ्या वदन्ति । ते ब्राह्मणा सत्यमु सत्यमेव वदन्ति ॥
इति ॥

अथापि पदपूरण ॥ ६ ॥

अथाप्युकार पदपूरण । पद चरणमेव पूरयितव्यमस्येति पदपूरण । “पूरी
वाप्यायने (जु० १०) नन्द्यादित्वात् (पा० ३-१-१२४) लु ।

इदमुत्तरेण ॥ ७ ॥

१ न अर्थो यस्मैति बहुमीदृशेन ।

२ युगपदित्यत्रकालऽव्ययम् ॥

३ अय देवदत्त एव गा पाययत्वित्यर्थे ॥

४ “इदमु ल्यत्पुरुतम पुरस्तात्प्रोक्तित्तमसो बयुनावदस्वात् । नून दिवो दुहितरो विभाती-
गांस्तु कृणवन्नुपसो जनाय ॥ १ ॥ ” अस्या अर्थे । इदमु पुरतो दृश्यमानमिदम् । (उकार
पदपूरण) ल्यत्प्र अस्माभि स्तुत्य सवप्रसिद्ध ज्योतिस्त्रज पुरुतममत्यन्तप्रभूतम् । कुतो
यतो बयुनावत् शानवत् । बयुनशब्द प्रज्ञानामस्तु निषण्ठी (३-९) निर्दिष्ट । ततो
मनुपि “मतौ बहुचोऽन्नत्रिरादीनामि”-(पा ६-३-११९)ति दीप । तममस्तमोऽभिभूय
‘ ल्यचलोपे कर्मणीति ’ (वा०) पञ्चमी । पुरस्तात्प्राच्या दिशि अस्यात् उरतिष्ठत् । एव
सति नून निश्चयनेता उपसो दिवोऽत्तगिश्चदेवताया आदित्यस्य दुहितरो विभातीविशेषेण
भान कुवती “दीर्धा जसिच-वाद्यन्दमी”-(पा ६-१-१०६)ति पूर्वसवर्णदीर्घ । जनाय
जनानां “चनुर्धये बहुल छन्दसी”-(पा २-३-६२) ति बहुलप्रणतात्पठपथे चतुर्थी ।

द्वे अपीमे ऋचौ क्रमेण (ऋ० स० ३-८-१-१) । (१-५-२-६) पद्येते ।
त्रिष्टुभी । अनयोराथया वामदेवो गौतम उपस तुष्टाव । अन्त्यया तु गौतमो
नोपाधेन्द्रमस्तीत् ॥

हीत्येपोऽनेककर्मा ॥ ८ ॥

अनेककर्मा अनेकार्थं । तद्यथा—

इदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे ॥ ९ ॥

हेतो कारकस्य ज्ञापकस्य वा अपदेशो व्यवहारस्तस्मिन् । हि यत् इदं करिष्यति
अत इति वाक्यार्थं । तथा चामरोऽपि “हि हेताववधारणे” इति ।

कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे ॥ १० ॥

अनुपृष्ट व्याख्यातपूर्वम् (पृ० २७ पं० १८) ॥

कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम् ॥ ११ ॥

अमर्पादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्रायः परिवादो वाऽत्रासूया ॥ कथमयमकृतप्र-
यत्नं व्याकरिष्यति नास्य सामर्थ्यमित्यभिप्रायः ॥

गात्रु गमनम् । “गाहृ गृती” (श्वा० अ०) “कमि मनि जनि गा भा याहिभ्यश्च”
(उ० १-७०) इति भावः तुन् । (गमनादिव्यापारसामर्थ्यं) कृणवन्नकुवन् । इत्येकस्या
श्वार्दरार्थे बहुवचनम् ॥

५. “तद्गु प्रयक्षतममस्य कमदश्मस्य चारुतममस्ति दस । उपहरे वद्गु परा अपिन्वन्म
ध्वणसो नध रश्चनस्य ॥ ११ ॥” अस्या अर्थः । दश्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्य तत्कर्म (उ पाद
पूरण) प्रयक्षतम प्रकर्षेण पूज्यतमम् । “यक्ष पूताया” (श्वा० प०) कमणि घञ् “हलश्च”—
(३-३-१२२) ति । यक्ष्यते पूज्यते इति यक्ष पूज्योऽतिशयेन यक्षो यक्षतमस्तत प्रादि
समासः । “दक्षि दशन-दशनयो” (जु० आ०) दस्यत् वर्तव्यतथा दृश्यत् इति दस-
कर्तव्य कर्म (निघ० २-१) चारुतममतिशयन शोभनमस्ति । क्तिन्त् । यदयमिद्द्र उपहरे
उपहर्तव्ये (यत्तव्य) पृथिव्या स्रवि विनि स्रमीपदेशे । “रहोऽन्तिममुपहरे” इत्यमरः ।
उपरा दिश (नि० १-६) अपिन्वन् । “विधि सेचने” (श्वा० प०) लृङ् । यद्वा उपरा
उक्ता भेषपूरिता वेति दुर्ग । मधु मधुरम् अण जल वासु ता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो
नध प्रधानभूता गङ्गादिनदी अपिन्वन् अपातवत् अक्षारवत् वर्षदारेण च यज्ञादि प्राक्
तयदिति दुर्ग । तदतत्कर्मान्येन कतुमशक्यत्वात्पूज्यतममिति ॥

१. अयत्र तु गुणेष्वपि दोषारोपोऽप्युक्ता । तथाचामरः । “अस्या तु दोषारोपो गुणेष्व-

१ गुणगत बहुत्व तस्यामारोप्य बहुवचनम् । अतएव एकस्मिन्नपि गुरव समागता
इत्यादयः प्रयोगाः सद्गच्छन्ते ॥

२ यद्वा उपहर्तन्ति गच्छन्त्यस्मिन्नप्य इत्युपहरो भूपदेशः “पुत्ति संगाया घ प्रायेणे”-
(पा० ३।३।१२८) लधिकरणं घ गुणः । दुर्गस्तु—उपहानमहति यस्मिन्देशेऽवसिता
सहाया स उपहरो देशः । अनैरनाकीर्णो वा यस्मिन्नेकाकीर्णो व्याचरत्यौ ॥

किलेति विद्याप्रकरणं ॥ १२ ॥

विद्याया विज्ञानस्य प्रकरणं अतिशये । अन्यतो विद्यामुपश्रुत्यातिशयेनावधार्य
अन्वसौ कस्मैचिदाचष्ट एव किलैतदासीद्युद्धमित्येषम् । अत्र प्रवक्तुर्विज्ञानातिशयो
गम्यते ॥

अथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे ॥ १३ ॥

किलेतीति सवध्यते । संयुक्तं प्रयुज्यते संप्रयुज्यते । अन्यस्मात्कचिदर्थं नाय
मेवमित्येवमुपश्रुत्य तमेवार्थमन्यमनुपृच्छति अथेतरमग्रहदत्पूर्वस्य—

नकिलेवं ननु किलैयम् ॥ १३ ॥ इति ॥

मेति प्रतिषेधे ॥ १४ ॥

मेत्यय प्रतिषेधेऽर्थं वर्तते । तद्यथा—

माकार्पोर्माहापोरिति च ॥ १५ ॥

अत्र “न माह्योग” (पा० ६-४-७४) इत्यङ्भाव । विध्यर्थे (आज्ञाया)
छद् । “माडि लुट्” (पा० ३-३-१७५) इति हि सर्वलकारापवाद ॥

खल्विति च ॥ १६ ॥

प्रतिषेधार्थोय एव । तद्यथा—

खलुष्टत्वा खलुष्टतम् ॥ १७ ॥

खलुष्टत्वा-अकृत्वा-न कर्तव्यमिति वार्थ । खलुष्टतं-न कृतमित्यर्थ ।

अथापि पदपूरण ॥ १८ ॥

अथापिखल्वित्यय पदपूरणं पादपूरणेऽर्थं वर्तते । तद्यथा—

एवं खलु तद्वभूव इति ॥ १९ ॥

वेदे, लोकेऽपि “निर्धारितेऽथ लेख्येन खलुत्वा खलु वाचिकमिति । लेख्येन
लेखितव्येन पत्रेणार्थं निर्धारिते निर्धार्य बोधिते वाचिके संदेशवाचकमुक्त्वा खलु, न
वक्तव्यमित्यर्थ । अत्रैक खलुशब्द प्रतिषेधार्थोऽपर पादपूरण ॥

शश्वदिति विचिकित्सार्थो भाषायाम् ॥ २० ॥

विचिकित्सानाम विवेकपूर्वकं प्रश्नस्तत्पूर्वकमवधारणं वाऽऽमप्रश्नं इति वेचित् ।
विपूर्वकात् “कित्त निवासे” (भ्वा० प०) “गुप्तिकिञ्च सति”-(पा ३-१-५)ति सन्
सच “किमेवार्थाधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये चे”ति (वा०) संशयेऽर्थे

पीति ॥ परिवादो विद्यमानशेषकथनम् । अविद्यमानशेषकथनं तु निन्देति निन्दापरिवादयोर्भेदो
“गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । वर्णो तत्र पिधातव्यौ गतव्य वा ततोऽयत” इति
वदना मनुना दीर्घ । परीवाद इति उपसगस्य घञोनि (पा ६-२-१२३) वा दीर्घ ॥

१. यथाहुर्नात्यप्रतीपकारा — “शेषेणाद पर वेचित्स्तुतिरन्तमथापरे । परेवा नर
वानयेकस्वरूप पदमूचिर” इति ॥

२. तथाच मदिनी— “शश्वत्स्यादात्मप्रथे च मङ्गले । पुरावक्ष्ये सदार्थं च पुनर्ये च
दृश्यते” इति ॥

भवति । सप्तन्तात् “अप्रलययादि”-(पा.३-३-१०२)तिस्त्रियामप्रलययाप् ॥ तथा-
चामरोऽपि “विचिकित्सा तु संशय” इति । विचिकित्साऽर्थो यस्य स विचिकित्सार्यः
स एव विचिकित्सार्यः । स्वार्थे छः (पा.४-२-१३८) । स भाषायां लोके
भवति । छन्दसि पुनरन्येष्वप्यर्थेषु भवतीत्याह—(इयमत्रास्वार्थवशात्स्थितिर्शैली
द्रष्टव्या यदस्य शब्दच्छब्दस्य) एवंशब्दस्य पुरस्तात्प्रयोगो भवत्युपरिष्ठाद्वा तथा—)

शश्वदेवमित्यनुपृष्टे । एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे ॥ २१ ॥

‘अर्थं वतंत’ इति वामयशेषः । अस्वयं पृष्टे स्वयमात्मनाऽपृष्टे ॥

नूनमिति विचिकित्सार्यो भाषायाम् ॥ २२ ॥

सप्तम्—

उभयमन्वध्यायम् ॥ २३ ॥

अन्वध्यायं छन्दसि पुनरयमुभयमाह । उभयार्थ इति यावत् । तमेवार्थद्वय-
माह—

विचिकित्सार्यश्च पादपूरणश्च ॥ २४ ॥ इति ।

अत्रोदाहरणमुत्तरखण्डसूत्रेण तृतीयपादादिगतैर्निर्विबुद्धिर्निदानं तस्य ताव-
दाह—

अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार
स इन्द्र एत्य परिदेवयांचक्रे ॥ २५ ॥ ४ ॥

इति० या० मु० प्र० नि० शा० प्र० ध्या० द्वि० पादः ॥ १ ॥ २ ॥

अगः कुम्भस्तत्र स्थानः संहत इत्यगस्त्यः कुम्भसंभवो मुनिः । “अगस्त्यः
कुम्भसंभव” इत्यमरः । स इन्द्रायेन्द्रदेवतायै हविर्हवनीर्यं पृतादि निरुप्य समुद्यम्य
मरुद्भ्यस्तन्नामिकाभ्यो देवताभ्यः संप्रदित्सां संप्रदातुमिच्छा चकार कृतवान् स इन्द्र
एत्यागत्य परिदेवयांचक्रे मनुष्यपूर्वकं विलीपं कृतवान् ॥ ४ ॥ ४ ॥ इति श्रीमद्या-
स्कमुनिप्रणीतनि० लघुविकृतौ नै० काण्डे प्र० द्वि० पादः ॥ २ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

“न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं विनश्यति” ॥ १ ॥ (ऋ०
सु० २-४-१०-१)

परिदेवनप्रकार प्रतिपादयन्नुक्तश्रुतिमर्थतो व्याचष्टे—

न नूनमस्त्यद्यतनम् । नो एव श्वस्तनम् ॥ २ ॥

इन्द्रो वदति विचार्यमेतन्ममेतत्तावत् यदद्यतनं हविर्मम नास्तीति । प्रतिपेक्षन्ति

१. निदानं त्वादिकारणम् । तस्य—उदाहरिष्यमाणमत्रस्य । तावदादी ॥ अयमर्थः ।
निदानवता मत्राणां निदानमेव पूर्वं वक्तव्यम् । तेनोच्चमानोऽर्थोऽनितरा प्रकाशते । ततः
पदानि । ततोऽर्थः । ततः प्रत्येक निग्रहेण निर्वचनमेव हि व्याख्याक्रमोऽत्र शास्त्रे इति ॥

२. परिदेवनं नाम मनुष्यपूर्वको विलापः । तथाचामरः “विलापः परिदेवनमिति”ति ॥

प्रतिषेधेनावश्यभाव्यमित्यद्यतनशब्दोऽध्याहृत आचार्येण । उत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनात् । अद्यापि स्यात् श्वस्तन भविष्यतीति २ नो श्व उशब्दोऽवधारणार्थं (न उ श्व) श्व शब्दो वृत्तिविषये श्वोभवं श्वस्तनमाह । “अमानोना प्रतिषेध” इति स्मृतेर्नशब्दोऽत्र नोशब्देन व्याख्यात पर्यायवचनत्वात्थाचायमर्थां नोएव श्वस्तनं श्वस्तनमपि नैवाहतीति । अत्र हेतुं चतुर्थपादेनाह—उतेति । उत, अपि, अथे, तिशब्दा वेदे समानार्था । (मया भवेदमिति) आधीतमाभ्यातमभिप्रेत यद्वाऽधीतमस्व-दर्थं निरूपितं श्वमुद्घृष्ट वा विनश्यति अन्यसोत्करणेनादर्शनमुपैति । तर्हि श्वस्तन-मस्माक भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थं । (पादद्वयार्थं मूल एव वक्ष्यति) ॥
अयंकपदनिहक्तम् ।—

अद्यास्मिन्धवि ॥ द्युरित्यहोनामधेयम् । द्योतत इति सतः ॥ ३ ॥

द्योतते रविकिरणसम्बन्धादित्यर्थं “द्युत् वीक्षी” (श्वा० आ०) अस्मा “द्रुगेडों”- (उ० २-६४) इति घाहुलकात्कर्त्तरि डोप्रत्यय । डिल्लाट्टिलोप । सचायं कर्त्तरि विहित इत्याह—सत इति । कर्त्तृकारकस्येत्यर्थं । अत्रास्ते द्योतते पश्येकवचने “धसो-” (पा ६-४-१११) रिल्लान्ने सतशब्द- तिष्ठति । इत्थ च द्योशब्दो दिनपर्याय-वचनो यस्य सप्तम्येकवचने द्यवीत्युक्तमथस्यात् । अस्मिन्धवि (अङ्घ्रि) इत्यर्थं “सय पश्यपरारी”- (५-३-२२) त्यादिना अद्यशब्दो निपातित । द्युरित्यहो नामधेयमिति तु द्योशब्दपर्यायनिवक्षयामिहितम् । “द्यु अभिगमने” (अ० ५०) “द्युगमिभ्यां टोरि” नि भोजोक्ते डोप्रत्यये द्योशब्द । अस्मादेव (द्यु घातो) डिके-लधिकारे “द्युद्भ्यां चेति” भोजसूत्रेण उप्रत्यये द्युशब्द । अभिगच्छन्त्वास्मिन्सं-खमभिमतप्रदेश प्राणिन इति द्योर्धुर्था । द्युतेरेव वा “अध्वादयथ” (उ० ५-३०) इति दुन्प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्य । अस्मिन्पक्षे द्योतत इति सत इति द्युशब्द-स्यैव व्युत्पादनम् । सच उक्तविधमा द्योशब्दसमानार्थतया निर्दिष्ट । अतएवाहर्ना-मसु (नि० १-९) द्यो शब्दसाधने केचिद्दुरिति पठन्तीति देवराजयज्वनिर्वचनं सगच्छते ॥ निगमथ “द्युभिरकुभि परिपातमस्मान्” (ऋ० सू० १-७-३७-५) इत्यादि ॥

श्व उपाशंसनीयः कालः ॥ ४ ॥

उपगम्य अभिप्रायविषयीकृत्य सचेतसा (प्राणिना) आशंसनीय आशस्यो भवत्यनागततादित्युपाशंसनीय कालः ॥ ४ ॥ इत्युच्यते ॥

१. श्वे च मधेकदेशा एव सन्तोऽध्वाहायां भवन्ति । पदानिरेवाद्यवदनवात् नापी यते । ते स्वर्धनिर्वृत्तकाले प्रकाशयितव्याः ॥

२. अन्यसौ प्रदानेन । “विभावा साति काकडे” इत्युपस्थी “तदधीनवचने” (पा. ५-४-५४) इति सातिप्रत्यय ।

३. “भाववचनानामिति” (पा २-३-५४) भाववचनस्य सप्तम्येऽतिरहितं । तथाच दुर्ग । द्योतन इति कर्त्तृकारक सति यत्र द्युवाचनोपादान एव कारवनिपनो द्रष्टव्योऽयं च दधेष्ट द्योम्यमिति ॥

ह्यो हीनः कालः ॥ ५ ॥

अतिमान्तो हि स भवति । अयं च श्वःसंबन्धादनुक्तोऽप्यत्र निरुक्तोऽर्थवशात् ॥
इदानीमुपमान्तमन्त्रस्य द्वितीयपादमनूय व्याचष्टे—

“कस्तद्वेद यदद्भुतं—” कस्तद्वेद यदभूतम् ॥ ६ ॥

को हि नाम तद्वेद जानाति यदभूतमनुत्पन्नं कस्य भविष्यति मम वाऽन्यस्य
वेति । भूधातुरनोत्पत्तावभिहितो ‘यागात्सर्गो भवती’त्यत्र यथा । शब्दसारूप्यप्र-
सङ्गेन निर्वक्ति—

इदमपीतरदद्भुतमभूतमिव ॥ ७ ॥

लोके इदमपि इतरद्यत्किञ्चिच्छोणितवर्षादि तदभूतमिव कादाचित्कत्वात् ॥
उक्तस्यैव तृतीयपादमनूय व्याचष्टे—

“अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यम्” अभिसंचारि ॥ ८ ॥

कस्मात्पुनर्न ज्ञायते मम नैव भविष्यतीत्याह—अन्यस्येति । अवरोहणक्रमे-
णोपस्थितमभिसंचरेण्यपदं निर्ग्वीति—अभिसंचारि अभित. संचरणशीलम् ।
अभिसंपूर्वाचरतेगल्लघाताच्छील्ये कर्तारि एष्य प्रत्यय. । अन्यशब्दं निर्वक्ति—

अन्यो नानेयः ॥ ९ ॥

नाना(नानात्वेन व्यवस्थितस्यासत्कुलजस्या) पर्यं नानेयः । अव्ययस्यावन्त-
प्रतिरूपकत्वा—(दावन्तसमानानुपूर्वाकत्वा—)दावन्तत्वनिबन्धनं “स्त्रीभ्योऽङि—”
(पा. ४-१-१००)ति ङक् भवति । क्त्वायामित्यत्र याव्यया । यद्वा न सतामा-
नेयो नानेय ॥ चित्तपदं निर्द्भूते—

चित्तं चेततेः ॥ १० ॥

चेतत्यनेनार्थानिति चित्तम् । “चित्ती सज्ञाने” (भ्वा० प०) “अङ्गिष्ठिभ्यः”
(उ० ३-८६) इति बाहुलकात् क् । अधीतशब्दनिर्विषयक्षया नुरीयं पाद-
मनुद्भूते—

“उताधीतं विनश्यती”ति । आध्यातममिप्रेतम् ॥ ११ ॥

आध्यातमित्याधीतशब्दार्थः । “ध्यायते सप्रसारणं च” (वा०) इति क्विपि
विहित सप्रसारणमिह केऽपि भवति बाहुलकाद्बहुलं छन्दसी”ति । अत्र “सयोगा-
देरातो—”(पा. ८-२-४३) रिति विहित नत्वं “नध्याह्ये” (पा. ८-२-५७)ति
निषेधान् भवति ॥ अमिप्रेतमिति पर्यायवचनम् । आङ्पूर्वको ध्यायतिदृक्कण्ठा-
पूर्वकस्मृतौ वर्तते । स्मृतिधिन्तनम् । “चिति स्मृत्याम्” (जु० प०) ॥

अथापि पदपूरणः ॥ १२ ॥ १ ॥

अथापर्ययमस्मिन्मन्त्रे पदपूरणः । पद् पादएव पूरयितव्योऽस्य भवतीत्यर्थं
पदपूरण. “ल्यु” (पा. ३-१-१३४) ॥ १ ॥

तद्यथा—

नूनं सा ते प्रति वर जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ॥

शिक्षा स्तोत्रभ्यो मातिधग्भगो नो बृहद्देम विदथे सुवीरा ॥ १ ॥

(ऋ. सं. २-६-६-६) एतसमदस्येदमार्यं त्रिष्टुप् । अत्र नूनमिति पादपूरण एवेति सेल्यारभ्य व्याचष्टेऽर्थत—

सा ते प्रतिदुग्धां वर जरित्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र, सा ते तव दक्षिणा (या पुत्रभावके कर्मणि ऋत्विग्भ्यो देया) मघोनी मघवती हिरण्यधान्यादिधनेन सयुक्ता (तद्वती) सती जरित्रे क्षुवते यज्ञमानाय वर श्रेष्ठमभिमतमर्थं प्रतिदुहीयत् प्रतिदुग्धाम् “छन्दसि परेऽपि” ‘व्यवहितार्थे’ (पा० १-४-८२) ति प्रवेर्व्यवहितस्यापि प्रयोग । किंच स्तोत्रभ्योऽस्मभ्य “कामान्” इति शेष । शिक्षा प्रयच्छ । “शिक्षतिर्दानकर्मा पठित” इति स्कन्दखामिभाष्यम् । आ इत्ययं प्र इत्यस्यार्थे । निपाताना नानार्थत्वात् । प्रदेहि । किंच मातिधक् मास्मानतिहाया (तीत्या-) न्येभ्यो देहि (अस्मानति-कम्दान्येभ्यो मा दा) प्रथममस्मभ्य दत्त्वा ततोऽन्येभ्योऽपि दीयताम् । दहेदौगार्थेऽपि लुडि “मन्त्रे पसे-” (पा० २-४-८०) तिच्छेच्छेत् । किंच भगो धन नो-ऽस्माकमस्तु इति शेष । येन विदथे यहे (खेर्गृहे) बृहन्महदर्थित घदेम प्रवाम दीयता भुज्यतामिति । किंच (तवागुमहात्) सुवीरा वीरवन्त (पुत्रवन्त) यद्यपुना । मत्वर्थाय तु पुरस्तात्प्रयुक्तस्तद्वत् । अथ पुत्रवन्तस्त्वदा शोभन-वीरा सुपुना भवेम इति शेष ॥ वीरशब्दश्च दत्ति पुत्रपर्यायवचन इह निरुक्त ॥१॥

अर्थवपदनिरुक्तम्—

घरो वरयितव्यो भवति ॥ ३ ॥

त्रियते क्षसाविति वर । ‘वृन् वरणे’ (अथा उ) “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) इत्यप् प्रत्यय कर्मणि कृत्यार्थे बाहुलकात् । तदाह वरयितव्यो भवतीति ।

१ प्रतिपूरयत् दत्ताविति यावत् दक्षिणागुणकाङ्क्षि कर्मण फलप्राप्तिरिति दक्षिणायानेव फलदात्वलमुपचर्यते । सायणरतु प्रतिदुहीय संपादयति तादृशं दक्षिणा स्तोत्रभ्योऽस्मभ्य शिक्षा प्रयच्छ । किंच भगो भजनीवस्तु मातिधक । यदा भोऽस्माक कामान्मा धात्री । अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थ । सुवीरा शोभनपुत्रपौत्रा सन्तो वर विदधेऽसि वसे इह प्रभूत स्तोत्र वदेम त्वामुदिश्य प्रवाम इत्येव न्यायवत् । शेष समानम् ॥

२ “ते प्राग्भातो” (पा १-४-८०) इति हि लौकिको नियम । ते गल्पसर्ग संसका धातो प्रागव प्रयोक्तव्या इति हि तदर्थ ॥

३ भस्तीकरणार्थं स्वापि धातूनामर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वात्तत्र दाने वृत्ति एवमुत्तरवापि बोध्यम् ॥

४ विदथशब्धो यत्प्रवचनरुच्छन्दसि । “विद ज्ञाने” (अ० ५०) ‘विद विचारणे’ (ह० आ०) “विद-इलाभे” (तु० उ०) ‘विद सत्तायाम्’ (रि० भा०) “रुदिविदिभ्यां ङिङ्” (उ० ३-१११) इति अथप्रत्यय मन्त्री इत् ङिङ्वाहुणामात्र । यायेन ङिङ् वश । लभते हि दक्षिणादिरय । विचार्यते हि विदमि । भाववत्यनेन फलम् ॥

५. यदा स्वे गृहे यद्य कश्चित्त्रे तदा तत्र ।

नि ५ ७

जरितृशब्दं निर्वेक्ति—

जरिता गरिता ॥ ४ ॥

सुलार्थस्य जृघातोः (भ्वा. प.) तृचि रूपम् । गरितेति पर्यायवचनः ।
गृणातिरर्धेतिकर्मा (निघ. ३-१८) अर्चापि सुल्पादिरूपैव ॥

मघोनीशब्दं निर्वृते—

दक्षिणा मघोनी मघवती ॥ ५ ॥

अत्र दक्षिणा मघोनीति प्रतीकम् । मघवतीति मघोनीत्यस्य पर्यायः ।
तदर्थं व्युत्पादयति—

मघ मिति धननामधेयम् ॥ ६ ॥

तदस्यामस्तीति विग्रहे “तदस्यास्त्वस्मिन्नि-” (पा० ५-२-१४) ति मत्तुप्
“मादुपधाया.” (पा० ८-२-९) इति मस्य वः ॥

मघशब्दं निर्वेक्ति—

मंहतेर्दानकर्मणः ॥ ७ ॥

मंहतिर्दानकर्मा (प० ३-२०-१०) “घनर्थे कविधानम्” (वा. ३-३-५८)
इत्यत्र परिगणनस्य प्रायिकत्वात्कर्मणि कप्रत्यये पृषोदरादिलाप्रलोपो ह्यस्य घथ भवति
॥ मंहते वीयते इति मघं धनम् ॥ अथ सिद्धावलोक्तिवदेन प्रतीकोपात्तं दक्षिणा-
शब्दं निर्वृवीति—

दक्षिणा दक्षतेः समर्धयति कर्मणः व्यृद्धं समर्धयतीति ॥ ८ ॥

समर्धयत्यर्थकस्य दक्षते. “दक्ष वृद्धौ शीघ्रायै चे” (भ्वा. भा.) ति घातोरीणा-
दिक इनन् (२।५१) । एतदेव विवृणोति—व्यृद्धं समर्धयतीति । यज्ञे हि
यत्किञ्चिद्विगतद्विकं (न्यूनं) भवति तदियं (दक्षिणा) समर्धयति विवर्ध्वं पूरयति
विशिष्टं यज्ञस्य साधनमेतद्वितीयं दक्षिणेत्युच्यते ॥ प्रकारान्तरेण निर्वेक्ति—

अपि चा प्रदक्षिणागमनात् ॥ ९ ॥

दक्षिणाशब्दोऽत्र “दक्षिणादाच्” (पा. ५-३-३६) इत्याजन्तोऽव्ययम् । प्रत्यय-
विधानकाले प्रेत्युपसर्गस्य पृथङ्कृतिरार्पणविज्ञानबलात् । अर्थकाले तूपसृजत्येव । तथाच
गृहीतदक्षिणस्यत्विजोऽदूरेणामिं प्रदक्षिणेन गमनादियं दक्षिणा । अपीलथेत्वस्यार्थे ॥

अथवा दक्षिणाम्—

दिशमभिप्रेत्य ॥ १० ॥

१. स-सम्यक् अर्धयति वर्धयति, “कधु वृद्धौ” (भ्वा० प०) इत्यत्र वृष्यार्थस्य
समर्धयत्यर्थकत्वं युज्यत एव ॥

२ “उदेत्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत्सर्वनाम पर्यायेण तत्तद्धिद्भागि”ति विधेय-
प्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न कृत ॥

३. यतो ह्ययमुपसर्गः । निरुक्तमेतत् (उपसर्गपदम्) अधस्तात् ॥ (१९ पृ. ६ पं.)

४ “एनव-यत्तरस्वामदूरेऽपञ्चम्या.” (पा. ५-३-३५) इत्यतोऽदूरेऽपञ्चम्या इत्यनुवर्त्य
निहितो शाच् पञ्चमीं विहाय यथासंभव तृतीयासप्तम्यापन्तादक्षिणशब्दान्भवतीत्येव विगृही-
तमत्र ॥ अग्निमित्त्र “एनपा द्वितीये” (पा. २-३-३१) ति द्वितीया । अग्रेरिति तदर्थः ॥

साहि दक्षिणस्या वेदिश्रोणौ—अग्नेण गार्हपत्यम्, जघनेन सद, दक्षिणेनाग्नीध्रीय गत्वा अन्तर्वेदि स्थित्वा अन्तरेण बालालोत्करौ, तमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना—गच्छतीति—

दिक् ॥ ११ ॥

पुनर्दक्षिणा । अत्र निदानमाह—

हस्तप्रकृतिः ॥ १२ ॥

हस्तः प्रकृतिः कारणं नामनिदानं यस्याः सा । तथाच “प्राशुखस्य प्रजाप-
पतेर्दक्षिणो हस्तो बभूव सा दक्षिणा दिगभवदि”त्याम्नायते । अथ—

दक्षिणो हस्तः ॥ १३ ॥

कस्मात्पुनर्दक्षिणः ? इत्यनुयुक्तं प्राह—

दक्षतेरुत्साहकर्मणः ॥ १४ ॥

उत्साहैर्यस्य दक्षधातोर्जादिसा सिद्धिः । स यथोत्साहवान्भवति कर्मसु न
तथा सन्धः ॥

१. सेलेतस्या गतिक्रियायाः कर्तृपदम् । अल्विन्द्रारकमेव हि तस्याः गमनमुपपद्यत इति गच्छन्तीति पाठो मुद्रितपुस्तकेषु दुर्गभाष्ये । सच प्रामादिसात्कर्तृकंत्विगोऽनुपादानादुपा-
त्तस्य सेनि कर्तृपदस्य क्रियावाह्याऽनिवृत्तेश्च, अथ च दुर्गभाष्यानुवादः । अस्यायमर्थः । हि
यतः सा दक्षिणोत्सृज्यमाना यत्रमानेनोत्सृष्टा सती दक्षिणस्या दिशि वेधाः श्रोणौ गच्छन्तीति
दक्षिणोत्सृज्यते । कथं (केन प्रदेशेन) गच्छतीत्याह—अग्नेणेत्यादि । गृहपतिर्यजमानस्तेन
सयुक्तो गार्हपत्योऽसि “गृहपतिना सयुक्ते न्य” (पा. ४-४-९०) इति न्यः प्रत्ययः ।
“तमग्नेण गत्वा (पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीति न्यपदेशात्प्रत्यङ्गुरस्याग्ने समुखीनस्य प्राशु-
खस्य यत्रमानस्य च मध्येनोत्तरपूर्वक्रमेणत्विगच्छतीति) सदः सदन्वन्वान तद् जघनेन
मध्यप्रदेशेन, अवच्छेदकत्वं तृतीयार्थं । “प्रकृत्यादिगणाज्जाताः स्वीया तु तदात्मताम् ।
अवच्छेदयनामुद्रिप्रकारत्वादिसतीति” इत्युक्ते । अग्निनिधे दीपवतीत्वमीयं मक्षा “निरन्धी
दीप्तौ” (६० आ०) किर । तस्य न्वानमाग्नीध्रम् । “अग्नीधः शरणे रणस्य च” (वा०)
इति रणगिरिवादादिवृद्धिः । भक्त्वाज्जत्वाभावः । आग्नीधमेवाग्नीध्रीयम् स्वार्येष्ठः । तदग्नि-
णेनादूरे तस्य दक्षिणस्या दिशि “एनबन्धत्तरसामदूरेऽपचन्या” (पा० ५-३-३५) इति
पत्नर । “एनपा द्वितीये” (पा. २-३-३१) इति द्वितीयाः अन्तर्वेदि वेधामध्ये स्थित्वा अन्त-
रेणैतद्विनाथंक्रमः । चत्वालो गर्तनिर्देशः । उत्करो र्त्वादिवृद्धः । “उत्कर कूटमग्निया-
” मिल्यमरः । तावन्तरेण तौ विना (तौ परिहृत्य) “अन्तरान्तरेण युक्ते” (पा० २-३-४)
इति द्वितीयाः । “पृथग्विद्वान्तरेणते” इत्यमरः । तमाग्नीध्रं चेति पृथगवाक्यम्, तमाग्नीध्रं
मक्षाण (तात्त्व्यात्ताच्छब्दमिति न्यायात्) च गच्छतीति दक्षिणेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

२. अनुयुक्तः पृष्टः । “प्रशोऽनुयोगः पृच्छा चे”त्यमरः ॥

३. शीघ्रायै इयं पठितः । यो ह्यसहने स एव शीघ्रं कर्म वक्तुं प्रभवति । इति शीघ्रा-
यैस्याप्यत्रोत्साहार्थं वृत्तिः ॥

१ तथाच तस्याग्नेण सदसो मध्येनानि पश्चितोऽर्थः । अत्रावच्छेदेन गार्हपत्यं, मध्या-
वच्छेदेन सद इत्युत्तरार्थं । उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः । पृथगवादात्वात् । “उत्त-
मंममानदेशा ह्यपदा भवती”ति महाभाष्यदृष्टेः प्राहुः ॥

दाशतेर्वा स्याद्दानकर्मणः ॥ १५ ॥

दानकर्मणः दानार्थस्य । “दाश्ट दाने” (भ्वा. उ.) दाशयतेऽनेनेति दक्षिणः ।
पृषोदरादिः ॥ तेनैव हि प्रायेण दीयते ॥ हस्तशब्दं निर्वचनप्रसक्तं निर्गवीति—

हस्तो हन्तेः ॥ १६ ॥

हन्त्यनेनेति हस्तः । पृषोदरादिः । तेन हि हन्यते । यद्यप्यन्येनापि हन्यते
पादादिना, तथापि यो हन्तव्यो भवति तस्य—

प्राशुर्हनने ॥ १७ ॥

हननेऽयमेव प्राशुः शीघ्रः झटिति समुच्यमानो भवति ॥

तदेतन्निगमस्थं दक्षिणामधोनीति प्रतीकमुपादाय व्याख्यातमिदानीं शिक्षास्तो-
तृभ्य इति तदुत्तरं वाक्यं व्याचष्टे—

देहि स्तोतृभ्यः कामान् ॥ १८ ॥

इति । एवमुत्तरोत्तरम् । मातिधगिति व्याचष्टे—

मास्मानति दंहीः ॥ १९ ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य (अन्येभ्यो) मा दंहीमां देहि । दहिरत्र दानार्थं
इति विवरीतुमाह—

मास्मानतिहाय दाः ॥ २० ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य मा दाः मा देहि । “माडि लुङ्” (पा० ३-३-
१०५) सर्वलकारापवाद इति लोडर्थेऽत्र । “न माहयोग-” (पा० ६-४-९७)
इत्यडभावः ॥

भगो नो अस्तु बृहद्भदेम ॥ २१ ॥

इत्येतन्निगदव्याख्यातम् (३७ पृ०) । निदये इति निगमस्थपदमर्थतोऽनुवदति—

स्वे वेदने ॥ २२ ॥

स्वे—स्वीये (आत्मीये) वेदने विन्दते उभते मुपमस्मिन्निति वेदनं गृहम् ।
“विदूळ लामे” (तु. उ.) “करणाधिकरणयोध” (पा० ३-३-११७) इति त्सुद ॥

सिंहावलोकितपेन निगमप्रसक्तं भगपदं निर्गवीति—

भगो भजतेः ॥ २३ ॥

भगशब्दः पुत्रिशो धनवचनः । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यद्वा भज्यते
सेव्यतेऽनेन हेतुना सद्भान् (धनवान्) “भज सेवयाम्” (भ्वा. उ.) “पुंस्ति संहा-
या-” (पा० ३-३-११८) मिति यः । “चजो” (पा० ७-३-५२) रिति जस्य गः ।

बृहत्पदं व्याचष्टे—

बृहदिति महतो नामधेयम् ॥ २४ ॥

नामधेयं नामैव भवति । “वर्तमाने पृथग्महद्द्रव्यगच्छतृवचे-” (उ. २. ७७) ति
निपातोऽनेन ॥ “भागरूपनामभ्यो धेय-” (वा०) इति स्तार्थे धेयप्रत्ययः ॥

कृत एतत् ? इति महतो नामधेयत्वे निदानप्रश्ने आह—

परिवृढं भवति ॥ २५ ॥

परितः सर्वतो वृढं व्याप्तम् । यद्वा परिवृढं व्याप्तं । यदि महद्भवति तत्सर्वं व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति “ब्रह्म परिवृढ सर्वत” (निरु १-३-१) इति ।

इदानीं निगमान्तस्थं सुवीरा इत्येतद्वाक्यमर्थतो द्विधा व्याचष्टे—

वीरवन्तः कल्याणवीरा वा ॥ २६ ॥

पुरस्तात्स्थितेन मूलधंसुना योऽर्थो लभ्यते स हि वीरवन्त इत्यनेनोच्यते । तत्रैतत्प्रसिद्धलमाद्यङ्ग प्रसिद्धेन शोभनाद्येन बहुव्रीहिणा योऽर्थो लभ्यते तमर्थ-माह कल्याणवीरा वेति । कल्याणशब्दार्थो वक्ष्यते मूले (नि २-१-६) ।

इदानीं निगमान्तस्थं वीरपदमनेकधा निर्वक्ति—

वीरो वीर्यत्यभिभान् ॥ २७ ॥

अभिभान् शत्रून्वीर्यति विविधप्रकारमीरयति । क्षिपति । कम्पयति । भारयति वेति वीरः । “ईर क्षेपे” (सु प) क्षार्थगिजन्तात्पचाद्यच् णिलोप । यद्वा “ईर गर्ता कम्पने च” (अ आ) धन्तर्भाषितप्यर्थात्पचाद्यच् । अभिभान्शब्द पुंसि । तथाच (पा लि) सूत्रम् “शत्रोऽभिभान् छान पुन मन्त्र वृत्र-मेढ्रो ष्टा पुंसि” इति प्रवरान्तरेण वीरशब्द साधयति—

वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः ॥ २८ ॥

गतिकर्मणो गत्यर्थे वर्तमानस्य वेतेर्वाधातो (अ. प.) औणादिको रक् ॥ गच्छत्येवासावन्मिमुख शत्रून् ॥

वीर्यतेर्वा ॥ २९ ॥

विक्रान्त्यर्थकस्य वीरधातो (सु आ) पचाद्यच् (पा. ३।१।१३४) णिलोप (पा ६।४।५१) विक्रान्तो विक्रम- (पराक्रम-) दानसो भवति ॥

सीमिति परिग्रहार्थीयो वा षट्पूरणो वा ॥ ३० ॥

परि सर्वतो ग्रहणं ज्ञानं परिग्रहः स अर्थो यस्य स परिग्रहार्थः स एव परिग्रहार्थीयः सार्थे छ (पा. ४।२।१३८) सर्वत इत्यर्थकः । तथाच—

प्रसीमादित्योऽअसृजत् ॥ ३१ ॥ (ऋ. स २-७-९-४)

१ विषयत्व सप्तम्यर्थे ॥

२. परिवृढम् इति मूलपुस्तके पाठः ॥ यद्यपि पाणिनिना प्रभावेव परिवृढ (७-२-२१) इति निपातित्वात्पि अर्थसाम्यादिह महतो नामधेयनिदाने निरुक्तः । प्रभुरपि महत्तया सर्वं शोष्यवर्गं न्यामोलेतावन्तैव परिवृढ इत्युच्यते ॥

३ मत्वर्थसो पुरस्तात्प्रयोगस्य लोके सवथाऽभावो वदेऽपि वाचित्वत्वमेवेति ।

४. प्रसीमादित्योऽअसृजदितिर्था कृत सिन्धवो बरुणस्य वन्ति । न मान्वन्ति न विमुञ्चन्त्येते वयो न पशु रपुत्रा परिव्रजन् ॥ ४ ॥ विभर्ता विविधप्रकारेण रक्षानां रक्षिणां वा

श्रुत्समदस्वेदमार्षं त्रिष्टुप्सौरी । अस्यामेवं ऋचि तावदुभयमपि प्रदर्शयति—

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा ॥ ३२ ॥ इति ॥

तत्राद्यस्य प्रासृजत्सूर्यो रदमीवित्यर्थः । सीमिति पदपूरण एव ॥ कुतोऽपीत्य-
विवक्षितमेवैतत्पक्षे । द्वितीयोदाहरणे सीमित्यस्यार्थः सर्वत इति ॥

परिमहाधीये उदाहरणान्तरमप्याह—

विसीमतः सुरचो वेन आवः ॥ इतिच ॥ ३३ ॥ (य. वा. सं. १३-३)

स्वरदिमत्रालान्तर्गस्य सर्वस्य जगतो वा, धर्ता धारयिता। “अणोऽप्रयुक्तस्ये” (पा. ८-४-५७)
स्यनुनासिकः । आदित्य अदितेरपत्यं पुमान् विवस्वान् । प्रासृजत्प्रकरणेण सृष्टवान्सर्वतो र-
दमीन् इति शेषः । (ते च सूर्यरदमयः) सिन्धवः स्पन्दमाना (आदित्यमण्डलात्प्राग्) वर्त-
माना) ऋतुमुदकम् (आदाय पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकाच्च) वरुणस्य सूर्यस्य (मण्डलं)
यन्ति गच्छन्ति (तदेवमुत्सर्गोदानलक्षणं स्वस्वकर्म कुर्वाणा अपि) न शान्मन्ति न (वा श्रान्ता
अपि सन्तो विरागादप्येतत्कर्म) विमुञ्चन्ति । एते (कथंपुनः पतन्तो न शान्मन्ति ? किं शनकैः ?
न) वयो न वयः पक्षिण इव (शीघ्रं) पशुः पतन्तः रघुया लघुया (लक्ष्या) शीघ्रिकया गत्या
परिजमन् परिजमन्तः परिगच्छन्तः सर्वमप्येतज्जगत् इत्यर्थः ॥

१. सूर्यो ह्यस्यां वरुणनाम्ना स्तुयते सोऽप्यदितेः पुत्र इत्यादित्य एव ॥

२. प्रथमम् । ततः परिमहाधीयत्वे द्वितीयमुदाहरणमनुपदं वक्ष्यति ॥

३. मद्य जज्ञान प्रथम पुरस्तादिसीमतः सुरचो वेन आवः । स बुध्या उपमा अस्य विष्टाः
सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥ मद्य बृहत् स्वमा रूपमादित्यस्य प्रथममादौ पुरस्तात्
(प्राच्यां दिशि) जज्ञानं जायमानं दृश्यमानमिति यावत् । जनेः शानचि शपः शौ दिवम् ।
“गमहने”-(पा. ६-४-९८)स्युपशालोपः । किंच वेनः कर्मणो मेधावी वा स आदित्यः ।
सुरचः प्रशस्तरौचनात् रदमीन् सीमतः सर्वतः वि आवः न्यष्टशोत् विश्वानकरोत् ।
“छन्दसि परेऽपि” “व्यवहित्वाक्षेति” (पा. १-४-८२) विश्वम्ब्रस्य पुरस्तात् प्रयोगो व्यवहितस्या
सचार्थकाले आचरितिक्रियापरदेन संबध्यते उपसर्गोवात् । “उपसर्गाः क्रियायोगे” (पा. १-४-

१. सायणस्तु विधर्ता संतुरिय जलस्य धारयिता आदित्यः अदितेः पुत्रो वरुण ऋतं
निधारणहेतुभूतं सत्यं यदा नदीनामुपादानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्रासृजत्प्रकरणेण सृष्टवान् ।
तेन वरुणस्तर्तेन सिन्धवः स्पन्दनशीला नद्यो यन्ति गच्छन्ति प्रवहन्ति । एते सिन्धवः न
शान्मन्ति न शमं प्राप्नुवन्ति न विमुञ्चन्ति नोपरता भवन्ति । अनलताः सर्वदेकरूपेण प्रवह-
न्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । वयो न वयः पक्षिण इव रघुयाः लघुवगांः शीघ्रगामिनः परिजमन्परि-
जमनि भूयां पशुः पतन्ति गच्छन्ति ॥ इत्येवं व्याख्यय ॥ अत्र सुपां सुष्टुगिति हेतुः ॥

२. ते दि वर्षाकाले मेघद्वारा स्पन्दन्ते । तद्व एव सूर्येण प्रसृष्टाः सार्वलौकिकमुदकमा-
दाय पुनः सूर्यमण्डलं प्रविसन्ति ॥

३. लट्थे िदि उति “तनिपयोऽछन्दसी” (पा० ६-४-९९) स्तुत्यालोपः ॥

४. “सुपां सुष्टुगि”-(पा० ७-१-१९)ति दास्याने वा । सायणमते जघः स्याने ॥

५. तदुद्गरोऽपि गमेव प्राच्याः प्राचीनम् ॥

धामदेवपुत्रो नकुलोऽनया त्रिहुभाऽऽदित्यं तुष्टाव ॥ तदेतरप्रदंशयत्यर्थत —
व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः ॥ ३४ ॥

व्यवृणोदिति वि आवरित्वस्यार्थ । सीमत इत्यस्य सर्वत इति ॥

किं व्यवृणोदित्यपेक्षितमर्थतो निर्दिशति—

सुरुच आदित्यरश्मयः ॥ ३५ ॥

आदित्याप्यस्य ब्रह्माणो रश्मयः किरणा । “किरणप्रग्रही रश्मी” इत्यमर ।
त एव सुरुचस्त्वानित्यर्थः । कुतले सुरुच इति सुरुचस्त्वं निर्नवीति—

सुरोचनात् ॥ ३६ ॥

तथाच सुरुच प्रशस्तरोचनाग्रमीनित्यर्थतो गम्यते । “रुच दीप्ती” (भ्या. आ)
द्विप् । घेनो मेधावी ॥

अथ परिग्रहार्थान्यस्य सीमिति मान्तस्य कथं सीमत इत्यकारान्तमुपादाय तस्मिन्ना
सीमत इति साधितमित्यनुयुक्त उत्तरमाह—

अपिचा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत

पञ्चमीकर्माणं सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादातः ॥ ३७ ॥

अत्र अपिचेति भिन्नकम सीम्न इत्यत प्राग्ग्रहञ्च । सीम् अ इत्येतदनर्थकमुपबन्धं
संज्ञाकरणम्—(अकारम्) आददीतार्थकाले । पञ्चम्या कर्म कार्यं “पञ्चम्यास्तद्विल्ल”
(पा० ५-३-७) इति सत्त्विल्लप्रत्ययरूपं यस्मात्पुरस्त्रधाभूतम् । तथाच सीमितस्य
सर्वशब्दसमानार्थ एव पर्यवसन्नो भवतीति व्याख्यातं सीमत सर्वत इति ॥

५९) इति पाणिनिस्वरणाय किञ्च उपमा उप समीपे भाति भूतानि चासु ता सावनादा
अतएवास्य जगतो निष्ठा विविध विष्टति चासु ता विविधस्थानभूता “अम्बाम्नपोभूमी”
(पा० ८-३-९७) त्यादिना इत्यम् । अत्रभूता सु-या बुधम-तरिश् तथ भवा दिशः निव
व्यवृणोत् । किञ्च सतोऽभिव्यक्तस्य स्थूलस्वामतोऽनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य च मूर्तस्य षट्पदा-
देरमूर्तस्य नाव्यादेशेति वा योनि प्रभव निव व्यवृणोत् । वृणोतेर्लङि ऋषि तुते गुणे च व
इति रूपमटभाव आर्थः । “बहुल छन्दस्यमाश्चोनेऽदीनि” (पा ६-४-७५) वचनात् ॥

१. उपमान्त सीमितस्य परिमहार्थयित्वम् ।

२. अनुबन्धविधोधारणकाले प्रयोजनवशादुपबन्धमानम् । संस्कारण सगत्वमयोन-
पम् संज्ञाकियतेऽनेनेति ह्युद (पा. १।१।२१७) ॥

३. अवधिविशिष्टो हि सर्वार्थः, सीमाशब्देन विवक्षितस्तनस्तासिनाऽव्यव्ययेऽभिहिते सर्वार्थं
एवावशिष्यते। विशिष्टवाचनपदानां सति विशेषणवाचकपदमवधाने विशेष्यमात्रपत्तेरिति
नियमात् । अत्र एद शक्तं ननु “मुत्तिङन्त पद” (पा० १-४-१४) श्रिति परिभाषितम् ॥

४. मन्त्रार्थकरणवाले दुर्गोक्तिं मूलोक्तिं चानुसलैतद्व्याख्यानम् । मदीपरमने तु मर्या-
दार्थस्यैवेदमुदाहरण सीमत सीमान मर्यादा भूतोन्मध्यभागमारभ्येति तदर्थं स आह ।
एतदेवाप दितीबोदाहरणदानसास्तरममूलमपिनेत्यनेन दक्षिण पूर्वोदाहरणमैवोभयार्थ-
व्यवस्थितिं साहचर्यम् ॥

इदानीं शब्दसारूप्यप्रसक्तं निर्वच्येति-सीमःसीमत इति । अपिचा-अथवा ग्रामा-
देर्मर्यादार्यस्य नान्तस्य सीमन्शब्दस्यापि पूर्ववत्सिलन्तस्य “स्वादिष्वि” (पा० १-
४-१७) ति पदत्वान्तलोपे सीमत इति संभवतीत्याह—सीमातो मर्यादात्
इति । अत्र द्वितीयान्तात्सार्वविभक्तिकस्वसिरिति महीधरस्वरसः ॥

इदानीं निर्वचनप्रसक्तं सीमाशब्दार्थं निर्वच्येति—

सीमा मर्यादा विपीव्यति देशाविति ॥ ३८ ॥

सीमन्शब्दो मर्यादार्यः । कुतः ? देशौ पूर्वापरौ विपीव्यति विगतसन्तानाव-
यच्छिन्नौ (विभक्तौ) करोतीति हेतोर्मर्यादा सीमेत्युच्यते । तथाच “सीमसीमे
स्त्रियामुभे” इत्यमरव्याख्यायां महेश्वरः द्वे ग्रामादेर्मर्यादायामित्याह “सीमाऽऽधा-
टस्थितिज्ञेत्त्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रिया”मिति मेदिनीच । स्थितिरत्र मर्यादा “मर्यादा
धारणा स्थिति” इत्यमरः । अयं चार्थतो निर्वचनक्रमः । सीमेति तु “पिञ् मन्धने”
(स्त्रा. उ.) इत्यस्य “नामन्सीमभि” (उ० ४-१४०) त्यादिना मनिनन्तो निपातः ।
सिनोति बध्नाति देशावेतावानेवायमित्येवं सा सीमा ॥

त्व इति विनिग्रहार्थाय सर्वनामानुदात्तम् ॥ ३९ ॥

निपातत्वेनैतदपि संदिश्यते । वक्ष्यते हि “निपात इत्येके” (नि. १-३-३) इति ॥
अतस्त्य इति लोवं निपातकाण्ड उदाहियते । संशयपरिशोधनाय त्व इत्येतद्वि-
निग्रहार्थमिति व्याख्यातम् । (३१५. १५.) स्वरविप्रतिपत्तिं निराकरोति—अनु-
दात्तमिति । “त्वत्त्वसमसिमेखनुचानीति” (फि. ४-७८) सर्वानुदात्त इत्यर्थः ॥

अर्धनामेत्येके ॥ ४० ॥ २ ॥

अर्धस्यैवंतन्नाम त्व इत्येवमेके आचार्या मन्यन्ते इति शेषः । वक्ष्यति चायमपि ।
लो नेम इत्यर्धस्य (निरु. ३-४-१) इति । तदेतत्प्रकरणोपपदाभ्यामध्यवसेयं,
कार्धनाम, क्व सर्वनामेति ॥ २ ख. सू. ॥

यथात्र सर्वनाम तथेयमुदाहियते—

श्रुचां त्वः पीपमास्ते पुपुष्वान्नायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

ग्रहा त्वो वदति जातविधां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥ १ ॥

(ऋ. सं. ८-२-२४-११)

आत्रिरसस्य घृहस्पतेरापम् । त्रिष्टुप् । अनया हि घृहस्पतिर्वेदितवेदार्यज्ञानं
मुष्टाय ॥ अथास्यामृच्येकशब्दसमानार्थं तस्य शब्दं दिदशमिपुरनया कर्तव्यं तावदाह—

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे ॥ २ ॥

अयमर्थः । होत्रादयः षोडशर्त्विजो भवन्ति । सप्तदश्याः सप्तदश । तेषु चत्वारो
महर्त्विजः । होता, उद्गाता, मद्गा, अप्वर्युधेति । तेषां होत्रादीनां चतुर्णां र्त्विजां
यानि कर्माणि ऋचंसनादीनि तेषां विनियोगं विविच्य नियोगं नियोजनम्
(ऋचंपुररूपेष्वासन्नम्) इति-अनमर्चाऽऽचष्टे मधीति ॥

कथम्-इति प्रथमं पादं विवृणोति—

१. निपातत्वे हि “निपाता आनुदात्ताः” (फि० ४-८०) इत्यानुदात्तत्वं प्रसज्ये ॥

ऋचामेक. पोपमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी ॥ ३ ॥

य एते चत्वारो महर्षिजस्तेषा मध्ये एको होता यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानाम् ऋचां पोपं यथाविधिकर्मणि प्रयोग पुपुष्वान् (एको धातुरनुवादाय) बह्वी ऋच पुष्यन् शसैन् आस्ते । इतीयमृक् अर्चनी । अर्च्यते स्तूयतेऽनयेति करणे ल्युट् (पा० ३-३-११७) टित्वाण्डीप् ' ऋच् सुतौ ' (भ्वा ष) तदेतदृक्श सर्वकर्म होतरि विनियुक्तम् । उक्तञ्च "यद्वैव होत कियत्" (ऐ० ब्रा ५-५-८) इति ॥

अथ द्वितीय पाद विवृणोति—

गायत्रमेको गायति शकरीपूद्गाता ॥ ४ ॥

एक उक्तादन्य उद्गाता एपलसन्दायं । गायत्रं गायत्रशब्दाभिधेय स्त्रोत्र साम, शकरीषु शकरीशब्दाभिधेयासु ऋक्षु गायति इत्येतत्सामगानकर्मोद्गातरि नियुक्तम् । उक्तञ्च "साम्नोद्गीष मिति (ए ब्रा ५-५-८) ॥

अथ मन्त्रार्थं पादशोऽप्रे निर्विबधुर्हकार्थं चैकपदनिरुक्त तावदाह—

गायत्रं गायते स्तुतिकर्मण ॥ ५ ॥

स्तुत्यर्थस्य गैधातो (निष ३-१४) (भ्वा ष) करणे यत्रन् । गायत्यने नेति गायत्रम् ॥

शक्यं ऋच शक्नोते ॥ ६ ॥

"शक् शक्नौ" (स्वा ष) शस्माद्वाहुलकार्त्करणे षनिषि "वनोर च" (पा० ४-१-७) इति ङीष्प्रदेशश्च । शक्नोत्यामिति शक्यं ।

१ विनिमयार्थस्य सर्वनामस्त्वशब्दस्वार्थनिर्देशोऽयम् ॥ प्रथम इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—"एकोऽयार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽप्ये संख्याया च प्रयुज्यते" इति ॥

२ पुन पुनभृश वा देवतायाभ्याम्यानुचिन्तनसत्तानमर्मस्थानवरणानुप्रदानवतीर्थथाकालमृचोऽधीयान इति दुर्ग ॥

३ अयमथ सायणेनेकलथाच पुपुष्वानिति ब्रह्मत्त । "धातुसङ्घे प्रत्यया" (पा ३-४-१) इति नर्वमाने लिट् । "लिट् कान्वा" "भक्तमुष (पा ३-२-१०७) इति कसु । ' लिटि धातो (पा ६-१-८) इति टिवम् । "पुष पुष्टौ" (दि० प०) पोपमिति णमुळत्तम् । "स्वे पुष (पा ३-४-४०) इति णमुळ् नाडुल कार्त्तनुपपदेऽपि । अतएव यथादिषु यथानिध्यनुप्रयोग इति पुषरेवानुप्रयोगः । शसन् स्तुवन् "शसु स्तुतौ" (भ्वा० ष०) लट् शतरि रूपम् ॥ धातूनामनेकार्थत्वाद्देवादिषु स्व पुष्टयर्थस्य पुषेरत्र दासत्यर्थे षृत्ति । ऋग्भाष्यभूमिकायाश्च सायणस्तु पौत्रमास्ते पुपुष्वानित्यस्य पुष्टि कुवन्नास्त इत्यर्थमाह । भिन्नप्रदेशेऽध्याज्ञातानामृचां संयमेकत्र संपाधेगावदिदं शस्य मिति कृत्ति करोति सेय पुष्टिरिति च व्याचष्ट । ऋग्शब्दोऽपि तेनैव शत्र च्युत्पाद्यत "अर्च्यते प्रगस्तनेऽनया देवविशेष कियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृच्" इत्येवम् ॥

४ एतथाह्वयनकर्म तस्मि होतरि विनियुक्तम् ॥

अथैतस्मिन्नर्थे निगमं प्रमाणयञ्छकरीशब्दे वृत्तिं दर्शयति—

तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते ॥ ७ ॥

यथासादाभिरभिष्टुत इन्द्रो वृत्रमसुरं हन्तुमशकत् वत्तसाच्छकरीणा-
मृचां शकरीत्वमित्येवमैन्द्रब्राह्मणेऽपि (५-२-२) शक्नोतेरेव शक्यं इति
विज्ञायते । लिङ्गलोऽपि हि दर्शितं भवति “आख्यातजानि नामानी”ति ॥

अथ तृतीयमुच्यमानपादमर्थतो व्याचष्टे—

ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां चदति ॥ ८ ॥

एकोऽपरो ब्रह्मा नाम ऋत्विक् । जातमिचामिति वीप्सागर्भं सप्तमीतत्पुरुषमा-
पंविज्ञानबलान्मला व्याचष्टे-जातेजाते^३ श्रुशमुत्पन्ने प्रायथितादौ कर्तव्ये कर्मणि ।
विदन्त्यनयेति विद्या “विद् ब्राने” (दि० आ०) “संज्ञायां समजे” (पा० ३-३-
९९)ति करणे क्यप् । ता वेदयित्री वाचमिति रायणः । विद्याश्रयहेतुलादात्मनो
विज्ञानमिति दुर्गः । चदति एभ्य ऋत्विग्भ्य “इदमत्र कुरुते”-ति ॥ तत्रापि हेत-
त्कर्म विनियुक्तम् ॥

अथ ब्रह्मैव कुतो विद्या चदतीत्यनुयुक्तस्तत्र विद्याप्रकर्षात्सर्ववेत्तुलमाह—

ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ॥ ९ ॥

नक्षरार्थविसमधिकारं निर्वर्तयितुं सकृन्नायतो ह्ययं सर्वविद्यः । सर्वो (सर्वो)
विद्यां वेदेति “तद्विद्यार्थे-” (पा० २-१-५१)ति समासः । “तदर्थात्ते तद्देदे-”
(पा० ४-२-५९)ति हि वेदार्थे “विद्यालक्षणकल्पनान्तायेति यञ्ज्यम्” (वा०
४-२-६०) इति टक् । तस्य “सर्वादेः सादेथ टुग्यक्यः” (वा०) इति टक् ।
तथाविधो ह्यसायधिकारी श्रयीविद्यास्युक्तो येनासौ सर्वमेव वेदितुमर्हति
अतोऽयं ब्रह्मा भवति । इत्येव “अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति ? श्रय्या विद्यया”
(ऐ० मा० ५-५-८) इति ॥

१. अथवा न यच्छब्दाभ्यां धात्वर्थः शक्तिरूपेण । इन्द्रेण हि सा शकरीदारोति
तासां करणत्वोपपत्तिः । यथासाभिष्टुतिद्वारा शक्तिजनरत्नं तदेव शकरीत्वमिति पर्ववसि-
तोऽर्थः । शक्तिजनवाच शक्तिजनरत्न्य भावः सच शक्तिरन्वयोपे प्रकारीभूतो भवति ।
एतां च शक्तिजनर इत्यभिप्राये शक्तिरेव प्रकार इति ॥

२. शब्दगामर्थं हि िङ्ग मीमांसया प्रतिदम् ॥

अथ विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे—

अध्वर इति यज्ञनाम ॥ १५ ॥

कथम्—?

ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

हिंसाकर्मा हिंसार्थकः (निघ० २-१९) ध्वरधातुः । तस्मात् “द्वभर्षे कविषान-
मि”ति (वा.३।३।५८) अधिकरणे कः। ध्वर्यन्ते ध्वर्यन्तेऽस्मिन्निति ध्वरस्तत्प्रतिषेधो
न ध्वरोऽध्वर इति । अहिंसो हि यज्ञः । यत्किञ्चित्पशुमीजादिकमग्र हिंसते साऽभ्यु-
दयहेतुत्वात्तेषां हिंसा न भवति । द्वेषपूर्वको हि प्राणिवधो हिंसा । न तथाप्येति भवति
सोऽध्वरः । तथाच श्रुतिः “न वा उ एतस्मिन्निग्रयते” (य० वा० सं० २३-१९)
इति । स्मृतिश्च “बुधालमिच्छन्ति तृणानि राजन्” इति ॥

निपात इत्येके ॥ १७ ॥

अयं स्वशब्दो निपात इत्येकेः आचार्या मन्वन्ते ॥

एवंसति पूर्वाभ्युपगतेऽनुदात्तान्ये (नि. १-३-२) शङ्कते—

तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ॥ १८ ॥

तदेतत्प्रतिशब्दस्वरूपं उदात्तप्रकृति उदात्तस्वभावं सत्कथं नाम स्यात् ?
(यद्भवतोक्तं तर्पेनामानुदात्तमिति) उत्तरमाह—

दृष्टव्यं नु भवति ॥ १९ ॥

दर्शानुविधिरेतदिति भवतीति दृष्टव्यमन्ताप्रामेनि तद्भवति । तुशब्दोऽत्र नेदार्थं
उत्तरपक्षार्ता स्पन्दितुम् ॥ यद्वा हेतुगमुषयार्थ एव तुशब्दः । अयंभावः । यद्यपि
“विषोऽन्त उदात्त.” (कि. सू. १-१) इति विद्मूयं किय. प्रातिपादकस्यान्तोदात्तत्वं
विदधानि, “निपाता धातुहृताः” (कि० सू० ४-८०) इतिचाणुदात्तत्वं, तथापि
“स्वरसमन्विमोत्वगुणानी” (कि.मू.४-९) इति विद्मूयं तादृशइति । तथा चापवाद-

स्मरणाद्ययदर्शनाच्च अनुदात्तमपि सदेतनामेव भवतीति ॥ चलुतस्तु । “निपाता
ध्व्याद्युदात्ता भवन्तीति” (फि० सू० ४-११) कृतापवादत्वाद्दृष्टव्यत्वाच्च
नामर्भवत्तद्विशुपपन्नमिति दुर्ग ॥

क पुनरस व्ययो दृष्ट इत्यपेक्षायामाह—

उत त्वं सरये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायाम् ॥ २० ॥

एकवचने व्ययो दृष्टः । तत्रिलियमनोदात्त सच निपातस्वरणैव भवितुमर्हति ।

एकम्—

उतो त्वसै तन्वं विसस्र इति चतुर्थ्याम् ॥ २१ ॥

सर्वनामत्वान्धे सै (पा. ७-१-१४) ॥ मध्नायंस्तु (नि. १-६-पा.) उप-
रिष्टाद्याख्यासते ॥

अथापि प्रथमावहुवचने ॥ २२ ॥ ३ ॥

व्ययो दृष्ट । स यथा—॥ ३ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेप्ससमा बभूवुः ॥

आदङ्गास उपकक्षास उत्वे हृदा इच स्नात्वा उत्वे दृष्टे ॥ १ ॥

(ऋ. स ८-२-२४-७)

आङ्गिरसस्य बृहसतेरार्पं वियासूक्तं त्रिष्टुप् ॥ अक्षण्वन्त इत्यस्यार्थं निर्विकथु-
रायपरदमसा अर्धतो व्याचष्टे—

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायः ॥ २ ॥

अक्षि विद्यते येषामित्यर्थे “तदस्यास्त्वसिप्रिति” (पा० ५-२-१४) मनुपि
“छन्दस्यपि दृश्यत” (पा० ७-१-७६) इति अक्षिशब्दस्यानङि । “अनो नुद”
(पा० ८-२-१६) इति मनुपो नुडागमे अक्षण्वन्त ऽ लोके पुनरक्षिमन्तः ।
अक्षिसयुक्ता । एवं कर्णवन्तः कर्णविलक्षणकाशवन्त । उपलक्षणमेतदन्येषा-
मप्यज्ञानाम् । तथाच समानेन्द्रिया समानोदरपृष्ठपाणिपादा । अतएव सखायः
समानं रयान (ज्ञान) येषा ते । बाधेन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः ॥

अथानैकपदनिरुक्तम्—

अक्षि चष्टेः ॥ ३ ॥

पदयस्यैर्धस्य चञ्चिङ्घातो (अ आ.) त्रिसराणादिकः “स्को” (पा ८-२-२९)
रिति कलोप । पस्य कल सस्य पत्व बाहुलकाच्चक्षिङ् रयान् (पा. २-४-५४) इति

१. सर्वनामत्वेऽनुदात्तत्व छान्दसत्वाद्भत्यय दर्शयति । यद्यपि तत्र “स्नाङ्गशिदामरन्ता
ना” (फि० सू० २ पा) निति शिद. सर्वनाम्न आपदात्तत्व विहित तथापि तदौत्पत्तिकम् ।
“त्वत्त्वसमस्तिमेचनुधानी” (फि० सू० ४ पा.) ति विशिष्यानुदात्तत्वविधानाय । विशेष-
विधिक्षीत्सगित्वापवाद एवेति सूत्रपादित म् ॥

२. उ-न त्वम् उतो त्वसै इत्येतादृशव- (पा६-) पठिनमत्रयोरर्धरित्यर्थः ॥

३. अनेकार्धेवाद्भातना व्यत्तपापैकत्वादि पदयस्यैर्धत्वम् ॥

रयानादेशाभाव इडभावश्च । चकारलोपश्च पृषोदरादित्वात् । रयायते (दृश्यते)
रानेन सर्वमित्यक्षि ॥

अनक्तेरित्याग्रायणः ॥ ४ ॥

व्यक्त्यर्थस्याङ्घातोः (रु. प.) औणादिक- क्तिरनिदितामि- (पा. ६-४-२४) ति
नलोपः । “चो कु-” (पा० ८-२-३०) रिति कुत्वं चर्त्वं सस्य पत्वं च अनक्ति व्यक्तं
भवतीत्यक्षि । इति अप्रस्थापलमाग्रायणः “नडादित्वात्” (पा० ४-१-१९) फक् ।
फस्यायन् (पा० ७-१-२) । आग्रायण आचार्यो मन्यते इति वाम्यशेषः ॥
यद्यप्यङ्घान्तरमपि व्यक्तमेव भवति तथापीदं तैजसत्वादन्येभ्योऽङ्घेभ्यो व्यक्ततरं
भवति ॥ धनार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—

“तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत” इति ह विज्ञायते ॥ ५ ॥

यस्मादेते तेजोऽवयवभूयिष्ठे तस्मात्कारणादित्येनं तच्छब्दवलाद्यच्छब्दमध्याहृत्य
व्याख्याक्रमो निरुक्तशास्त्रकृच्छैलीपरिशीलितोऽन्यत्रापि यथावसरमूलः । एते अक्षिणी
इतरेभ्योऽङ्घेभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे (प्रजाततरे) इव भवतः । अन्धकारेपि ह्येते
प्रकाशेते एव नक्तंचरादीना, न तद्येतगण्यद्धानि । एवं ब्राह्मणेऽपि अनक्तेरेवाक्षिणी
इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते ॥

वर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवति ॥ ६ ॥

कृती च्छेदने धातो (रु. प.) औणादिकोऽन्प्रत्ययः । गुणः । पृषोदरादित्वा-
त्तस्य न णत्वम् ॥ यद्धानिष्ठान्त एव पृषोदरादिः । उभयथापि निकृत्त (छिन्न-)
द्वार इति कर्णो भवति । गर्भावस्थायामेव केनापि (देवेन) निर्मितविल इत्यर्थः ॥

ऋच्छतेरित्याग्रायणः ॥ ७ ॥

गल्यर्थस्य ऋघातो (म्वा प.) औणादिक वर्मणि नन् धातोः कुट्टागमश्च ।
गुणो णत्वं च ॥ ऋच्छन्ति (गच्छन्ति) शब्दा एताविति वर्णावित्येवमाग्रायणो
मन्यते ॥

ब्राह्मणमध्येतस्मिन्निर्वचने प्रमाणयति—

“ऋच्छन्तीव रो उद्गन्तामि” इति ह विज्ञायते ॥ ८ ॥

ऋच्छन्ती (गच्छन्ती-) वेता रो आकाशेऽभिव्यक्ता. (सन्त.) शब्दाः । एता-
द्यपि च उद्गन्तां प्रत्युद्गच्छत इव ग्रहणाय । इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते
खे^१ वर्णाविति ॥

द्वितीयपादमर्थतो व्याचष्टे—

मनसां प्रज्वेप्यसमा बभूवुः ॥ ९ ॥

एवंभूता अप्येते मनसां सुखाद्युपलब्धिसाधनेन्द्रियाणा- (मन्तरिन्द्रियाणा) प्रजु-
यन्ते गन्धन्ते इति प्रज्वेप्य गन्धप्रदेसाः प्रजाया. । जु इति सौनो धातुर्गर्भा देगे च

१. “पाप्राध्मेति” (पा. ७-३-७८-) ऋच्छदेश. क्षिति (शपि) परे निग्रहवाक्ये
दक्षिण. । एवमन्ववाप्युद्यम् ॥

२. शरीरस्य शिरसो वा ऊर्ध्वे गने (उच्चैः स्थिते) म्याने आवाशकल्पणे ॥

३. पुरुषभेदाद्बहुवचनम् । मनो हि प्रत्यात्मनि यत्त्वादनन्त परमाणुरूपं नित्यं चेति
वायनिरे वदन्ति ॥

तस्मात्कर्मणि “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) इत्यप्रत्यय गुण । तेषु (मनोगम्येषु) असमा अतुल्या यभूवुः भवन्ति । छान्दसो लिट् ॥ केचिद्द्विहापोहनधारणाप्र-
यकूलसमर्था । केचित्ततोऽनल्पा । केचिदल्पमेधसोऽपरेत्त्वमेधस एव ॥

कथमसामान्यमिति तृतीयपादमर्थतोऽव्याख्यन्-दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—

आस्यदघ्ना अपर उपक्षदघ्ना अपरे ॥ १० ॥

आस्यं प्रमाणं येषां ते आस्यदघ्नाः “प्रमाणे द्वयसज्जघ्नात्त्रच” (पा० ५-
३-३६) इति ऊर्ध्वमौने दघ्नप्रत्यय । आस्यदघ्ना एव आदघ्ना । ष्टोदरादिला-
दास्यशब्दस्याकारादेशे स्यशब्दलोपो वा । आदघ्ना एव आदघ्नासः । “आञ्जसेर-
सुगि”-(पा० ७-१-५०)ति जसोऽसुगानमश्छान्दस । हृदा इवेति तृतीयपादस्थ-
मत्रानुसन्धोयतेऽर्धवशाद्गुपमानलाभाय । तथाचास्यप्रमाणोदका हृदा इवेति मध्यम-
प्रज्ञानाह । अपरे इति त्वे इत्यस्यार्थः । सर्वनामत्वात् “जस शी-” (पा० ७-१-
१७) भाव । अथ ततोऽल्पप्रज्ञानाह उपक्षदघ्ना इति । कक्षस्य समीपमुपकृशं तत्प्र-
माणं येषान्त उपक्षदघ्ना पूर्ववदत्रापि साधनप्रक्रियोह्या । कक्षो बाहुमूलम् “बाहु-
मूले उभे कक्षा” विलम्बर । कक्षसमीपप्रमाणोदका (अल्पोदका) हृदा इवेति । उ-
पादपूरण एव ॥ तथाचात्र आदघ्नास इत्यतिपरोक्षवृत्तिं तमिमं परोक्षवृत्तितामास्यदघ्ना
इत्यनेन सपाथास्यप्रमाणोदका इत्येव प्रत्यक्षवृत्तितामापादितवान् । इति ध्येयम् ॥

अथानैकपदनिरुक्तम्—

आस्यमस्यते ॥ ११ ॥

क्षेपार्थस्यानुधातो (दि प) “ऋह्लोर्ण्व” (पा० ३-१-१२४)दिति ण्वत् ।
अस्यते क्षिप्यते खेतदाभिमुख्येनाभिमिल्यास्यम् ॥

आस्यन्दत् एनदन्नमिति वा ॥ १२ ॥

आदुपसृष्टस्य सवणार्थस्य स्यन्दते (भ्वा० आ०) “अन्वेष्वपि ददयते”
(पा० ३-२-१०१) इति ड । अन्न कर्तुं । एनदिति कर्म । “अन्वादेशे नपुसके
एनद्वक्तव्य” (वा २-४-३४) इति एनदादेशो द्वितीयैकवचने । एतदासमास्य
न्दते द्रवीकरोत्यन्नम् । यद्वा एनदिति कर्तुं बाहुल्यत्प्रथमैकवचनेऽप्येनत् । अन्नं
(शुष्कमपि) प्राप्यासमन्तारस्यवत्येव श्लेषमाण येन तदाद्वाङ्कृत प्रसिद्धं शक्यते ॥

अथ दघ्नशब्द परिमाणार्थक नाम मत्वा निर्वर्तिक—

दघ्नं दध्यतेः स्रवतिकर्मणः ॥ १३ ॥

सवत्यर्थस्य दघधातो कर्मणि बाहुलकादीणादिको नन् इडभावश्च । सुतरामिव

१. ईषदल्पा । नजोऽत्राल्पार्थे वृत्ति । अनुदरा मन्वत्यत्र यथा । पठन्ति च । तस्मात्-
दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अमाशब्द विरोधश्च नमर्था षट् प्रतीतिता । इति ॥
अनाक्षण । अपापन् । अनश । अपशयो वाऽ-येनोऽन्वेष्य । अपर्म इति शिष्टमुदाहरन्ति ॥

२. प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतावुभावानि हि नियमस्तथा चात्र (सत्रे) प्रमाण-
पदमूर्ध्वमानपरमेतद्विषये ॥

तद्भवत्युत्तरात्परिमाणात् ॥ यद्यप्ययं स्वादौ घातने पालने च पठितो न दिवादी
तथापि यास्कवचनादिवादित्वं स्रवत्यर्थकत्वं च कल्प्यते । उक्तं च । दिवादिस्तु
भ्वादिवदाकृतिगणत्वेन क्षीयते गृह्यतीत्यादितिद्विरितीति ॥ एतच्च शब्दसारूप्याद-
न्यथापि निरुक्तं, प्रकृते तु दग्नप्रत्यय एव प्रमाणार्थं इति व्यक्तमुक्तमथस्तात् ॥

दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति ॥ १४ ॥

उपक्षयार्थस्य दमुधातोः (दि. प.) औणादिको नन्तस्य घो बाहुलकादिङ-
भावश्च । दस्यतेर्वा दग्नं स्यात् । इत्येवमपरथा व्युत्पाद्यार्थतो निर्वचनीति-विदस्त-
तरमुपक्षीणतरं तद्भवत्युत्तरस्मात्परिमाणादिति ॥

अथ तुरीयं पादमर्थतो व्याचष्टे—

प्रक्षेया हृदा इवैके प्रक्षेया ददृशिरे स्नानार्हाः ॥ १५ ॥

स्नात्वा इत्यस्यार्थतो निर्वचनं प्रक्षेया इति । तत्रहि स्नाते. (अ. प.) कृतार्थं
(पा० २-४-१४) लन् प्रत्ययः । सच “अहो कृत्यत्तुचध” (पा० ३-३-१६९)
इत्यर्थाथं भवति । अत्रापि प्रकर्षेण स्नातुं योग्या इत्यर्थं स्नाते: “अचो यत्” (पा०
३-१-९७) इति यत् । “ईदती”-(पा० ६-४-६५)तीले गुणे प्रक्षेया
इति स्नानार्हा अक्षोभ्योदका इति तदर्थः । एवंभूता हृदा इव एके प्रधानभूता
महान्तः प्रज्ञया प्रक्षेया अगाधा. (अगाधप्रज्ञाः) ददृशिरे दृश्यन्ते । छान्दसो
लिदं वर्तमान इह भवति । अत्र त्वेइत्यस्यार्थं एके इति । ददृधे इत्यस्य च ददृशिरे
इति । मन्त्रे उः पादपूरण एव ॥

अथात्रैकपदनिरुक्तम्—

हृदो हादतेः शब्दकर्मणः ॥ १६ ॥

(अव्यक्त) शब्दार्थस्य हादधातोः (भ्वा. आ.) पचाद्यच् । बाहुलकाद्भ्रसः ।
हादते अव्यक्तशब्दं हासावभिहन्यमान. करोतीति हृदः ॥

प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

हादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणः ॥ १७ ॥

शीतीभावार्थस्य हादी मुखेचेति धातो-(भ्वा. अ) इत्तवत्सिद्धिः । लस्य रत्वं
पृषोदरादित्वात् । ग्रीष्मेऽप्यसौ शीतल एव भवन्नान् सुखयतीति हृद इत्युच्यते ॥

अथापि समुच्चयार्थं भवति ॥ १८ ॥ ४ ॥

अथापि अयमपरो निपात. समुच्चयार्थं भवत्येकतमः । लत् इति ॥ ४ ॥
अघास्योदाहरणम्—

पर्याया इत्युत्तराद्विदम् ॥ १ ॥ (ऋ. आ. १२-१७)

इत्याह । किमुक्तं भवति—

आश्विनं च पर्यायाश्चेति ॥ २ ॥

इत्येवम् । लदिति समुच्चयार्थं भवति ॥

१. अशीतस्य शीतग्वन शीतीभाव. । अभूतनद्भावे “कृत्वशिवयोगे मन्थयकृत्तं
वि”-(पा. ७-४-५०) रिति चिः । ‘अस्य च्वा’-(पा. ७-४-३२) विनीचम् ।

अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आग-

च्छन्ति, पदपूरणास्ते मित्ताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ३ ॥

पदपूरणासामान्यानुक्रमेऽयमथशब्द । पूर्वं हि व्याख्याता केऽपि सद्ग्रहार्थायाथा-
 दय । (नि. १-२-३) तत्प्रसङ्गेन हीत्येवमादयोऽनर्थका अप्युक्ता । (नि. १-२-४)
 प्रतिज्ञाप्रसक्तानेवाधुना पदपूरणान्वक्ष्यति । तस्यामान्यलक्षणं तावद्बुधनम्यतेऽनेन ।
 ये प्रवृत्ते-परितमात्तेऽर्थे अनर्थरेव वाक्यगते पदेरिति शेष । अमिताक्षरेषु
 ग्रन्थेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति त एव मित्ताक्षरेषु पदपूरणा
 भवन्ति । उभयत्रापि तु अनर्थकाः अर्थान्तराचार्यता ॥ क्तमे पुनस्ते-इत्याह
 "कम् ईम् इत् उ" इति ॥ एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्ये पुन "इव
 न चित् न्वा"दयोऽर्थवन्तोऽपि । अर्थासभवे पदपूरणा भवन्ति । लक्षणं हि तानपि
 व्याप्नोति । एते पुन प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यन्ते । अथवा ते
 प्रायेणार्थवन्त कदाचिदनर्थका इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते ॥

अधुनोचान्कमीमिद्विरामासौत प्रत्येकमुदाहरणं दर्शयति—

निष्प्रकासश्चिदिभरो भूरितोका वृकादिव ॥

त्रिभ्यस्यन्तो वयाशिरे शिशिरञ्जीवनायकम् ॥ ४ ॥

१. प्रवृत्तादर्थावन्ति अर्थान्तरं योजयन्ति । एतेषु वाक्येषु वा पुरवितन्वमेवामित्त-
 यमेव हि तेषामर्थो नान्यदर्पान्तरमस्ति । उक्तञ्च—

निवासाचरगारवाननुपमर्गो विसर्पयत् ॥

सत्त्वानिधापत् नाम निपात पादपूरण ॥ १ ॥ इति ॥

२. उपलक्षणमेतदुक्तान् एतत् तून-विज्ञानीनामनुमानात्तच्च धानीनां, सपथा—

आ पा-ता-गच्छानुत्तरा युगानि यत्र तामय वृगवन्नजानिम् ॥

उपवृद्धि वृषभाय वाहुमन्यमिच्छन्त सुभगे ! परिभ्यम् ॥ २ ॥

(क. सं० ७-६-७-१०)

आनुभवित्यो संवाद्येऽयम् ॥ यानिज्ञानर पति कामयनेस्व काल्पाद्वाश्रित्यात् । तदा
 विज्ञानमभ्यसो भाता ता शोधयति । हे सुभग आ गच्छान् आगमिष्यन्ति ता-हानि उत्तरा
 उत्तराणि युगानि वालदिशया यत्र तामयो भविय अजाणि धातर पति वृणवन्-नरि-
 ष्यन्ति । यत्तदेवन्मार्गस्त्विदानीं मत्तमत्तोऽयं पति भर्त्सारमिच्छन्त कामयन्त । तदनन्तरं
 वृषभाय नव योनी देव सधे पुरुषावासीय वाहुमन्यवृद्धि शयनवत् उपवृष्टेण वृत् ।
 इति मन्त्रार्थः । अत्र "वा इत्यनर्थक पदपूरण ॥

३. इति तेषामित्वातिवारणाय स्वरूपगोऽप्येषा निर्देश उक्त ॥

४ इदमन्तरावपेयम् पूर्वोक्तस्य विनिश्चयायथयस्यत्वेमपवाद इति विवायेति ॥

५ संक्षेपण ॥ ६ इत्यनर्थकं कचनिति न इत् प्रतीयम् । इत्येव तु केचिदेवं इत्येव-
 मधीयत इत्युक्तम् । कचिदु-मुभानि एवा इतिवा श्रीवनाय कन् । अदात्तवत्सादुत् ताम-
 द्दमात् ॥ (क सं. ८-८-११-१) इति पठने । अत्र साधन । हे वृक्षानिभूत !
 इतिवाऽनेन चरता साधनन एवा स्वामदात्तदन्मादवन्-संक्षेप इत्यनर्थक. उत्तरगणे रोकोऽ-

चिदिन्नैर. केचिन्मनुष्या निष्टुक्रास. निर्वसना । अपिच । भूरितोका
बहुपला (दरिद्रा) वृकान्मार्गरोधकारस्तेना (तिघ० ३-२४) च्छृगालादिव वा
वालघातकादिमादिति शेष । विभ्यस्यन्त. पुन पुाभृश वा विभ्यत सन्त
हेमन्ते यचाशिरे पुन पुाभृश वा चाशन्ते इतिरित शब्द पुर्वन्ति । वाश
शब्ददुस्साशाम् (भ्या आ) किम्—

शिशिर जीवनाय ॥ ५ ॥

शिशिरमस्माक जीवनाय, आगच्छतीति शेष । अत्पतरशीत हि शिंशिरं
सुख तत्र जीविष्याम इत्यभिप्राय ॥ अत्र मन्त्रे वमित्यनर्धक पादपूरण एवेति
स नोक्त ॥

अथ निगमप्रसक्त शिशिरशब्द द्विधा निर्व्वीति—

शिशिरं शृणाते शन्नोतेर्वा ॥ ६ ॥

हिसार्थकस्य शृधातो (मया उ) अत्रिशिशिरेखादिना (उ १-५३) निपात ।
शृणाति हिनस्तीति शिशिरम् । अर्धर्चादि (२-४-३१) । अथवा शन्नाते
हिसार्थकस्यैव । नार्थवृत्तो विशेष । किंतु साधनवृत्त । हिनस्ति तस्मिन्कारेऽप्रति
बन्धमानो दवाभिरतिशयेन शृष्कानोपधिबनस्पतीन् इति ॥

अथ इमित्यस्योदाहरणम्—

एमेन सृजतासुते ॥ ७ ॥ (ऋ सं १-१-१७-२)

इति । एपैत्रो गायत्री मधुच्छन्दस आर्षम् ॥

अत्र ईमिति पदपूरण इति बोधयितुं पादार्थमाह—

आसृजतेन सुते ॥ ८ ॥

मदिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥२॥ इत्यस्य शेष । हे अर्धर्धव ।
सुतेऽभिपुते चमसस्ये सोमे एनं सोममिन्द्रायेन्द्रार्थमासृजत आभिमुहयेन
सृजत । पुनरभ्युन्नयतेति सार्थक । कीदृशमेन मन्दिं हर्षहेतु चक्रिं साधुकरणशील
ज्ञातयश्मसादृशादुत राजयश्मसिगाव मुञ्चामि मोचयामि (अन्तर्भाविण्यर्थ) विक्षय
यामि । निमर्थ जीवनाय कम् । जीवनायम् । इहलोके चिरकालव्यनानाभेत्तर्थ । कनिष्ठि
पदपूरक एवेति ॥ यश्मशब्दोनाकारा लोरातश्नादिषु पठित ॥ (षा २-२-३१)

१ अत्र शिशिरोऽनुत्तरोऽन्यर्धवशादध्याहृत । इदितिपदपूरण एवेति वयमुत्पदयाम ॥

२ वसवत इति दुग् । वसवान्तौ (अ ष) अन्येन इत्यन्नागनेपदे । वातिरिच्छा ।
चृशमिच्छतीत्यर्थ ॥ छादसो णिद् लभ्ये ॥

३ शीतार्तस्य दन्ताभिषातपूर्वक शब्दो दारिमूलक बुद्धिन एव भवतीति भाव ॥

४ अन्ये त्वाद् । तत्रहि प्रायेण प्रपुराणि गारुडायामि भवतीति शिशिरजीवनार्थ
तेषाम् ॥ इति ॥

५ अत्र ऋवादावपठिनोपि वैदिकवाचप्रोक्त । तथाच “बहुलमेतद्विशर्शन”मिति
धातुपाठपठिनगावाचित्वमुपाशोचन्—(ति वी) अन्येतु दशगणीपाठो बहुलमित्याहु ।
तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्या इति ॥ तेनायश्चुरादिरपीहयवादि ॥

६ पुत्रामाधिकममरणे पुनरभ्युन्नयनमापस्यन्नेतीत्म् । तथाचाशिक्षेमप्रकरणे आ०
गणम् “दोषकारणं चमसाध्वर्धनं सट्टसट्टुन्वा पुनस्याभ्युन्नयीयोपावर्धध्वमित्री”ति ॥

श्रीदृशायेद्राय मन्दिने हृष्युक्ताय । विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते ।
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथेद्विष्यस्योदाहरणम्—

तमिद्वर्द्धन्तु नो गिर ॥ ९ ॥ (ऋ सं ७-१-२०-१४)

इति । गाय-येया सौमी । अमहीयोरात्रिरसत्यैयमापम् ॥

अत्रदिति पादपूरण इति बोधयितुं पादार्थमाह—

तं वर्द्धयन्तु नो गिर स्तुतय ॥ १० ॥

व च सशिवरारिव । य इन्द्रस्य हृदसनि ॥ १४ ॥ इत्यस्या शेषः ॥ अर्थः—

नोऽस्मान्मेता गिरो श्रावस्तुता विनियुक्ता वाच स्तुतिरूपास्त सोम वर्द्धन्तु
वर्द्धयन्तु (अतर्भाषितपन्थ) । य सोम इन्द्रस्य हृदंसनिर्हृदयस्य समक्षा ।
तत्र दृष्टान्तः । चत्सं बाल शिश्वरीरिव यथा पिश्वर्यो बद्धपयस्ता मातते वत्सं
वर्द्धयति तद्वदिति ॥ १४ ॥

अथ निगमप्रसक्त ' गिर '—इत्येतनिर्वक्ति—

गिरो गृणाते ॥ ११ ॥

गृष्ट-दे (वया प) इति धरतो विप् । ' नृत इद्धातो ' (पा० ७-१-
११०) इतील रपरलम् ।

अथोकारलोदाहरणम्—

अयमु ते समसति ॥ १२ ॥ (ऋ सं १-२-२८-४)

इति । पुन शेषो (हरिश्चन्द्रमले वधाय) नियुक्त आत्मान मोचयितुमिच्छ
शैतया गायश्चन्द्र तुष्टाव ।

अथोकार पदपूरण इति व्याचष्टे—

अय ते समसति ॥ १३ ॥

कपोत इव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥ इत्यस्या शेषः । हे इन्द्र ।
अय ते लवर्धं सोम (य त्व नित्यमेव समसति सपतसि तामु तामु क्रियात्वा
ऽऽह्वयमान इति वाक्यशेषोऽर्थवशाद्बोध्यः । अत्र दृष्टान्त कपोत इव गर्भधिम् ।
' कवेरोत्पथे (उ सू १-६२) ति साधुरव्युत्पन्नो वा कपोत कम्पतन
कुस्तिस्तपतनोवेति दुर्गः । सयथा गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं अण्डाभ्रम वा नीड
प्रति पुन पुन पतति तद्वत् । सोऽयमृत्तिमिभस्त्वर्धमभिपुत सोम । अथ तिम

१ अथे व्याचष्टे—वत्सं संपिश्वरी एत पिश्वरा बहुषो गाय इव । यथा मृतवत्सा
प्रयायिषु वत्स सौ सौ एषोभिर्वहनादिसमर्थं कुर्वुः । एवमस्मान्पुन सोम वर्द्धयन्तु
प्रनातवीर्यं कुर्वन्तु देववर्षणावलेखम् ॥

२ अत गायतलगमने (ध्वा० ५०) सानत्येनातिच्छेदेन (कैरन्वयेण) गयन सात-
त्यगमन तां कठितमधमाह नियमेव सम्पनसीति । पतनिर्गन्धं एव (ध्वा० ५०) इति ॥

३ गर्भोऽस्या धीयत इति "कर्मण्यधिकरणेचेति (३ ३-१३) किरलप । आने-
होर (६+४-६४) ॥

स्वामि करिष्यति ? मोचयास्मान् । किं वा वच (एव) तदेतन्नः क्षुतिलक्षण न ऊहसे न वितर्कयसि रोह्यमाणानाम् ? केनाप्यभिप्रायेण वयमेतहूम् । कर्वा युष्मद्गुणैर्न सयुक्तोऽय सोमो यदिम परिग्रह्यास्मानतो यूपान्न मोचयसि । किं वा वच एवैतच्छ्रुत्वाऽवबुध्यार्थमवधार्यार्त्ततामस्मान् कारुष्यान्मोचयास्मान्विन्तेऽस्मा भिरयमेवेऽस्मत् प्रतिविशिष्टतर सोमोऽभिपुत इति तात्पर्यार्थ ॥ ४ ॥

इवोऽपि दृश्यते ॥ १४ ॥ ५ ख. सू. ॥

कदाचिदनर्थक पदपूरण एवेति वाक्यशेष ॥

निमुदाहरणम्—

सुविदुरिच, सुविज्ञायेते इव ॥ १ ॥

इत्येते उदाहरणे । तत्र सुषुविदुर्यन्त नाम्ना इत्याद्यस्यार्थ । अत्रेयोऽनर्थक एव वाच्यपूरण । सुषु विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रच ब्राह्मणैरिति द्वितीयस्यार्थ । अत्रापीवोऽनर्थक एव वाक्यपूरण ॥

इत्येव पदपूरणान्वयाख्याय निपातसमुदाय दर्शयति—

अथापि नेत्येव इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये ॥ २ ॥

निपातसमुदायाधिकारार्थोऽयमथशब्द । इति सभावने । अथायमेवेदिति केवल प्रयुज्यमान पदपूरणो भवति । अपि चैव एव न इत्येतेन सयुक्त प्रयुज्यते परि सर्वतो भये अर्थे इति शेष । तथा—

हविर्भिरेके स्वरित. सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ॥

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेजिह्वायन्त्यो नरकं पतामं ॥ १ ॥

इति ॥ ३ ॥

नारदेन किल वक्ष्यितु विप्रलम्ब्यमाना असुरपश्यो भर्तृन्प्रति, तमनेन मन्त्रेण प्रत्युचु । एके तावत् इतो भूलोकात् हविर्भि पुरोवाश्यादिभिर्भिन्नभिन्नभूत स्व. स्वर्गलोक सचन्ते गच्छति स्म ॥ अथ एके सवनेषु यज्ञेषु सोमान्सुन्वन्त. अभिपुष्वन्त । तेन कर्मणोत्तर्य । अन्ये शची शच्या वाचा मुतिभि । सुच्य स्वयश्छान्दस । मदन्त. मादयन्त (अन्तर्भाषितप्यर्थ) देवास्तर्पयन्त । उत अपिच दक्षिणाभिः स्व सचन्ते इत्येतदेवानुपज्यते । (तत्रैवसति । वयमेतेषा स्व धेयसोपायानामसत्त्वाद्भर्तृपरिचरेण) नेदिति परिभयोक्ति । वयमेतेषामप्युपजिह्वा

१. अयमपि कल्प इति न दृढ प्रतीति । हुर्गेणापि “नेजिह्वायन्तो नरक पतामे—”ति वाक्यमुक्त्वा ‘ गृह्य शेष’ इत्यभिभाव केचित्त्वेव दृष्टशेषमत्राधीयत इति हविर्भिरित्यादिशोकमभिदधी ॥

२ प्राणिषु तेन तेनाम्बुपायेन स्व अवस प्रत्यम्बुषतेषु सत्यु ॥

३. अस्माभिरशक्त्वात्रुद्यानशरादिनि तात्पर्यम् ।

४ स्वभर्तृणाम्पुरस्तात् (अत्रे) सनीक-नैनपहाय वपट्माचरन्त्यो नरक पतामेति सभावयाम ॥

यन्व्यो जिह्वा-(कपट-) नाचरन्व्यो (भगवन्!) नरकं पताम । नहान्यो भर्तृपरि-
चर्यात् द्विया कश्चन धर्मोऽस्तीति भाव ॥ १ ॥

नरकशब्दं निर्द्भवीति—

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम् ॥ ४ ॥

नीचैरस्मिन्नयेते गम्यत इति नरकम् । निपूर्वाद्भस्वर्थादधातो (भ्वा प.)
अधिकरणे बुन् गुण नीत्यय नीचैरित्यर्थकस्त्वस्य नादेश । षृपोदरादित्वात्ततथ
शकन्धादेराकृतिगणत्वात्पररूपम् । यद्वा इकारलोप एव षृपोदरादित्वादित्वाद्—
न्यरकमिति ॥

नास्मिन्नमणकं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ॥ ५ ॥

द्या-अथवा नास्त्यस्मिन् रमणकं रतिजनकं स्थानमल्पमपीति नरकम् । न
रतिकरम् । न रमणकमितिवाऽर्थं षृपोदरादित्वाद्गणलोपेन वर्णविपर्ययेण वा साधु ॥

अथापि न चेत्येव इदित्येतेन संप्रयुज्यन्तेऽनुपृष्टे ॥ ६ ॥

अथाप्ययमपरो निपातसमाहारो न चेति । एव इदित्येतेन संयुक्तं प्रयु-
ज्यन्ते केनचिदनुपृष्टे (सति प्रतिवचनं भवति) तथथा—

न चेत्सुरां पियन्तीति ॥ ७ ॥

कश्चित्कंचित्पृच्छति निष्ठन्ति गृहे वृषला ? इति । स प्रत्याचटे तिष्ठन्तीति ।
ततो यदि तिष्ठन्ति किमिति नागच्छन्तीति पुनरनुष्टे प्रतिवक्ति न चेदिति ।
यदि सुरां न पियन्ति इत्यर्थः ॥

अथ सुरापदं निर्द्भवीति—

सुरा सुनोतेः ॥ ८ ॥

सा ह्यभिपूयतेऽनेर्देव्ये पिष्टैदिभिरिति सुरेत्युच्यते । पुन् अभिपर्यत्रे (स्वा.उ.)
अस्मादीणादिको रक्प्रत्ययः कर्मणि । नित्वाहुनाभावः ॥

अधोपक्रान्तं निपातलक्षणमुपसहरति—

एवमुच्चावचैष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः ॥९॥ ६. ख. सू. ॥

इति या. मु. प्र. नि शा. प्र. प्या. वृ. पादः ॥

एवमनेन प्रकारेण उच्चावचेषु बहुप्रकारेषु अर्थेषु निपतन्ति प्रयुज्यन्तेऽ-
न्येऽपि समाहृता द्वित्रा अपि असमाहृताश्चापि कियन्तस्ते लक्षणैश्चात्रमेतच्चार्थनिर्व-
चनशास्त्रमुपेक्षोपगम्यानुप्रविश्येक्षितव्या द्रष्टव्या क कस्मिन्मर्थे वर्तते इत्येवम्
परीक्षा इत्यर्थः ॥ इति श्रीमद्यात्कमुनिप्रणीतनि. लघुविट्नी नैष काण्डे प्रथमा-
ध्यायस्य तृतीय पादः ॥३॥

१. पुन. पृष्टे । प्रभानन्तरमुत्तरे दष्टे पुन प्रभे सतीति यावत् ॥

२. तर्हि किमर्थम् ॥

३. देही, गौडी, माथीलादिसुराभेदाः ॥

४. अभिपवोऽत्र सुरासन्धान (सुरोपादनप्रकार) ननु लपनादि ॥

५. ध्वाकरणम् ॥

१ अ० ४ पादः ।

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि ॥

नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ॥ १ ॥

इतीत्ययमधिकारसमास्यर्थः । इमानि अनुपदोक्तानि चत्वारि पदजातानि चतस्रः पदजातयः पदसामान्यानि “जातिर्जातं च सामान्य” इत्यमरः । अनुक्रान्तानि पूर्वमाख्यातानि, ततो नामानि, तत उपसर्गाः, ततो निपाता इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्तानि वर्णितानि, व्याख्येयेति वाच्यशेषः । कतमानि पुनस्तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति । अथ प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनार्थः । प्रतिज्ञाभ्यासो हि निगम इत्युच्यते ।

तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन्नेव पदचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवाविशेषेणाख्यातजानीत्येवं शकटस्य गोत्रापत्यं “नडादिभ्यः फरु” (पा० ४-१-१९) फस्यायन् (पा० ७-१-२) आदितृद्धिः । शाकटायन आचार्यो ब्रवीतीति वाच्यशेषः । तथाच पतञ्जलिपि-“सर्वनामभातुजमाह शकटस्य च तोकैमि”ति महाभाष्य आह । नैरुक्तानां निरुक्तशास्त्रविदा “तदधीते तद्वेदे” (पा० ४-२-५९) ल्यप् आदितृद्धिः । (पूर्वेषां सर्वेषामविशेषेण गार्ग्यवज्यं) चैप समयः सिद्धान्तः । “समयाः सपञ्चाचारकालसिद्धान्तसमिद्” इत्यमरः ॥

तदत्र मतान्तरमाह—

न सर्वाणीति गार्ग्यः ॥ ३ ॥

न सर्वाणि नामान्याख्यातज्ञान्यपितु कानिचिदेवेति वक्ष्यमाणेन तद्यनेत्यादिना संबन्धः । इति गार्ग्यस्य गोत्रापत्यम् “गर्गादिभ्यो यन्” (पा० ४-१-१०५) आदितृद्धिः । गार्ग्य आचार्यो ब्रवीतीति वाच्यशेषः ॥

न केवलं गार्ग्य एवापितु—

वैयाकरणानां चैके ॥ ४ ॥

व्याकरणं व्याक्रियन्ते धालादिप्रविभागेण व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति वरणेऽर्थे व्याप्पूर्वात्करोते: “करणधिकरणयोश्चे-” (पा० ३-३-११७) ति त्युट् । तद्विद्वन्तीति वैयाकरणाः । वेदितव्यं तद्वित्. (पा० ४-२-५९) आदितृद्ध्यापवाद ऐजागमः (पा० ७-३-३) तेषामध्ये चैके पाणिनिप्रवृत्तयो न सर्वाणीत्युक्तमर्थं ब्रुवते ॥ अतएव ‘उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपादिकानी’ति तेषां सर्वैः ॥

१. व्याख्यालक्षणमुक्तमधस्तात् (२ पृ. २१) ॥ तत्राशेषसमाधाने नामविषये अविशेष्येतेऽन्वत्सर्वं लक्षणोदाहरणसूत्रेण दर्शितमिह व्याख्यया वर्णितानीत्यस्य तात्पर्यम् ॥

२. नास्तरु विशिदवशिष्यत इति यदुपप्रेक्षितमधस्तात्प्रतिपातत्र “तत्पदचतुष्टयलक्षणानन्तर चतुर्थपादेन ब्रुवत” इति । तदत्र यथावसर विशेषयिन्तापक्षमनुसृताक्षेपसमाधानरूपव्याख्याधर्मोच्यते ॥

३. “अपत्य तोक तयोः सम-” इत्यमरः ॥

४. सिद्धान्तः । “समयाः सपञ्चाचारकालसिद्धान्तसमिद्” इत्यमरः । तेषां पाणिनीया-

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणे-
नान्वितौ स्यातां सँधिज्ञातानि तानि ॥ ५ ॥

तदेतत्प्रपञ्च्यते गार्ग्यपक्षेणेति पर्युपयुक्तस्यच्छब्दः । इह हि निधा व्यवस्था ना-
त्राम् । प्रत्यक्षक्रियाणि, प्रकल्प्यक्रियाणि, अविद्यमानक्रियाणि च नामानि भवन्ति ।
तत्र-यत्र येषु नामसु स्वर उदात्तादि । संस्कारः प्रवृत्तिप्रत्ययादि । तौ
समर्थौ पङ्क्तार्थौ प्रादेशिकेन व्याकरणलक्षणानुगतेन गुणेन धातुनाऽन्विता-
द्यनुगतौ स्यातां भवेता तानि सं-सममैकमत्येनाऽऽयातजानीत्येवं विज्ञातानि ।
न तत्र विप्रतिपत्ति । यथा कारकहारकारीनि । प्रत्यक्षक्रियाणि हेतानि ॥ अत
उत्तर नपुँरिति वाक्यशेषो द्रष्टव्य —

गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ॥ ६ ॥

इत्येवमारीनि पुनर्नसविज्ञातानि (प्रत्यक्षक्रियाणि) अपि तु-प्रकल्प्यक्रियाणि ।
एतेषु हि प्रकल्प्यन्ते क्रिया न साक्षादुपलभ्यन्ते । अविद्यमानक्रियाणि तु द्वि-
द्वित्योऽरविन्दोऽर्वाडित्येवमारीनि ॥

अथ शाकटायनमतमाक्षिपति—

अथ चैत्सर्वाण्याऽयातजानि नामानि स्युर्यं कश्च (न)
तत्कर्म कुर्यात्सर्वन्तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन् ॥ ७ ॥

नाम् अव्युत्पन्नानीत्यसोद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा पाणिनितात्पर्याविषयाणीत्यर्थं । अथवाहि
बन्तो व्यापारः । उणादय इत्यन्वदि उणादिप्रत्ययान्तानीत्येवार्थं । नदि तान्यव्युत्पन्नानि
भवितुमर्हन्ति । अथाव्युत्पन्नानि, नदि तर्ह्युणादिप्रत्ययान्तानि । उदश्यत्वेनेत्यानुचया निमि-
त्तत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयताभ्युपगमलेन “अयामन्तान्वाऽप्येद्विबन्धुः” (पा. ६-४-५५)
इति सूत्र संगच्छते । तदेतच्छब्दे-दुशेखरे सुव्यक्त द्रष्टव्यम् ॥

१. समर्थनानामोपपत्तिरुच्यते ॥

२. यथैव हि लक्षणाप्रतिपत्त्या स्वरोऽवक्षित एव सारकारोऽपि यथेत्यर्थं ॥

३. यादृि तस्मिन्द्रव्येऽवक्षिणा यद्वेतुत्थ तस्य नामधेयप्रतिलम्भोऽभिप्रेत सा प्रदेश-
रथा कियेत्युच्यते । सा च प्रधानतया पदेऽवलिङ्गते । तद्वाचकश्च भाग्य प्रादेशिकी गुण
दत्तुच्यते । गुण शेषोऽङ्गमिलनपर्याङ्गरम् । तथाच प्ररिच्यते नाम्ना निर्दिश्यते द्रव्यमनयेनि
प्रदेशः क्रिया नामधेयप्रतिलम्भहेतुभूता नामनिषत्त इति प्रादेशिकी भाग्यित्येवे मन्यन्ते ।
अपरे पुनरन्यथैतव्याचक्षते तद्गुणमाध्यादी द्रष्टव्यम् ॥

४. वस्तुतस्तु अत्र संविद्यागानीतिपदे तथावृत्त्यादिन्याय आधीयते । एकस्य पूर्वेणापरस्य
च परेणामिभ्यन्थ । तत्र सद्विद्यातपश्चमिति रुडिशब्दस्य संज्ञात्र वरिष्यन्(दे का ७-१-१०) ।
तथाच संविद्यातानि समिद्यातपदानि तानि यथा गौरश्च पुरुषोऽवलीलेवमादीनि । अशेषा
गवादीनामष्टाध्याव्याऽव्युत्पत्तिलक्षणमस्ति । तथाचोत्तगुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्राणिपदिना-
नीति । तस्माद्रुडिशब्दा ष्वेते भवति इति ॥ वाचकादयस्तु -वाचकत्वार्थनामिकसंका-
रेणानुगता यौगिकशब्दा इत्येवमन्ये व्याचक्षते ॥

कश्च (न) कथित् । (अविशेषेण प्राणिमात्रम्) तत्कर्म एकाकारकमनेकः कुर्यात्सर्वं तत्संख्यं प्राणिजातं तथा एतन्नात्रैव ते शाकटायनादय आचक्षीरन् कथयेयुर्जना इति शेषः ॥ तत्रा—

यः कश्चाध्वानमधुवीताभ्यः स वचनीयः स्यात्
यत्किञ्चित्कृत्वात् कृणं तत् ॥ ८ ॥

यः कश्चिदनश्वोऽप्यध्वानमधुवीत व्याप्नुयात् । अश्वव्याप्तौ (खा. आ.) विधां लिट् । अश्वत्वेवं स वचनीयः स्यात् । कस्माद्वाश्वोऽप्यनधुवनश्च इत्युच्येत तैः अश्वेदनधुवनप्यश्वत्तदान्योऽप्यनधुवनश्च इत्युच्यताम् । तस्मादश्वोऽपि नैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्व इत्युच्यते किं तर्हि ? शब्दव्यवहार एवायमर्थप्रत्यायनात् ईदृशः क्रियानिरपेक्षः । एवमेव यत्किञ्चित्कृत्वाच्छिन्वात् । उत्तुदिरर्हिसानादरयोः (६. प.) विधां लिट् । अविशेषेण तत्सर्वं तर्हन्क्रियायोगात्तृणमित्येवमावक्षीरत्त चाचक्षते जना. । तस्मान् सर्वाण्यारयात्तजानि नामानि ॥

अथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः
संप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् ॥ ९ ॥

क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे सति यावद्भिर्भावैर्यावतीभिः क्रियाभिरेकं द्रव्यं संयुक्तं प्रयुज्येत तावद्भ्यो भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्तर्हि तत्र कासानिद्यावत्तमे विशेषहेतुरस्ति अन्यासां वा नियामकः ॥ अपित्त्र शङ्कायां सभासनायां वा । एवमुत्तरत्रापि । “गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनात्सपी”-त्वमरः ॥

तत्रैवं स्थूणा द्रशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १० ॥ १ सं. सू. ॥

तत्रैवं सति स्थूणा एकैव सती दरे (श्वेते गते) श्वेत इति द्रशया इत्युच्येत न चोच्यते । एवं सज्यतेऽस्या वंश इति सञ्जनीत्युच्येत । न चोच्यते । एवमनेमानि सत्वानि एकक्रियायोगादेऽनानामि स्युः । एकं वाऽनेवक्रियायोगादेऽनेकनाम । उभयथापिच व्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मान् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः ॥ १० ॥ १ ॥

अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो

यथाचापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन् ॥ १ ॥

एषां पुरुषादिनाम्ना यः न्यायवान् लक्षणन्यायेन युक्तः कार्मनामिकः फर्मकृते नाम्नि (पाचकलावकादी) भवः संस्कारः । यथा चापि यथैव च । प्रतीतार्थानि प्रतीतक्रियाणि स्युर्भवेद्युस्तथा आचक्षीरन् कथयेयुर्जना इति शेषः ॥

कथं पुनर्न्यायवत्संस्कारोपेतानि कथं वा प्रतीतक्रियाणि स्युस्तत्राह—

पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन् ॥ २ ॥

१. “सत्त्व इत्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्त्वभावयोः । विद्याच्चादात्तमभावे बले प्राणेषु जन्तुषु” इति हेमचन्द्र. । “प्राणी तु चेननो जन्मी जन्तुजन्तुशरीरिण” इति त्वमरः ॥

२. उत्तरमृश्वेऽपि । वस्तुनस्तु अथशब्दत्वनं प्रश्ने अपिशब्दः सम्भावनायाम् “महत्या-नन्तरात्स्मप्रश्नवात्त्वर्थेत्वयो अथ” इत्यमरः ॥

३. “दत्तेक्रिया मयेऽश्वे” इत्यमरः ॥

पुरं लोकात् पुरिमात् इत्यावधीत् । इतिना निदानेन कर्मण उपगमात् द्वितीया ।
पुरि इति शेष इति "अधिकरणे शेषे" (पा० ३-२-१५) इति वाच्यम् । इत्येवं
स्यादवगा कर्मणः कर्मणोः इत्यागुणेन पुरिमात् इति शब्देनोक्तः स्यात् । एवं पितृ
प्रतीतिः शब्दो भवति ॥ एवमेव—

अष्टेत्यभ्यं तर्दनमिति लुणम् ॥ ३ ॥

आपारीतिप्रगुपनये । अतोऽपि इत्यावधीत् इत्येवमभ्यमावधीत् । लुण-
त्वे यत्तदादेनभिदेवं लुणमावधीत् । न येवमावधत्ते । इति कारणम् । न आ-
रति कारणे रिपमाना विद्या परोक्षीकृतुं स्यात् । तस्मान्नान्तजानि नामानीति ॥

अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति ॥ ४ ॥

अथापीदमपरमग्रहं कुर्वन्ति ते शाकटायनाः । यन्निष्पन्ने सिद्धे अभिव्या-
हारे नापि अमि यामिनुपने (तन्म नाम्) विपत्ता विचारयन्ति इत्यमम
पातोत्य इत्यमिति ॥ तत्र—

प्रथनात्पृथिपीत्याहुः, क एनामप्रथयिष्यतिकमाधारद्येति ॥५॥

प्रथनात्पृथिपीत्याहुः शाकटायनाः । तत्र वृत्तमः । यद्येवं
इत्यावधीत् पृथिपीनाम नाभिविष्यत् तदा क एनामप्रथयिष्यतिकमाः प्रथ-
नमकरिष्यन् । अथापि कथंविदम्या अट्टिविद्याः तायाः कथिप्रथनकर्तोऽभ्युपग-
म्येत । ततोऽपि य वदन्दिदमपरं वृत्तमः । किमाधारद्येति । यत्तद्ः समु-
च्चयार्थः । यद्येव इति प्रातिज्ञात्प्रथयमेवाधारः । अथ पुनर्यदेकमप्रथिताऽऽसीत्
तदा योऽस्याः प्रथनकर्ता न इतिमाधार आसीत् । न इत्यावधीत् इत्येवं प्रथितुम् ।
आपाराभावे य प्रथनविद्याभावे । प्रथनविद्याभावे न तति विद्याजान्येव नामा-
नीन्देत्तदुच्यम् ॥ तस्मान्न सर्वाण्यन्त्यातजानि नामानीति ॥

अधानन्यितेऽर्थेऽप्रादेशिकेः विकारे पदेभ्यः

पदेतरार्धान्तरसंचस्कार शाकटायनः ॥ ६ ॥

अधारीदमपरमग्रहं इत्येव शाकटायनः । यदन्वितेऽननुगते शब्दे-
नार्थे—यत्र संस्यार्थेनातोऽपि शब्दोऽर्थमनुगन्तुं न शक्नोति तादृशे, अथ याम्नादे-
शिकेः विकारे यथा हि क्रियमा तदर्थं प्रसिद्धये (नाप्रोषार्थे) तदभिधा-
यको धातुः प्रदेशिकः य तदभिधानं विद्वत्प्रमाणं विद्वुं न शक्नोति तादृशे, हीय-
मानप्रतिष्ठ (शाकटायनः) सर्वाण्यन्त्यातजानि मामान्युपपादयिष्यन् अतस्मभे
यति कुशकाशावत्स्वभविष्यं कुर्वन् पदेभ्य आह्यातपदेभ्य, समस्तेभ्योऽप्यवा-
नुपादाय पदेतरार्धान्तरान्वयान्वयितरेतराह्यान् पदापयवेत्येधान्येथान्यदर्धशा-
न्न. संचस्कारं गेष्टनवान् । सन्तमर्थेमाययति गमयतीति सलमित्येवम् । अत्र-
यतोः कारितं च यकारादि चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादि च ७

१. अभिप्राय आहिवने उच्येऽमावित्र कर्मणि "इत्ये" इति पदे ॥ इति ॥

२. अत्र कारितं यकारादि च शुद्धं सकारादिनेति इत्येव पदेतं धातुमिति समुच-
यार्थोऽधाराः ॥ इति ५० ॥

एतेः इण्ताविस्यस्य धातोः (अ. प.) कारितं प्यन्तं रूपं कृत्वा तदर्धस्या-
 (न्तर्भावितत्प्यर्धस्या-) चि'इणो यणि' (पा. ६-४-८१)ति यणि सत्यशब्दस्य यका-
 रादिमन्तकरणमन्वार्थं यमितिशब्दं सयस्कारेखनुपज्यते । अस्तेरसूधातोः (अ.
 प.) शुद्धमनन्तर्भावितत्प्यर्धं सकारादिं सदिति शब्दं । शतरि 'शसो'-(पा.
 ६-४-१११)रित्यङ्गोपे सद्यस्कार । तदेतदकृतपूर्वमन्थैर्विद्वद्भिः कृतवान्पाणिड्या-
 भिमानी शाकटायनो यदभिनत्पदाति' ॥ १ ॥

अथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य
 प्रदेशो नोपपद्यते इति तदेतन्नोपपद्यते ॥ ८ ॥ (२ ख. सू. ॥)

अथाप्ययमपरो दोषः प्रसज्येत अत्सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरभियुक्तास्त्व-
 द्विदः । सत्त्वं (द्रव्यं) पूर्वमस्मात्सोऽयं सत्त्वपूर्वः । सत्त्वाश्रय एव हासो भावः
 (क्रिया) । तत्रैवं सति अपरस्माद्भावात्परकालिकेन भावेन (क्रियया) पूर्वस्य
 पूर्वोत्पन्नस्य प्रदेशानं प्रदेशः संज्ञाप्रतिलम्भो नोपपद्यते । किंकारणम् ? उत्पत्ति-
 सहभूता हि सा, स्वेनाभिधानेन क्रियानिरपेक्षेणाभिसंबद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते नित्य-
 संबद्धं हि शब्दार्थो इति तदेतत्सर्वथा सर्वाण्यारुह्यातजानि नामानीति शाकटा-
 यनमतं नोपपद्यते । तदनुपपत्तावस्त्वक्षसिद्धिः कानिचिदारुह्यातजानि नामानि
 कानिचिदनारुह्यातजानीति ॥ (परिसमाप्तोऽयं गार्ग्यपक्षः) ॥ २ ॥

अथ शाकटायनपक्षेण समाधत्ते—

यथो हि नु वा एतत् ॥ १ ॥

यथेति वाक्योपादाने । यथा येन प्रकारेण । उकारोऽवधारणार्थः हील्यसूयायाम्
 नुश्च्येप हेत्वपदेशे चै इत्ययं यथोक्तपूर्वपक्षोपदेशार्थः । तथाचायमर्थः । येनैव

१ अत्रायमप्यर्थः स्वरसतः प्रतीयते । यथासौ शाकटयनः प्रवृत्तो न पदेषु स्वास्वति
 अपिचासौ वर्णानपि भेत्स्यति अनेकार्थाश्च कल्पयिष्यति । योहि पदानभिनत्तस्य वर्णाभे-
 दने विशेषहेतुः की भविष्यति । तस्मादतिप्रसङ्गोपापस्या नानेकधातुजानि नामानि
 नापि सर्वाण्यारुह्यातजानि नामानीति ॥

२. नाख्यातजानि किन्तु रुढान्येव हेतुपेध्वधेऽपि ॥ कानिचिदित्युक्त्वाऽन्यान्यपि
 सन्तीति सूच्यते । तथाच आख्यातजानीलनेन यौगिकानि अनयोरेव परस्परभेदाद्योगरू-
 ढानि यौगिकरूढानि चेति चतुर्विधानि नामानि । यथावयवार्थे एव बुध्यते तानि यौगि-
 कानि यथा पाञ्चकाहीनि । यत्रारुह्यारुह्येनैरपेक्षेण समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बुध्यते
 तानि रुढानि यथा गोपदमण्डलादिपदानि । यत्र त्वनयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यलि
 तानि यौगिकरूढानि यथा पङ्कनादिपदानि ॥ तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिवर्तुरूप-
 मर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति एवमन्यत्र । यथावयवार्थ-
 रुढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तानि यौगिकरूढानि यथोक्तिदादिपदानि । तत्रहि ऊर्ध्वभेद-
 नवर्ता तरुण्मादिरपि बुध्यते, यागनिशेपोऽपीत्येवगन्वत्राप्यहम् ॥

प्रकारेणासूयिता (अममर्था) हेतवो गंगायैरुक्तास्तेनैव प्रकारेण एतत् प्रत्यनु-
भाष्यप्रवक्तृधर्मण समीकरिष्याम इति भावः साकटायनानाम् ॥ इत्येवं प्रतिज्ञाय
गार्ग्यमतमनूय खण्डयति—

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां ।*
सर्वे प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ॥ २ ॥

यथैतदुक्तं—यत्रेत्यादि तदेतत्प्रत्युच्यते—सर्वमिल्यादिनेति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।
सर्वमेव प्रादेशिकं कियानं नाम । कित्त. ? इत्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ।
अयमाशयः । प्रदेशवाचिन आख्यातानुप्रेक्ष्य तदाश्रयौ स्वरसंस्कारौ यावद्-
म्यमनुविधेयौ । विभ्वीद्वि लक्षणमतिर्नैप शब्दापराधो नाप्यस्माक किंतु भवत एव,
मन्दशिक्षितत्वात् । यथाह— । न चैप स्वाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यतीति ।
येनै त्वं प्रदेशवाचिनि धातौ नियमानावपि स्वरसंस्कारौ नानुविधातुं शक्नोपि स त्वं
तावत्पुनः पुनः शिक्षत्वान्यथाकरण यावच्छक्तिस्तवानुविधातुमिति ॥

यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथा चक्षीरञ्जिति*
पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भभेकेषां नैकेषाम् ।

यथा तक्षा परिव्राजको जीवन्तो भूमिज इति ॥ ३ ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं यः कश्चेत्यादि(अनेकेषामेकक्रियायोगादेकनामता
प्रसज्येतेति तदर्थं) तदेतत्प्रत्युच्यते—पश्याम इत्यादिना । स्वमपि पश्यैति वयम-
पिच, पश्याम समानकर्मणां तुल्यकर्मणामपि सता(कर्मकर्तृणां)मध्ये नामधेय-
प्रतिलम्भस्तत्कर्मकृतसज्ञाप्राप्तिरेकेषामेव केषाचिद्ये नियमतस्तत्कर्म कुर्यान्ति इति।
नैकेषां न सर्वेषां तत्कर्मकर्तृणां, तद्यथा तक्षन्वञ्जित् (वर्धन्कि)तक्षेत्प्रत्युच्यते अन्य-

१. गर्गगोत्रापलछात्रैस्त्वन्मतानुयायिभिरित्यर्थः । अत्र गर्गाणा छात्रा इत्यर्थे “यनि-
जोक्षे” (पा० २-४-६४)ति प्राप्त यमोक्तक “गोत्रेऽनुगन्धी-” (पा० ४-१-८९)ति
“वृद्धाच्छ” (पा० ४-२-११४) इति छे विवक्षिते वापते । “आपलस्व चे-” (पा० ३
-४-२५१) ति यलोपः ।

२. अर्थं च पूर्वपक्षसमीकरणानिनयः । पूर्वपक्षस्वरूपानुवादो वा तथा भेकसौशोचर-
प्राप्यभिसवन्भात् । तथास्त्वे च प्रत्युच्यत इति किशोप्याहार्या योत्तरप्राप्यपयोक्षयते ॥

३. प्रवक्तृत्वेन प्रकृष्टवक्तृत्वेन प्रवचनकर्तृत्वेन वा ॥

४. महाभाष्ये पतत्रलिचरणैरुपन्यस्तोऽयल्लोकानामाभाणकः । अत्रापि खुटीभविष्य-
त्युपरिष्ठान्मूले । (निरु. १-५-२) ॥

५. मन्दशिक्षितत्वेन ॥

६. “निपातएकानि”—(पा० १-१-१४)ति प्रवृत्तत्वात्प्रकृतिभावेन (पा० ६-१-
१२५) असन्धिः ॥

७. त्वच वच चेति वच “सदादीनं मिथः सद्दीकौ यत्पर तन्निश्चयन” इत्यसदं श्रेष ॥

८. निपातेनामुना कर्मण उक्तवाद् द्वितीया नामधेयप्रतिलम्भात् ॥

९. एकराश्वोऽत्र साधारणवचनं पूर्वत्र तु प्रधानवचनं । यथाहुः “पत्नीऽन्वार्थे
प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायाश्च प्रयुज्यत” इति ॥

* गार्ग्यमतानुवादसूचकमेतत् ॥ यद्यमुत्तरत्रापि बोध्यं सूत्रेण्युपपदम् ॥

स्वक्षत्रपि न तक्षेऽयुष्यते । नात्राहमुपलब्धव्यो लोकनियम एवायम् । एव परिव्रज-
तीति परिव्राजकः सध्यासी एव, नपुन सर्वाऽपि कार्यवशात्प्रयान्द्रहादिभ्य । एव
जीवैन इधुरस शाकजातिर्वा । भूमिजोऽपारक (कृज) एवेत्येवमन्यत्राप्युल-
म् । उदाहरणस्य दिव्यान्नप्रदर्शकत्वात्तदेतदाह-इतीति । इतिशब्द आद्यर्थ ॥

एतेनेवोत्तरः प्रत्युक्तः ॥ ४ ॥

उत्तरः यावद्भिर्भावे सप्रयुज्यते तावन्नो नामधेयप्रतिलम्भ स्यादित्येष । स
प्रत्युक्तः सण्डित । अय भाव । पश्यामोऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाका-
रितो नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तद्यथा तक्षादि । तक्षादिर्द्यन्यान्यपि कर्माणि
करोत्येव न पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तस्मादेकस्यानेकक्रियायो-
गोऽपि, अनेकस्यैकक्रियायोगोऽपि वा व्यवस्थितएव शब्दनियम स्वभावत इव लोके
इति न व्यवहाराप्रतिदिदोष शङ्कनीय इति ॥

यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति । ॐ
सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोप्येकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाट्य
आट्टणारो जागरूफो दर्विहोमीति ॥ ५ ॥

यथो एतद्यत्पुनरेतदुक्त यथा-चापीत्यादि । अप्र ब्रूमं । सन्त्येवाल्पेप्रयो-
गाः प्रतीतार्थका केचित् कृत कृतप्रत्ययान्ता शब्दा अप्येकपदिका एकपदप्र-
करणोक्ता । तद्यथा । व्रततिर्दमूनातेस्तनोतेथ (स्वा० त० उ०) किच् । “अनुदा-
त्तोपदेशे”- (पा० ६-४-३७) ल्यनुनासिकलोप । दृणोतेरगागमथ बाहुलकात् ।
तथाच व्रततिर्वरणाच्च तननायेति (नैग० का० ६-५-६) बली । “वली तु
व्रततिर्लते”त्यमर । दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापिवा दम इति
गृहनाम (निघ० ३-४) तन्मना स्यादिति (नैग० का० ४-१-४) । दाम्य-

१. परिलग्न्य सर्वं रुदन्त पुनादिक मनति गच्छत्येति ष्वुत् (३-१-१३३) ॥

२. प्रयाण (प्रस्थान) कुवन् ॥

३. जले तु ड्डीवन् । “जीवनं युवनं जलमि” त्यमर ॥

४. “ज्वलितिकसन्तोभ्य” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्र यथा ॥

५. प्रथमतस्तु शब्दस्वाभाव्यमेतद्यत्तथा सवाण्यात्वायते यथा यथाप्रतीर्थानि न
वति । न तत्राहमपराध्ये भवतो नापि च शास्त्रम् । यथावस्तिताना शब्दानामन्वाख्या
नमेव कियते । नाहंशब्दाना कर्ता । य एषा प्रयोक्त्यास्तातेषोपात्तमरु निररुत् न्य,
यदि शक्नोषि । अथ वस्मात्पुन कानिचिदेवारथायते लोके ? तदप्यभिधानस्वाभाव्यमव ।
कानिचित्प्रतीताथानि कानिचिदप्रतीताथानि । तान्यपि शास्त्रेण प्रतीताथान्येव कर्तव्यानि ।
एतदेव हि शास्त्रस्य शास्त्रत्व यदप्रतीताथान्यपि यथा प्रकृत्वादिना प्रतीताथानि स्युस्तथै-
नान्याचक्षीरन्निति । आख्यायन्तएव कानिचित् । कानिचिद् शास्त्रेण प्रतीताथानि
क्षिपन्ते । रुदन्नुविधायात्वात्तद्व्युत्पन्नस्य गुणतस्तेषु लक्षणम्-अपिच- (इति दुर्गं) ॥

तीति दमूनाः । दमु उपशमे (दि प०) अन्तर्भावितेष्वर्थात् "दमेहनति." (उ. ४-२३५) पृषोदरादित्वादीपः । "दमूना दमुनाः प्राचीनवर्हिष्ठुचिर्वर्हिषी" इति नामनिधानम् । दम इति धमन्तः "नोदातोपदेशस्ये" (पा० ७-३-३४) ति वृद्धि-
 निषेध । दाम्यते शाम्यतेऽनेन शीतादिरिति । ददाधेर्भावे ह्युटि दानम् । तत्र (दमे दाने वा) मनो यस्य । यद्वा दमेर्निष्ठायां "वा दान्ते"—(पा० ७-२-२७)
 स्यादिना निपातितेन दान्तशब्देन बहुमीहिर्दान्तं मनो यस्य अर्थाः । अत्र दम-दान-
 दान्तानां दमाधो मनस उपधाया ऊकारश्च पृषोदरादित्वात् ॥ अग्निरतिथिर्वा
 दमूनाः । "सप्तार्चिर्दमुनौ" शुक्थिन्नभातुर्विभावसु"—रित्यमरः । निगमथ "द-
 मूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३-८-१८-५) । जाटयो जटावाजटसपाते
 (भ्वा. प.) बाहुलकारकर्तुरिति "ऋहलोर्ष्वत्" (पा० ३-१-१२४) । आट्टणारो-
 ऽट्टनदीलः । अट गती (भ्वा. प.) आणादिकोद्वणार्ष् बाहुलकात्ताच्छील्पविशिष्ट
 कर्तुरिति "लोपोज्योर्वली" ति (पा० ६-१-६६) यलोपः । मृशमल्यर्थमटतीति सः ।
 सततचरणं हि ताच्छील्यम् ॥ एवं जागरूको जागरणशील । "आक्रेस्तच्छीले"-
 त्यधिकारे "जागर्तृकः" (पा. ३-२-१६५) इति कर्तयूके गुणः । दर्विहोमी
 दर्व्यां जुहोतीति । हु दानादनयोः (जु प.) मिनिर्बाहुलकादीणादिकः । इत्येवं-
 प्रतीतार्या अन्येऽपीति ॥

१. अतप्योक्त सि. की. उपशमे इति ष्यन्तस्य तेन सक्मैकोऽप्यं ननु शनिव-
 दवमैक इति ॥

२. अथच दीर्घमध्योऽपीत्युक्तमुपरि द्विरूप नामनिधानम् ॥

३. वेधित्तु मत्वर्थे ष्यदिति व्याधिर्दुः । ययपि "तद्विता." (पा. ४-४-७६)
 रत्वधिकारपूर्वे बहुवचननिर्देशनादिहिता अपि केचनेन टिवत्तादयो भवन्ति तेनाल्पः घनटः
 च्चवटिः । अत्रो भ्रामो भ्रामदिना इत्येव सत्त्वात्पूर्वविवसुया स्त्रीत्वाद्वापि सिध्यति । एव-
 मिहापि यथत्रिलिङ्गिद्भ्राविता स्वात्तथापि वृत्तोऽप्यल्पप्रयोगा कृणोत्यैकपदिना इति मूल-
 मीरोधादुपेक्ष्य तत् ॥ तुष्यन्तु "अभिधानरक्षणः कृच्छ्रदिनसमाप्ता" इति पठञ्जलुत्वा
 कथञ्चिद् ॥

४. अस्य सन्तीतिपूर्वकिनाभिसंबन्धः । अत्रापिना-येऽप्यप्रतीतार्यास्तेऽपि शास्त्रेण
 प्रतीतार्या एव कर्तव्याः । एतदेव हि शास्त्रस्य शास्त्रत्व यदप्रतीतार्या अपि प्रहृत्वादिप्र-
 रक्षणेन यथाप्रतीतार्याः द्युस्तथेनानाचक्षीरत्रिति-स्यमित् ॥

१. जाटयो जटावानिति सायणभाष्यमुपाशयेत्तेषां धियास्थानम् ॥

२. तथाच ह० नाटकम्

"न्यहातो हादमेव मे ददरवदगयापवसो तापसः ।
 सोऽप्यथैव निहन्ति राक्षसकुल जीवन्द्वाहो राक्षसः ॥
 पिर् पिर् शक्यति प्रवोपितवता हि कुम्भकप्येन वा ।
 सार्वभामदियामिष्टुष्टनहृषोऽनुनै. किमेभिर्भुंजं ॥ १ ॥" इति ॥

३. तथाच "एकार्ये शब्दाग्यवाद्दृष्ट निहान्यम्" इति महाभाष्ये पात्रजपमुच्यते तत्राप्ये-
 नतदाहृत्वादिमाहात्म्यं सत्त्वादीनां विगुणानामुपचयव्यवस्थितिकर्षं क्रमेण पुर्वानुगुह्य-
 क्तं ित्रमनुपेतमभिपुनैः । मन्वन्ति च केचनम्बदीति भागेऽः । शब्दमीह तदित्ये ॥

यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति । ७

भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः ॥ ६ ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्त-निष्पन्न इत्यादि । अत्रापि ब्रूम । युक्तं ते कुर्वन्ति । भवति हि (निश्चयेन) निष्पन्ने छिद्रेऽभिव्याहारे नात्र योगस्य अवयवार्थस्य परीष्टिः परीक्षणम् । कथचानुत्पन्न सप्तभिधायोग परीक्ष्येत ॥

तत्र यदुक्तम्—

प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति । ७

अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यै ॥ ७ ॥ ३ सं. ॥

अत्र तावद्ब्रूम । प्रथनादिति प्रथितेय केचिदत पृथिवीयुच्यते । कथमप्रथिता सतीय पृथिवीत्वमापेति । यदि नैवमभ्युपैषि तदापि प्रतिब्रूम । अथेति पक्षान्तरे अथवेत्यर्थकम् । वै निश्चयार्थं । चेदिति यथार्थं । यद्यप्यन्यैरप्रथिता तथापि पृथुदर्शनयोगात्तथोच्यत इति ॥ ३ ॥

अथाप्येवं सर्वे एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते ॥ १ ॥

अपिचैवं सति सर्वेएव दृष्टा प्रवदन्तीति दृष्टप्रवादा. “कर्मण्य्” (पा० ३-२-१) उपालभ्यन्ते उपालम्भा (निन्दिता) भवन्ति न केवलमहमेव । योऽथ दृष्टा व्रवीति स दोष एव ॥

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्थान्संचस्कारेति । *

योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गह्यं । सेषा पुरुषगर्हा ॥२॥

यत्पुनरेतदुक्त-पदेभ्य इत्यादि । अत्र ब्रूम । योऽनन्विते शब्देनाभिधेयेऽर्थे संचास्कार अर्थात् अननुगतमस्यश्च, स तेनासवद्देन सस्कारेण गह्यो गहणीय “ऋटलोप्यत्” (पा० ३-१-१२४) न पुनराचार्योऽनुगतधातुभिरनेकैरेकाभिधानगतानर्थास्तत सचस्कार विद्याप्राक्ख्येण न मौल्येन । सेषा तदभिप्रायापरिज्ञानात्पुरुषगर्हा भवति । पुरुषो हि रुद्धिदक्षिणतलादेकधातुजमपि नाम न जानाति कि पुनर्वहुधातुजम् । अपिच सन्ति लोके तादृशा पुमासो ये कारकहारकादीन्यपि प्रवट्कियाणि सन्ति, कतमेभ्यो धानुभ्य एतान्यभिनिष्पाद्यन्त इति न जानते । एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषो यदनुगमयितु शब्दैरर्थो न शक्यते इति ॥

१ तुष्यतु दुपत इति न्यायेनेदमुच्यते । अवयवार्थोऽप्रथिताचेदपीति पदवदन्स्वारसात्प्रतीयत ॥

२ एतच्चार्यनिश्चय, व्युत्पत्तिभ्यु दृष्ट प्रवदन्तीति ॥

३ कस्याचिद्यत्कौ क्रोधपूर्वक दोषप्रतिपादनमुपालम्भ ।

४ एतेन यदुक्तमननुगत प्कार्थे सचस्वार शाकटायन “सन्तमेव ह्यथमाययति गमयतीति सत्यमित्येव” मिति तत्सत्यमेव शाकटायनमतम् । अपिच रुद्धिशब्दस्युत्पत्तिर्भ्रष्टपि दृश्यते । यथाच लक्षणं तथैव लक्ष्यं प्रवर्तितुमर्हति । इतरथा हि कस्य तद्वृत्तं स्यात् । तथाहि यदनुत्पत्त्यपिरेति मन्त्र । यत्रवनीतमभवदिति मन्त्र । अत्रिच ब्राह्मणे

यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । ॐ

पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावाच्चाभयै-

प्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा विल्यादो लम्बन्चूड इति ॥३॥

यत्पुनरेतदुक्तमपरस्मादित्यादि । अत्र ज्ञम । पश्या० केषाम् । स्पष्टोऽर्थः ॥

उदाहरति—यथेति । पथात्कालिकयापि चूडालम्बनक्रियया, भविष्यता योगेन विल्यादनक्रियया च, पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य (पदार्थस्य) नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्टः ॥ वित्त्वं निर्वक्ति—

वित्त्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ ४ ॥ ४ ख. सू. ॥

इति या सु प्र निद शा. प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ * ॥

वित्त्वं कस्मात् ? भरणात् । मृतं हि तद्भवति धीजाना, विभक्तिं वा दुर्भिक्षादौ भक्षयितारमिति भरणाद्भेदनाद्वा । भक्षणकाले हि तदवश्यं भिद्यते । ततः प्राक् भविष्यत्क्रियया नामोपलम्भ कथमिति युक्तं शास्त्रार्थं ॥*॥

इति धीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नैघण्टुककाण्डे
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१ अ० ५ पादः ।

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानां लक्षण सपरिकर सोदाहरणमुक्ता शास्त्रारम्भप्रयोजनं प्रतिजानीते—

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ॥ १ ॥

शास्त्रप्रयोजनारम्भेऽयमथशब्द द्वितीयं शास्त्रारम्भप्रयोजनमधिकरोतीति । अपीति सभावने । अपिपदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदे वा, अपिमन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु च समसोऽर्थस्तस्मिन् (तद्विषयक) प्रत्ययो विशेषावधारणमिदं निरुक्तशास्त्रमन्तरेण विना, “अन्तराऽन्तरेण युक्त”-(पा० २-३-४) इति द्वितीया ॥ न विद्यते न भवति ॥

अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः ॥ २ ॥

अप्रतियतोऽप्रतिपद्यमानस्यानवधृतायस्थेति यावत् । नात्यन्तं—नैकान्तिकेन

नापि अनेनधातुवान्येव कृत्वा निरूप्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि यत्परिधाने च पठन्तु पद्यन्ते । आह (अ० भा० १४-८-४-१) “तदेतन्नयत्परः २ इत्यमिति, इ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्यै म्नाधान्ये च य एव वेद । इ इत्येकमक्षरं ददत्तस्यै स्वाध्याय्ये च य एव वेद । यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एव वेद” इति ॥ एव इत्येतेरेतरेतेर्इदयश्च तदर्थेऽन्योपदर्शनार्थं प्राज्ञानैव निरुक्तं । तद्य न पर प्रमथ, तस्माच्छाब्दावन्तस्तदनुदृश्य सम्यगेव कृत्वात्यदनेकैर्धातुभिरेवमभिधानं निरुक्तवान् इति शाकटायनाभिप्रायमाह दुर्गा. ॥

एकान्तं नाम निश्चयः स एवैकान्तिकं विनयादित्वात्स्वार्थे (पा. ५-४-३४) टक् ।
नैकान्तिकेनानिश्चयेन स्वरसंस्कारयोरुद्देशः स्ववधारणं नास्तीति शेषः । किं
कारणम् ? नह्यनवधृतार्थः स्वरसंस्कारावधारयितुं शक्नुयात् । अर्थवशेन हि स्वर-
संस्काराववतिष्ठेते ॥

— तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यम् ॥ ३ ॥

तदिदमुपकान्तं निरुक्तशास्त्रं विद्यास्थानं स्वातन्त्र्येणेत्यादिः । विद्याया प्रह्ला-
विद्याया वेदार्थज्ञानस्येति यावत् । स्थानमसाधारण उपायः । अर्थपरिज्ञानस्यैतद-
धीनत्वात् अर्थवशगत्वाच्च स्वरसंस्कारयोरिदं व्याकरणस्य कात्स्न्यं साहाय्येन कृ-
त्स्नभावं पूर्णता 'करोतीति' शेषः । व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारौ चिन्त्येते । तस्माद्-
परिसमाप्तमेव तावत् व्याकरणं यावन्निरुक्तशास्त्रं नाधिगतमिति । नह्यनैकौऽर्थम-
वधारयितुमलं भवति । नानवधृतार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वं जानीयादिति ॥

ननु व्याकरणस्य कात्स्न्यमेतत्करोतीत्युक्ते तच्छेषमेवैतदुणादिवदिति—गुणशास्त्र-
त्वमस्योक्तं भवति । ततश्च स्वातन्त्र्येण विद्यास्थानत्वमस्योक्तं निरुच्येतेति गुणशा-
स्त्रत्वं निराचष्टे—

स्वार्थसाधकं च ॥ ४ ॥

यथा कश्चिद्लोके स्वार्थमपरिहाय परानुग्रहं करोति स्वार्थं च साधयत्येवमिदं
स्वार्थाजहदुत्त्याऽनुपगतौ व्याकरणस्य कृत्स्नतां करोति । उणादयस्तु "उणादयो बहु-
लम्" (पा० ३-३-१) इत्युक्तेस्त्वन्त्रान्तर्भूता एवेति तस्य गुणशास्त्रत्वं युक्तमेव ।
तस्मात्स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वचनार्थकं निरुक्तशास्त्रम् । व्याकरणं तु लक्ष-
णप्रधानम् इति विशेषः ॥

यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय, अनर्थकं भवतीति कौत्सः ॥ ५ ॥

यदि मन्त्रार्थस्य प्रत्ययाय ज्ञानायेदं शास्त्रमारभ्यते तर्हि (एतदर्थमारभ्य-
माणमिदं निरुक्तशास्त्रम्) अनर्थकं भवति नास्त्वर्थः । प्रयोजनमस्येति कौत्स
'आचार्यो मन्यते' इति शेषः ॥ कुतः ?

✓ अनर्थका हि मन्त्राः ॥ ६ ॥

हि यतो मन्त्रा अनर्थकास्तस्मानारब्धव्यमिदमित्येवं कौत्सो मन्यत इति
पूर्ववाक्यस्यैव शेषः ॥

तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥ ७ ॥

तत्कौत्सोक्तमेतेन नैककेन उपगम्य मन्त्राणामर्थवत्त्वमीक्षितव्यमालोचित-
व्यम् । यद्वा वेद शास्त्रं चोपगम्येक्षितव्यमयं सत्यं वदति नवेति ॥

स आह—

नियतवाचोयुक्तयोः नियतानुपूर्व्यां भवन्ति ॥ ८ ॥

मन्त्रा इत्यनुवर्ततेऽर्थवशात् । नियता निरुद्धा सर्वदेवैकरूपा वाचोयुक्तिः शब्द-

योजना येषु ते । “वाग्दिकपदयज्ञो युक्तिदण्डहरेष्वि”-(पा. ६-३-२१ पा०) ति यथा अलुक् । तदेव विवृणोति-नियतानुपूर्व्या इति । नियतं निश्चितमानुपूर्व्यं पदप्रयोगपरिपाटी येषां ते तथाभूता मन्त्रा भवन्ति । अत्र आवाहि वीतये (सा. वे. सं. १-१-१-१) इति मन्त्रेण विभावसो आगच्छ सपातायेत्येवमर्थ उच्यते । अत्र नियता अनुपूर्वा पदप्रयोगस्य । तथा अत्र आवाहीत्येवोच्यते न पुनरावाहमे इति, विभावसो आगच्छेति वा । इह हि लोकेऽर्थवता शब्दानामनियमेन पर्यायवचनता पर्यायं च दृष्टं, तथा गामभ्याज गोणीमभ्याज अभ्याज गोणीमित्यादि । नच तथा मन्त्रेषु । तथाचार्थवत्प्रयोगवैधर्म्यात्पश्यामोऽनर्थका मन्त्रा इति । तथाचानुमितिप्रयोगः । मन्त्रा अनर्थकाः नियतानुपूर्वाकलात् अत्र नियतानुपूर्वाकं तत्रानर्थकं (क्लियर्थवत्) यथा लोके-आहर पात्रं पात्रमाहरेत्यादि ॥ इति (कौत्समतम्) ॥

हेलन्तरमाह—

अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ॥ ९ ॥

अथ-अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । यदिमे रूपसंपन्ना रूपेण स्वेन लिङ्गेनैव संपन्ना. स्वमात्मानं बोधयितुं समर्था अपि सन्तो ब्राह्मणेन शतपथादिना विधीयन्ते तेषु तेषु कर्मसु । यदीमेऽर्थवन्तोऽभविष्यंस्तदा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यथास्यन्त । विहिताथ । तद्यथा—

उरुप्रथस्वेति प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोहति ॥ १० ॥ (श. ब्रा. १-१-६-८)

उरुप्रथस्वेति प्रथयति मन्त्रो विहितः प्रथनैकर्मणि । तथा प्रोहाणीति ब्राह्मणं द्रोणकलशप्रोहणविधा “इदमहमात्मानं प्रोहामि” प्रोहामि-प्राद्य प्रेरयामीति प्रोहणलिङ्गो मन्त्रो विहितः ॥ तस्माद्भिन्नसपन्नविधानादनर्थका मन्त्रा इति युक्तमुत्पश्याम. ॥ ननु ब्राह्मणस्यैव किमिति नानर्थक्यमुत्क्रियते गुणलाहणे लन्त्याप्यकल्पनेति न्यायान्मन्त्रास्तु मुख्यैतयाऽवस्थिता इति वर्थं तेषामानर्थक्यम् ? इति चेत् । ब्राह्मणस्नानार्थक्ये ह्यभ्युपगम्यमाने देशकालकर्तृदक्षिणादि-वर्माङ्गभूत कुत उपलभ्येत । अपिचास्नानार्थक्येऽभ्युपगम्यमाने वैदैकदेशस्य मन्त्रस्यात्यन्तमेवानर्थकल-

१. उरुप्रथा उरु प्रथस्त्वोह ते यज्ञपतिः प्रथताम् (स. वा. त. १-२२) यजुरिद पुरोडाश प्रत्युच्यते । हे पुरोडाश ! त्व स्वभावत एव उरु विस्तीर्णं यथा स्वात्पथा प्रथते प्रसरतीत्युपपत्त्या विस्तीर्णप्रथनस्वभाव इतीदानीमपि उरु अधिक प्रथस्व विस्तारवधाः स्वात्मानं । किंचाय ते यज्ञपतिर्व्यजमानः प्रजापशुहिरण्यादिभिरुपप्रथतामधिक विस्तीर्यताम् ॥ “विशङ्कट पृथु बृहद्विशाल पृथुल महत् । ब्रह्महृत्पुल”-मिलमर. ॥

२. पुरोडाशप्रथनविधौ ॥

३. तथाहि—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयम् । (आश्व. ० गृह्यम्) इति सूत्रे मन्त्राणामभ्यहितत्वेन पुरस्ताद् प्रयोगो मुख्यता व्यञ्जयतीति वादिनोऽभिमत । तथाच वार्तिकम् “अभ्यहितेषु”-(पा. २-२-३४) ति अत्वात्प्राप्तत्वात्पूर्वप्रयोगो मन्त्रस्वेति प्रतिवादिनः । तथाच सूत्रम् “अत्वात्तरम्” (पा० २-२-३४) इति ॥

मभ्युपगतं स्यान्नहि ब्राह्मणस्य विधिसुखार्थादृतेऽर्थवत्तास्ति । मन्त्राणां पुनर्वाच्यवा-
चकत्वेनानर्थकानामपि सतां विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात् । विधेयत्वाच्चानर्थका
मन्त्राः । विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवत् । एतेन मुख्यत्वं मन्त्राणां, ब्राह्मणस्य तु गुण-
त्वमित्यपि निरस्तं वेदितव्यम् ॥

हेलन्तरमाह—

अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ॥ ११ ॥

अथ अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणां यदिमे अनुपपन्ना अर्था येषां ते
तथाभूता भवन्ति । य एष्वर्था उपलभ्यन्ते न त उपपद्यन्ते । तद्यथा—

ओपधे प्रायस्यैनम् । स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह हिंसन् ॥ १२ ॥

ओपधे प्रायस्य एन—(य. वा. सं. ४-१) मित्याह । प्रजापतेरिदमार्यम्
कुशतरुणो देवता स एवौपधे इत्यनेन संबोध्यते । धुरेण छेत्स्वन्वृणेन (कुशेन)
शिसाम् (जूटिकाम्) अन्तर्दधाति तत्रायं मन्त्रो नियुक्तः । हे ओपधे कुशत-
रुण । स्वधेनं यजमानं प्रायस्य धुरादश्चेति तदर्थः । नचौपधय आत्मानमपि
प्रातुं समर्थाः किंपुनर्यजमानम् । एवं “स्वधिते मैनं हिंसी”—(य. वा. सं. ४-१)
रित्याह । इदमपि प्रजापतेरार्यं धुरो देवता स एव स्वधिते इत्यनेन संबोध्यते ।
हे स्वधिते धुर । एनं कुशतरुणं यजमानं वा मा हिंसीरिति तदर्थः । वो रोषं
वदेदारमनैव हिंसन् । उक्त्वा वा स्वयमेव हिंस्यात् । हिनस्ति च । लोके यान्ये-
षंविधानि वाक्यानि तान्युन्मत्तप्रवृत्तीनामिति कृत्वाऽनर्थकान्येव भवन्तीतीहापी-
मान्वनर्थकान्येवेत्युपपद्यते ॥ तस्मादनर्थका मन्त्राः ॥

हेलन्तरमाह—

अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ॥ १३ ॥ इति ।

अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो वारणं विप्रतिषेधः परस्परव्यापातस्त-

१. यद्यपि कोशे “श्योः कुटारः स्वधितिः परशुक्ष परश्वध” इति कुटारस्य संज्ञामाह
स्वधितिरिति । तथापीह छेदनयापनत्वत्ताभ्याश्च्युरे प्रयुज्यतेऽजहत्त्वार्थेऽश्रयया । यथा
काकेभ्यो दधि रक्षयामित्यत्र काकपदमजहत्त्वार्थेऽश्रयया दधुपपातके श्वादावपि
भवन्ते । ये केचन दधुपपातकास्तेभ्यो दधि रक्षयामित्यत्र वचुर्गतात्पर्यात् ॥

२. छिन्दन् । छेदनञ्च कुशतरुणस्यैव निषिध्यते, तिथीवने च शिष्यायाः । तथा च
कात्यायनः “भूपवत्पुत्रवचनं धुरेण चाभिनिधाय छिन्दे” । ८।२।११ नि ॥ पश्वर्धयुत्स
पथा छेदे मत्र पश्वमत्राणि एतान्नदानं धुरभ्यापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति मूत्रार्थः ।
तथानेनिति यजमानाभिधानं कुशतरुणस्यवचनात् । शिष्यादारको हि तस्य सः (स-
म्बन्धः) शिष्यां छिन्दन् कुशतरुणं यजमानं वा मा हिंसीरिति स्पृष्टोऽर्थः ॥

३. इतिशब्देऽप्येव हेत्वर्थः । ‘इतिहेतुप्रवरणप्रकाशादिगमातिथि’ लमरः । तथाभाषं
प्रयोगः । मन्त्रा अनर्थकाः परस्परविरुद्धार्थेऽश्रयणपरिषेधार्थं तद्वदनर्थकं यथा लोके ॥
छेदनपुपपादपति—अन्यन्देशादिना—॥

द्विषिष्ठा विप्रतिपिद्वास्त अर्था येषां ते विप्रतिपिद्वासां परस्परविद्वद्वासां भवन्ति । तद्यथा—

एव एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः । असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये । शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र ॥ इति १४॥

एक एवैतस्य 'रणे निग्नन्वृतनामु शत्रून् । सद्यज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ्गना ससुभोचात्काले' (य वा स) इति श्लेष । रुद्रलुनिरेपा । अवतस्थे-स्थितवान् । रणे रणाय रणार्थं । 'निमित्तात्स्मयोगे' (पा २-३-३६ वा०) इति सप्तमी । नान्यो द्वितीय कश्चिदस्तीति रुद्रबहुत्वप्रतिषेध । कथमवतस्थे पृतनासु सेनासु 'ध्वजिनी पाहिनी सेना पृतनाऽनीहिनी चमू' रित्यमर । शत्रून् शतयितव्यांशोकानामरातीन् नि विधयेन घ्नन् हिंसन् ॥ किञ्च स एक एव स्रष्टा पाठयिता स्रष्टां चेत्साह-ससृज्येति । विश्वा विश्वानि (सर्वाणि) भुवनानि "सुपा सुउमि" (पा ७-१-३९) ति जस स्थाने डा । ससृज्य सम्यक्सृष्ट्वा गोप्ता रक्षिता सृष्टिकालानन्तरमेव पाठयिता च स्थितिचाले । अन्तकाले प्रत्यङ्गना ससुभोचात्काले जनान् लोकान् प्रत्यङ्ग सृष्टिप्रातिलोभ्येन संसुषोच सकोचयति वर्तमाने लिट् छान्दस ॥ अर्धतद्विप्रतिपिद् (विपरीत) प्रमथीति असंख्याता० भूम्याम् । अस्य—“तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि” (य वा स १६-५४) इति श्लेष । शतरुद्रियेऽनुष्टुप् । प्रनापतेर्दार्ढ्यम् । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमितौ ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरपरि स्थिता । तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूषि "छन्दस्यपि दश्यत" (पा ७-१-७६) इति दक्षिणप्रहणार्ध-नेपा मन्थन्यत्राम्भनद् । सहस्र योजनानि यस्मिन्साहस्रे सहस्रयोजनव्यवहिते पथि मार्गे ययमवतन्मसि अवततुमोऽवतारयाम । अपगतभ्यानि वृत्त्वाऽस्ततो दूरं क्षिपाम इति तदर्थं ॥

एवम् अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये— इत्य "त्व रिश्वैरवागृजोऽभराचोऽहमहिम्" इत्यादि । ' विश्व पुष्यति वार्यं तला परिप्रनामद्वे नभन्तामयकेषां ज्याका अधिधन्वसु'—(ऋ स ८-७-२१-२) इति श्लेष । एतयाऽविच्छेदसा इन्द्र गुप्ताय गुदापैतवन । षोडशिति शस्त्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र ! त्व सिन्धून् स्वर्दननीलान्

१ "तमानवर्षकयो पूवकात्" (पा० २-४-२१) इति हि त्वाऽभ्यवदिशूर्वं पाल एव विधीयतेऽमतिवापरे ॥

२ रुद्रगुरिरिषेपा तावदेतानिन्द्रो वावसनामि तानि धनूषीति गोरुत्तुभ्यानम् । अनेनापेय ध्यामिचदनेऽर्पणेतावापैरभिप्रा त्वेषुजा (सुयत्रविद्येया) ममङ्गव उत्तरस्त्री भोगावन्त्यायामिष्टायां हूयत ॥

३ पारिष संख्यात संख्यात परिगणनं वर्षा स, इति सहस्राणीति च रुद्रोत्पत्त्याऽपरिचिन्तयमानत्वमुक्तं भवति । तथाहि "विगत्याय मयैवम सरो संख्यातं यथा" त्विन्मिषात्कवेय सहस्रसन्निवेक भविगुमहति "सहस्रं सास" इत्यनेन वर उच्यते" इत्यत्र यथा । तत्रैव सहस्र च ३ इत्येवमत्रैव सहस्रस्येति संभवति ॥

४ 'अभिर्धी' त्वागृजान इत्यस्य विधि । रुद्रि तादात्म्येन साहस्र विधीयते । वरे पुत्ररूपमभिप्रा न ८ इति च ध्येयवचनं भवतिपि भाव ॥

विविच्य अदितिरदीना देवमातेत्यादिना आख्यास्यामो निर्वक्ष्यामः शब्दतोऽर्थ-
तथैत्यर्थः ॥ इह त्वेवमर्थमियमृगुदाहृता-कथं यैव यीः सैवान्तरिक्षम् । यैव माता
स एव पुत्रः स एव पितेरयेवमादि परस्परविरुद्धं किमपि बहुत्रासंबद्धमुच्यते ?
तदर्थवत्त्वे सत्सुपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

हेलन्तरमाह—

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ॥ १९ ॥

नास्ति विस्पष्टः प्रकटं प्रतीयमानोऽर्थो येषां ते तथाभूता अपिहि केचि-
न्मन्त्रा भवन्ति ॥

तद्यथा—

अभ्यग्-यादृदिमन्-जारयाधि-काणुकेति ॥ २० ॥

इत्येवमादयः । नलोपां विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम् । नच केचि-
दर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुम् । अर्थवैशेषं हि स्यात् । तस्मा-
त्सर्वे एवानर्थका मन्त्रा इति ॥ इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थे आद्यर्थो वा ॥ * ॥

अथोत्तरम्—

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ॥ २१ ॥

मन्त्राः अर्थवन्तः इति प्रतिज्ञा शब्दसामान्यात् शब्दत्वात् इतिहेतुः गवा-
दिवदिति प्रसिद्धमुदाहरणमिति कृत्वा नोक्तम् । त्रितयमेवानुमितौ प्रदर्शनीयं भवत्य-
वयवभूतम् ।

यथोक्तुः अवयवपक्षकमुपादाय,—

तच्च पञ्चतयं केचिद्वयमन्ये वयं प्रथम् ।

उदाहरणपर्यन्तं बह्वोदाहरणादिकम् ॥ १ ॥ इति ॥

एवं लौकिकहेतुमुक्त्वा वैदिकसुपपादयिष्यन्त्राह्वणमप्यर्थवत्त्वे प्रमाणयति—

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाण-

मृग्यजुर्वाभिचदतीति च ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ १ ॥

१. अर्द्धजरतीयं स्यादित्यर्थः । यथैका स्त्री अर्धं युवती अर्धं च जरतीति परस्परविरुद्धं
न भवति तथेति तदर्थः ।

२. “इतिहेतुप्रकरणप्रकाशादिमर्मातिवि”लमरः ॥ आचरन्तु “उच्यतेतिशब्दन्तेभ्यो
पः” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्र इष्ट इत्यस्यदुक्तमपमत्वात् ।

३. अवयवत्रयं प्रतिज्ञा-हेतु-दाहरणरूपम् ।

४. प्रदर्शयितुमावश्यकम् ॥

५. शास्त्रदीपिकायां तर्कपादे मैथिलमहामहोपाध्यायश्रीशार्धसारयिनिश्रचरणाः ।

1. विशमन विशसः हिमा, शशु हिसायां (भा. प.) ततः “पुंस्ति संज्ञाया”
(पा० ३-३-१२८) इति घ. । न एव वैशसम् स्तार्थेऽण् । अर्थचोदिः अर्थवैशसस्ये-
त्यर्थवैशसगर्भोदितनित्यधुरार्थः ॥

एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धं यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते । त-
देव हि समस्तव्या युक्तं भवति नेतरत् । एतदेव स्पष्टयति—यत्कर्मैति । तस्मा-
दर्धवत्त्वे हेतुद्वयम् । चशब्देनैतदाह अनर्थका हि सन्तः कर्म कर्माभिवदेयुः ।
कथं वाऽनभिबदन्त समर्पयेयुरिति यदेव भवता मुत्पद्यं प्रमाणं तदेव तयाविधम-
सदर्थं वाच्यतया स्थापयतीति सर्वमवदातम् ॥ १ ॥ खं. सूत्रम् ॥

समृद्धरूपत्वं मन्त्राणामुदाहरति—

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिरिति ॥ १ ॥

इदं स मा वियीष्ट विश्वमायुर्व्यंभुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे
(ऋ. स. ८-३-२८-४२) सवितृमुताया सूर्याया धार्षमनुष्टुप् । विवाहे विनि-
युक्ता । हे वभूवरो । युवाम् इहास्मिन्नेव लोके स्तं भवतं स्वे गृहे मोदमानौ
हर्षमाणी सन्तौ मा त्रियंष्टम् वियुक्ती मा भयतम् “माडिल्लद्” (पा० ३-३
-१७५) लोडधं सर्वलकारापवादत्वात् । “न माइशोगे” (पा० ६-४-७४)
इत्यडभावः । पुत्रैर्नमृभिः पौत्रै सह क्रीळन्तौ विहरन्तौ मिश्रं सर्वमायु-
र्व्यंभुतं व्यामुतमायुर्व्याप्यस्थितौ भवतं, प्रामुतमिति सायणः ॥

इदं मन्त्राणामर्धवत्त्वं सस्थाप्य परोक्षरूपान्वयनूय सद्देतुगिर्निर्गारोति—

यथो एतन्नियतचाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति *
लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति ॥ २ ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्त नियतेत्यादि । अत्र ब्रूमः । लौकिकेष्वपि
द्वार्धवत्पदेषु एतन्नियतचाचोयुक्तिरत्वं—नियतानुपूर्वाकत्वं दृष्टमेव । यथेन्द्राग्नी,
पितापुत्राविति, च । नहि भवति अग्नीन्द्रो पुत्रपितरौविति । तथाच प्रयोगनि-
यमादनर्थका मन्त्रा इति यत्साधितं स एष हेतुर्नैकान्तिक उक्तप्रयोगे लोकेऽपि
व्यभिचरित इति नोक्तार्धसाधकोऽमद्वेतुत्वात् तस्मादर्धवन्त एव ते ॥

यथो एतद्ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इति०

उदितानुयादः स भवति ॥ ३ ॥

यत्पुनरेतदुक्त ब्राह्मणेनेत्यादि । अत्र ब्रूमः । उदितानुयादः स भवतीति ।
उदितस्योक्तसंबानुयादोऽनुविधिउदितानुयादः । अयमर्थः । आत्मानमात्मना विधानं
मन्त्रो न समर्थ इति ब्राह्मणेन मन्त्रोक्त एवार्थो विन्मरेण प्रकृतार्थसन्तुष्ट्याऽनूय

१. अत्र हि “अन्तादजापरन्त विप्रतिषेने”ति नियमादवन्तस्यादिदस्यैव पून-
योग. “इन्द्रे पी”—(पा० २-२-३२) ति प्राप्तेऽपि न भवति ॥

विविच्य अदितिरदीना देवमातेत्यादिना आख्यास्यामो निर्वक्ष्यामः शब्दतोऽर्थ-
तथेत्यर्थः ॥ इह त्वेवमर्थमियमृगुदाहृता-कथं यैव द्यौः सैवान्तरिक्षम् । यैव माता
स एव पुत्रः स एव पितेत्येवमादि परस्परविरुद्धं किमपि बहुत्रासंबद्धमुच्यते ?
तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

हेलन्तरमाह—

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ॥ १९ ॥

नास्ति विस्पष्टः प्रकटं प्रतीयमानोऽर्थो येषां ते तथाभूता अपिहि केचि-
न्मन्त्रा भवन्ति ॥

तद्यथा—

अभ्यग्-यादृदिमन्-जारयायि-काणुकेति ॥ २० ॥

इत्येवमादयः । नद्येषां विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम् । नच केचि-
दर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याप्यमभ्युपगन्तुम् । अर्थवैशेष्यं हि स्यात् । तस्मा-
त्सर्वे एवानर्थका मन्त्रा इति ॥ इतिशब्दः पूर्वपक्षसमैत्यर्थ आशयो या ॥ * ॥

अथोत्तरम्—

अर्थवन्तः शब्दस्त्वामान्यात् ॥ २१ ॥

मन्त्राः अर्थवन्तः इति प्रतिज्ञा शब्दस्त्वामान्यात् शब्दत्वात् इतिहेतुः गणा-
दिवदिति प्रतिज्ञमुदाहरणमिति वृत्ता नोक्तम् । त्रितैवमेवानुमिति प्रदर्शनीयं शैबल-
ययवभूतम् ।

यथैाहुः अवयवपद्यकमुपादाय,—

तद्य पद्यतयं केचिद्रयमन्त्रे वयं प्रथम् ।

उदाहरणपर्यन्तं यद्गोदाहरणारिकम् ॥ १ ॥ इति ॥

एवं लौकिकदेवगुणत्वा वैदिकमुपपादयिष्यन्त्राक्षणमप्यर्थवत्त्वे प्रमाणवति—

एतद्वै यशस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाण-
मृग्यन्तुर्वाभिवदतीति च ग्राहणम् ॥ २२ ॥ १ ॥

एतदेव हि यज्ञकर्मण समृद्धं यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते । त-
देव हि समस्तदृष्ट्या युक्तं भवति नेतरत् । एतदेव स्पष्टयति—यत्कर्मैति । तस्मा
दर्शयन्ने हेतुद्वयम् । चशब्देनैतदाह आर्षका हि सन्त कथं कर्माभिवदेयु ।
कथं वाऽनभिवादन्त समर्थयैयुगिति यदेव भवता सुख्य प्रमाणं तदेव तथाविधम्
समर्थं वाच्यवृत्त्या स्थापयतीति सर्वमवदातम् ॥ १ ॥ ए सूनम् ॥

समृद्धरूपत्व मन्त्राणामुदाहरति—

क्रीळन्ती पुत्रैर्नमृभिरिति ॥ १ ॥

इहैव स्त मा वियौष्ट विश्वमायुर्व्यंशुतम् । क्रीळन्ती पुत्रैर्नमृभिर्गोदमानां खे गृहे
(ऋ स ८-३-२८-४२) सवितृमुताया सूर्याया आर्षमनुष्टुप् । विवाहे विनि-
युष्ठा । हे वधूवरी । युवाम् इहास्मिन्नेव लोके स्तं भवत स्वे गृहे मोदमानां
हर्षमाणी सन्ती मा वियौष्टम् वियुष्ठां मा भवतम् "माडिल्लद्" (पा० ३-३
-१७५) लोडर्षे सर्वलकारापवादत्वान् । न माड्योगे' (पा० ६-४-७४)
इत्यडभाव । पुत्रैर्नमृभिर्षांरै सह क्रीळन्ती विहरन्ती विश्वं सवमायु-
र्व्यंशुतं व्याप्तमायुर्व्याप्यस्थिता भवत, प्रामुतमिति सायण ॥

इत्येव मन्त्राणामर्थवत्त्व सस्थाप्य परोक्षरूपेणान्यनूय सदेवुमिनराङ्गोति—

यद्यो एतन्नियतयाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति *
लौकिनेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति ॥ २ ॥

यद्यो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं नियतेत्यादि । अत्र ब्रूम । लौकिनेष्वपि
स्यधवरपदेषु एतन्नियतयाचोयुक्तित्व-नियतानुपूर्वीकत्व दृश्येव । यथेन्द्राग्नी,
पितापुत्राविति, च । नहि भवति अग्नी-द्री पुत्रपितरौविति । तथाच प्रयोगनि-
यमादनर्थका मन्त्रा इति यत्साधितं स एव हेतुरनेकातिकं उक्तप्रयोगे लोकेऽपि
व्यभिचरित इति नोक्तार्थसाधकोऽस्यदेवुलात् तस्मादर्थवन्न एव ते ॥

यद्यो एतद्ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना त्रिधीयन्त इति
उदितानुवाद् स भवति ॥ ३ ॥

यत्पुनरेतदुक्तं ब्राह्मणेनेत्यादि । अत्र ब्रूम । उदितानुवाद् स भवतीति ।
उदितम्योक्तसंबानुवादोऽनुविधिरुदितानुवाद । अयमर्थः । आत्मानमात्मना विधातु
मन्त्रो न समर्थ इति ब्राह्मणेन मन्त्रोक्त एवार्थो विस्तरेण प्रकृत्यायत्तुश्रूययाऽनूय

१ अत्र हि "अथन्ताश्वाप" त निमित्तिनेने नि नियमादयत्तस्वाभिःशब्दस्यैव पूत्र
योग "इदं पी -(पा० २-२-३२) ति प्राप्तोऽपि न भवति ॥

२ अत्र हि अन्वदिगवातिपुरेव पूर्वप्रयोगो भवति अन्वहित च (२-२-३४वा०)
इति नियमान् विधातुप्रतिषेध भवति । अत्र वपरि आनङ्कणेद् (पा ६-३-२५)
इति, क-तानामेव (५-१-१) द्वा आनङ्क पूर्वपदस्य विधाति । इति स इह न प्राप्तोऽपि ।
तथापि "पुत्रः पत्नरस्वामि -(पा० ६-३-२२) लोको मण्डूकनुवा पुत्र इत्यनुष्टुप्संज्ञिन्
पदेऽपि भवति इति शेषम् ॥

विधीयते । नह्यनुक्तं स्तोत्रं शक्यते सोऽयमुक्त्वाणुवाद एव । अपिचानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति । ते अहर्पूर्विकथैकं प्रयोगं प्रति खलेकपोतवत् संप-
तन्ति । तेषां समुच्चये विकल्पे च प्राप्ते सति अभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन
विधीयते । एवमुभयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरर्थवत्त्वं साधितम् ॥ तथाच यत्पूर्वमुक्तम् रूप-
संपन्नविधानान्मन्त्रानर्थन्यम्, मन्त्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थन्यमिति तदयुक्तम् ।
तस्मादुभयमप्यर्थवन्मन्त्राश्च ब्राह्मणाथेति ॥

यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीति आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत ॥३॥

यत्पुनरेतदुक्तम्—“ओषधे त्रायस्वैनं, स्वधिते नैनं हिंसी” इत्यादयो मन्त्रा
अनुपपन्नार्था भवन्तीति । अत्र द्रूमः । ओषध्यधिदेवताह्यत्रोच्यते । हे
ओषधे ! एनं स्वाधिष्ठितमोषधिरूपं कुसं त्रायस्व । स्वपूर्वको शेषं कुसादिद्यमानः
सम्यक्छिन्नो भविष्यति ततश्च यज्ञे विनियुक्तः प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमेतस्याः स्थावर-
जातेः प्राप्स्यत इत्येतन्नानैमिप्रेत्योक्तमोषधे । त्रायस्वैनम् । इति । तस्मादुपपन्नार्थं
एवायम् । यदपि चोक्तं स्वधिते नैनं हिंसी इत्याह हिंसप्रति । अत्रोच्यते
आम्नायवचनादिति । अत्रेति शेषः । अत्रास्मिन्ननुपपन्नान्ते स्वधिते इत्या-
दिद्वितीयवाक्ये । अयंभावः । इयं हिंसा; इयमहिंसेत्येतदात्मायादेवावसीयते ।
आम्नायध्यायं वैदिकं आगमः कृतस्व जगतः प्रतिविशिष्टाय धेयसेऽभ्युद्यतः स-
न्कर्तारं हिंसायां विनियोजयतीत्येहिंसेत्येति प्रतीयेत । तद्वचनात् इति ॥

यथो एतद्विप्रतिपिद्धार्या भवन्तीति* ।

लौकिकेष्वप्येतद्यथाऽसपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनभिन्नो राजेति ॥५॥

१. अहपूर्वमहपूर्वमहमत्रे २ भवामीत्यामहपुरस्सरं युद्धमहपूर्विका “सहस्रपे” (पा०
२।१।४) ति समासे स्वार्थे कन् । खिया टाप् । “अहपूर्वमहपूर्वमित्याहपूर्विका खियामि”-
त्वमरः ॥

२. प्रथमवाक्ये । फलपाकान्ता व्रीहियवादयो धान्यभेदास्त्वृणवीरुपश्च ओषधय इत्य-
भिधीयन्ते । “ओषध्यः फलपाकान्ताः स्यु” इत्यमरः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं यथा गृहा
दारा इत्येवं तदधिष्ठातृदेवता ओषधिरित्युच्यतेऽत्र ओषध्य इति “कृदिकारादि”-(४-
१-४५ वा०) ति ङीष्वा भवतीति । ओषधिः ओषधी । रात्रिः रात्रीतिवत् ॥

३. यज्ञे हि विधानतः सकृच्छिद्यमानोऽयं न पुनश्छेदनं प्रतिपत्स्यतेऽल्पमपि कदापी-
त्यभिप्रायः ॥

४. सर्वेषामितरेषामागमाना प्रभवोयं सर्वतः प्रतिनिश्चितः पुरुषार्थसाधनं न न्यत्रि
कर्मणि पुरुष प्रवर्तयेद्विसारूपे । वस्तुतस्तु द्वेषपूर्वकः प्राणिवध एव हिंसा, नहि वक्ष्यते
द्विपन्यज्ञे हिनस्ति, नापि सृणवीरदादिम् । तदेतन्मीमांसितम् (जै-स्य-१-१-२ यत्त-
पादाय) श्लोकवास्तिके ॥

५. तथाच दुर्गः । अघिचैतदोषधिवनस्पतिपशुमृगपक्षिसरीसृभः सम्यगुपयुक्ताः सन्नो
यज्ञे, परसुत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । सोऽयमभ्युद्य एव सम्पद्यते । न हिंसा । नह्यसी हिनस्ति
किंपरि ? अनुगृह्णाति यज्ञः, विनियोगार्थं विधानतश्छिन्दन् । तस्मादुपपन्नार्था परेति ॥

यत्पुनरेतदुक्तम् “एक एव रुद्रोऽवतस्थे, अर्षेरयोता सहस्राणि ये रुद्रा” इ-
त्यादयो विप्रतिपिद्धार्या भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । नैष विप्रतिपिद्दोऽर्थः ।
देवता हि महाभाग्ययोगादेवाऽपि सत्त्वनेकधा भवति, अनेकाऽपि चक्रेषु घट्ट-
से “महाभाग्यादेवतायाः” (दं. वा. ७-१-४) इति । यत्पुनरेतदुक्तम् “अध-
तुरिन्द्र जज्ञिये, दत्तं सेना अजयत्साकमिन्द्र” इति । अत्र सायदुच्यते लौकिके-
ष्वप्यर्षवामु पदेषु एतदेवमेवोच्यमानं दृष्टम् । तद्यथाऽस्तपदा इति । नहि
कथिदसपन्नोऽस्ति लोके । यथाहुः—

मुनेरपि वनस्यस्य स्थानि कर्माणि कुर्वतः ।

उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १ ॥ इति ॥

तथापि गल्पसप्तमं दृष्ट्वाऽन्वार्थं नमं प्रयुञ्जानोऽसपत्तोऽर्थं प्राप्तुणः । अन-
मित्रोऽर्थं राजेति लोको ब्रवीति । अल्पत्वादुत्तवं वोरचर्यते यथा लोकेऽनुदरा
कन्येति । एतम् कर्मिन्विदतिप्रवृद्धे मेधे वृत्रे वा वृत्रं पातितेऽन्येषामसारतामभि-
प्रेत्येदमुक्तं स्याद् “असतुरिन्द्र जज्ञिये” यत्त्वमेतमेवमितिप्रवृद्धं “महद्यद्दिम्” इति ।
यत्पुनरेतदुक्तं “दत्तं सेना अजयत्” इति । अत्र ब्रूमः । देवा हि विमनो वरिणो-
ऽधिकरणधर्माः परेण मदिशा युक्ताश्च भवन्तीति । नहि देवानां जेतव्याः शत्रवः
सन्ति । वृत्रो हि सेना या इन्द्रो जेष्यति । कथं तर्हि दत्तं सेना अजयदित्युच्यते ?
रूपकैलानर्थवेषा युद्धप्रवादास्तुतिः । वक्ष्यति च “शत्रो न जयोतिपथ मित्रीभावक-
र्मणो कर्षणं जायते । तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति” (नै. का. २-५-२)
इति । तदेतद्गुणता न सम्यग्दृश्यते । सम्यगनुशिष्यतां देवतात्त्वं नदृष्टव्यः ।
ततो मन्त्रार्थानिरोधेन सम्यगवभोरस्यते । नैवमवायतत्त्वतो मन्त्रार्थो विगाहितुं
शक्यः गम्भीरपदार्थो हि वैदस्यात्सायदुक्तं विप्रतिपिद्धार्या भवन्तीति, उदयुक्तम् ॥
इत्थंचार्थवन्त एव मन्त्रा इति साधितम् ॥

यथो एतज्ज्ञानन्तं संप्रेष्यतीति ७

जानन्तमभिवाद्यते । जानते मधुपर्कः प्राह ॥ ६ ॥

यत्पुनरेतदुक्तम् जानन्तं संप्रेष्यतीति । अत्र ब्रूमः । लौकिकेष्वप्यर्षवामु
पदेनोतदेव साभाष्यं दृष्टम् । यत् जानन्तं गुरुं शिष्योऽभिवाद्यते स्वगोत्रम-
गिवदन् । “अयमहं भो. सागिद्वल. शिष्यतो गुरुमभिवाद्यते” इत्येवम् । तथा च
(गो. गृ. सू. २-१-११) “अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणभिवाद्यते” इति । तथा
च जानते मधुपर्कः प्राह शिर्मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्क इति ॥ तदेतदर्थवत्सवि
सन्नेषु निदिशार्थेष्वप्यर्षवामुपदेषु सामान्यादर्षवन्तो मन्त्रा इति ॥

यथो एतद्विदितिः सप्यमिति । लौकिकेष्वप्येतद्यथा-

सर्षेरसा अनुप्राताः पानीयमिति ॥ ७ ॥

१. कथामाने सायदुदवावेति । पानार्थं ३२६ पना । तथाचानु-नीर्वाहदाः “देवता
या मयो वसेर” विब्रह्मायनस्य गदर्ष वा” (२-१-१-१) इति वृत्रे सायदीतिवाक्यम् ।
(१३५ दूर्वेषुभूतमिति तत्रैव दृश्यते) ॥

यत्पुनरेतदुक्तम्—अदितिः सर्वमिति । अत्र ब्रूमः । भक्तिरेषा । द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः सुख्यार्था गौणी च । तदेवंसति यत्र मुरयाऽसंभवस्तत्र गौणी आश्रीयते स एव भक्तिवादोऽदितिः सर्वमिति । यथा कश्चित्कंचिदनेकोपकारिणं ब्रूयात्त्वमेव मे माता, त्वं मे पितेत्येवमेतदपि द्रष्टव्यम् । लौकिकेष्वपि चार्थवत्सु शब्देषु एतदुच्यमानं दृष्टं यथा सर्वरसा अनुक्तप्राप्ताः पानीयमिति । ततो हि तेषां प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्यैवमुच्यते । एवमिहापि गुणवृत्त्या कयाचिददितेः सर्वत्वमुच्यते । तथा च यदुक्तमित्येवमादिपरस्परविद्वद्धं किमपि बहुत्रासंबद्धमुच्यते इति एतदयुक्तं । सर्वमेवैतदुपपद्यते एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥

यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति०

नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति॥८॥

यत्पुनरेतदुक्तम् अविस्पष्टार्था भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । नैष स्थाणोरपराध इति । नह्यत्र स्थाणुरपराध्यति यदेनं स्थाणुमन्धो न पश्यति यदत्रासावभिहन्यते । किंतिर्हि ? पुरुषापराधः स भवति । पुरुष एवापराधी तत्र यदसावचक्षुष्मान् । एवमिहापि नैव मन्त्राणामपराधो नवा मम, यदक्षितेन भवता न विज्ञायन्ते । भवत एवापराधोऽस्ति । भो भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मन्त्रेष्वस्मासु या संयोजयितुमिच्छति न तव प्रशस्ति किञ्चित् ॥

यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषो भवति ॥ ९ ॥

यथा जानपदीषु जनैपदमवाप्तु वासुचित्प्रवृत्तिषु(इतिकर्तव्यतासु)विद्यातः चौशलशिक्षा (ऋ) तः पुरुषः पुरुषाणां विशेषो भवति । एवमिहापि मन्त्रार्थशिक्षाकौशलवृत्त-पुरुषाणां विशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति केचित्पुरुषा निस्पष्टार्थानपि मन्त्रात् शब्दवन्ति निर्बलुमपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि शब्दवन्ति विस्पष्टीकर्तुम् ॥ तदुक्तम् उतलः (ऋ. सं. ८-२-२३-४) । (नैष. का० १-६-३) इत्यत्र ॥

तत्रैवंसति—

पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदित्सु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति॥१०॥२४. ॥

इति या० सु. प्र. निह. शा० प्र. ध्या. पद्यमः पादः ॥*॥

१. जनाः पश्यन्ते गच्छन्त्यन्विति त्रिणये देशः । “वुंनि संशयानि”—(पा० ३-३-११८)ति यः । ततो नवार्ये (पा० ४-३-५३) अण् ङीर् । देशभूमिद्वयासु सर्वजनसाधारणीषु । लोकोत्तिषु—इति केचिर् । इत्युच्यते इति तत्र (मने) शेषः ॥

२. यथा पुरषाय वन्या देवेत्युक्ते पुरषनिर्देशाय मद्भावन इति प्रतीयते । यन्मूर्ति-का हि नैविलमहामहोनाध्यायनिष्ठापठित्कारणा “पुरषपरीक्षा” मन्वैर्भूतिः ॥

1. एव व्याख्यायते पारावारताना भूपतिर्भूतिः सुप्रतिज्ञानान गुणि प्रपच्छ । “कमे नयेव पद्मावती वन्या देवे”ति । स प्रत्याह “पुरषावे”ति । “नद्यपुरषाय वन्या प्रतीयत इति धिनेवमुच्यते” इति भूपतिना पुनरनुशुद्धः स “विद्यातः पुरुषो भवती”त्यादेति ॥

परौधावरौध विदन्तीति पारोवर्यविदस्तेषु । “तद्वितार्थति” (पा० २-१-५१) समासे “चतुर्वर्णादे (पा० ५-१-१२४ वा) राकृतिगणलात्स्वार्थे ष्यञ् । ‘परोवरपरम्परे’ (पा० ५-१-१०) ति परावरशब्दस्य परोवरादेशो बाहुलकात्प्रत्यय विनापि भवति । आचार्यपरम्परया विद्वंसुं चेदितृषु ब्राह्मणेषु यतश्च निर्धारणम्” (पा० ४ ३-४१) इति गुणतो निर्धारणे सप्तमी । तेषामभ्ये भूयोपिद्यो बहुश्रुतो यो मन्त्राथपरिज्ञानकुशल स एव प्रशस्य प्रशसाहो भवति नेतर । नहि तेषामविस्पष्टार्था केचन सति मन्त्रा । तैश्चोपेदिष्टात्स्पष्टीकृत व्याख्यास्यामहे । तस्मादर्थवत् एव मन्त्रा इति सिद्धम् ॥ तस्माच्चैतदपि शास्त्र मन्त्रार्थपरिज्ञानायारभ्यमाणमर्थवदेव भवतीति सिद्धं शास्त्रार्थम् ॥ १० ॥ * ॥

इति श्रीमद्यास्कुमु० प्र० नि० ल० तौ प्रथमाध्यायस्य
पञ्चम पाद ॥ १ ॥ ५ ॥

अ० ६ पादः ।

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ॥ १ ॥

शास्त्रारम्भप्रयोजनान्तरारम्भेऽयमथशब्द । अपीति सभावने । इदं निदं क्तान्तरमन्तरेण विना पदविभागो न विद्यते । एव पदानि वक्ष्यामीत्येतद्वि भागपरिज्ञानं चास्तीत्यर्थः । किं कारणम् ? अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठते, न चेद मन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति ॥

एव प्रतिज्ञाय समानसहितेषु मन्त्रेष्वर्थहतुसौ पदविभागविभागानुदाहरणद्वारा दर्शयन्ति—तत्राद्योदाहरणम्—

अघसाय पद्वते रुद्र मृळेलि ॥ २ ॥ (ऋ स ८ ८-२७-१)

पदप्रिरस्यास्तीति पद्वत्तस्यै पादयुक्तायाघसाय पभ्यदनाय गोरूपाय ह रुद्रः । त्व मृळ सुखयेति प्रार्थना ॥

१ त्वेदि आचार्यपरम्परया मन्त्रार्थं मन्त तत्त्वमिति न पुनस्ते साक्षात्कृतधर्मोणस्य तु पुनरुपय एव भवन्ति । यथाच वक्ष्यते (निरु० १-६-५) ॥

२ जातिगुणनिर्वाहकानि समुदायात्केशम्ब पृथकरण निधरणं तस्मिन् ।

३ अनिरप्यार्थत्वेन तव अभिमतान् मन्त्रान् ॥

४ एतेन ‘ यदि मन्त्रार्थपरिज्ञानायानर्थकं भवतीं त्वेव (पाठारम्भे १ स ५ वाक्यत आदर्शवोक) शीत्समत निराकृत्य प्रतिज्ञानं ज्ञानारम्भप्रयोजनं समर्थिनं वेदितव्यम् ॥

५ मयोभूर्धतो अभिवात्सवा ऊर्ध्वस्तनीरोपधीरारिश्मन्ताम् । पीवस्तवीर्जीवधाया विव त्वमाय परने रुद्रः । मृळ ॥ १ । यधीवज्जोषम्य उदरम्याई गोवैव्य विदुषु । पासाय

१ तथापानुजान्तम्—मयोभू उदर कधीवतोमन्यमिति । युक्तिवन्—या प्रतिज्ञाना अनुगमयन् ‘ मयोभूर्धतो’ अभिवात्सवा इति । दुर्गैरु सुवरो नाम गौतम स मयोभूरित्य स्तामिष्टम पूर्वमिति पार्श्वैशामाधिपमाशास्त्रोत्पन्नेन सात्त्विकेन रुद्रायुगमयाचत । य यामुपपन्ने विनियुक्तेऽह ॥

पठत् । अवसं-गावः पथ्यदनम् ॥ ३ ॥

पठत् पादयुक्तम् । अवसं भृशं गन्तुं सत्त्वभूतं, लिङ्गसामान्यनपुंसकमेत-
तज्जात्यैकवचनम् । गोजात्रिमभिप्रेत्य तस्या एवोपक्रान्तत्वादित्यवसपदेन गाव
एवोच्यन्त इत्याह गाव इति । पथ्यदनमित्यवसमित्यस्यैव निगमप्रसक्तस्य पर्याय-
वचनम् । पथि अत्तोति । नन्द्यादित्याह्युः (पा० ३-१-१३४) “युवोरनाकां”
(पा० ७-१-१) इत्यनादेशे साधुः ॥

अवतेर्गत्यर्थस्यासौनामकरणस्तस्मान्नाचगृह्णन्ति ॥ ४ ॥

गत्यर्थस्य अवधातोः (भ्वा० प०) असौ समित्येष नाम क्रियतेऽनेनेति
नामकरणः करणे त्युद् (पा० ३-२-११७) संज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययः सश् ।
शित्वात्सावैधातुक्त्वे (पा० ३-४-११३) “कर्त्तरि शक्ति” (पा० ३-१-
६८) शप् । वस्तुतस्तु-अनद्वन्द्वदध्रातीत्वसं “पृषोदरादित्वात्” (पा० ६-३-
१०९) शस्य सः । तस्मादसमासत्वादस्य, नाचगृह्णन्ति । एतत् पदकारा इति
शेषः । इत्येतत्पदाविभागोदाहरणम् । अयं पदविभागोदाहरणम्—

अयसायाश्वानिति ॥ ५ ॥ (ऋ. सं. १-५-१८-११)

अस्मिन्वाक्ये पूर्वेण सरूपमेवावसायेतिपदमभङ्कृताद्विशेषादवगृह्यते—

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादचगृह्णन्ति ॥ ६ ॥

स्यतिः “पोऽन्तकर्मणि” (दि० प०) इत्येष धातुरुपसृष्ट उपसर्गणावेल्यनेन
संयुक्तः सन् विमोचनेऽर्थे वर्तते अवसात्वेत्यवसायावमुच्येत्यर्थः । तस्माद्भित्तिस-
मासरूपत्वादस्य अचगृह्णन्ति एतत्पदकारा इति पूर्ववत् शेषोऽत्रापि बोध्यः ॥

यान्यपि सत्त्वन्वयगृहाणि पदानि समानसंहितानि तेषामप्यभङ्कृतमेव विभाग-
बोधेऽप्यं भवति तद्यथा—

वनं प्रतिष्ठमानानां श्वामनुमपणे विनियुक्ता । मंवरति सुखनामधेय (निघ. ३-६)
स्तिनेति दिनस्ति दुःखमिति मयः । नित्र हिसावान् (स्व. ज.) अगुन् औणादिकः । मयः
सुखं भावयतीति मयोभूः सुखस्य भावविता (पुरो) वागः । एता उवाः गाः “मादेयी
सौरभेयी गौरसा माता च शृङ्गिणी” लमरः । अभि—आभिमुल्येन वातु बहवु । किञ्च
(तेन सुखभावविनाऽनुदेर्जायेन पुरोवातेन सुखयमाना एता गावः) कर्जस्वतीः प्रभू-
तरायाः श्लेषधीरुपानि आ अभितः रिशन्तां स्तारयन्तु । (आरत्ताय २ च मल्लवर्णा-
दमात्मानिधेने काले) पीवसायीः प्रभूदा जीवधन्या जीवानां प्राणवित्रीरपथ विवन्तु । हे
रद ! क्वरदिरोग्य प्रेभुयेन सहसंः ! देव ! त्वमभी पदने पारसंयुक्ताय गोऽधुणापावसाय
पथ्यदनाय वससाय गृह्ण सुसव । मैनां द्वितीस्त्वमासान्दीवर इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१. अवमहन्धनमुक्तमपष्टात् (२१ पृ. २४)

२. द्वयोः पदयोः दूनां वा पदभिच्छेदेनोच्चारण म (समासः) ममगुनं (संश्लेषनमपि
स्वरकरण) सनास इति निर्दिचनान् । भावेऽयं पञ् । स च समर्पानां (संहितायां नामैव
मवतीः) “समर्थः पदविधि”- (पा० २-१-१) रिडि शास्त्रमनुजाति ।

पठत् । अघसं-गावः पथ्यदनम् ॥ ३ ॥

पठत् पादयुक्तम् । अघसं मृशं गन्तुं सत्त्वभूतं, लिङ्गसामान्यनपुंसरनेत-
त्तन्नात्येकवचनम् । गोजातिगभिप्रेत्य तस्माद् एवोपक्रान्तलादित्यवसपदेन गा
एवोच्यन्त इत्याह गाव इति । पथ्यदनमित्यवसमित्यस्यैव निगमप्रसक्तस्य पर्याय-
वचनम् । पथि अतीति । नन्दादित्याभ्युः (पा० ३-१-१३४) “युवोरनाकां”
(पा० ७-१-१) इत्यनादेशे साधुः ॥

अघतेर्गत्यर्थस्यासौनामकरणस्तस्माद्वाचगृह्णन्ति ॥ ४ ॥

गत्यर्थस्य अघघातोः (भा० प०) असौ समित्येप नाम क्रियतेऽनेनेति
नामकरणं; करणे ल्युट् (पा० ३-२-११७) संज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययः सर ।
दित्यास्यावैधातुकत्वे (पा० ३-४-११३) “कर्तरि शक्ति” (पा० ३-१-
६८) शप् । वस्तुतस्तु-अवद्गच्छदश्रातीत्यवसं “वृषोदरादित्यात्” (पा० ६-३-
१०९) शस्य सः । तस्मादसमासलादस्य, नाचगृह्णन्ति । एतत् पदकारा इति
शेषः । इत्येतरपदाविभागोदाहरणम् । अघ पदविभागोदाहरणम्—

अवसायाभ्वानिति ॥ ५ ॥ (ऋ. सं. १-५-१८-११)

अस्मिन्वाच्ये पूर्वेण तरूपमेवावसायेतिपदमर्थकृताद्विशेषादवगृह्यते—

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्माद्वचगृह्णन्ति ॥ ६ ॥

स्यतिः “पोऽन्तर्गमि” (दि० प०) इत्येव धातुस्युपसृष्ट उपसर्गणावेत्यनेन
संयुक्तः सन् विमोचनेऽर्थे वर्तते अवसावेत्यवसायावमुच्येत्यर्थः । तस्माद्गतिय-
मौसरूपतादस्य अवगृह्णन्ति एतत्पदकारा इति पूर्ववत् शेषोऽत्रापि बोध्यः ॥

बान्धिपि खल्वनवशरतामि पदानि समानसंहितानि वेपामन्धर्मकृतमेव विभाग-
वैशेष्यं भवति तद्यथा—

वर्गं प्रतिष्ठमानानां गवामनुमप्रणे विनियुक्ता । मपरति गुणनामधेयं (निघ. ३-६)
निनोति दिनस्ति दुःखमिति मयः । निन् दिनायाम् (स्त्रा. उ.) अमुन् औषादिकः । मयः
गुणं भावयतीति मयोभूः मृगम्य नायकिना (पुरो) नातः । पत्ता उम्माः गाः “वादेशी
सौरभेधी गौरसा माता च शक्ति” लमटः । अभि-आभिमुख्येन वातु वदतु । द्विच
(तेन गुणभावविज्ञाऽन्तर्दनीयेन पुरोवातेन रद्वपमाना पत्ता गावः) ऊर्ध्वस्तीः मभू-
तरमाः भोषधीरनुगानि आ अभितः रिशन्ती न्यादवन्तु । (आन्वाय २ य मन्ववगम्या-
दमाप्तानिधेने द्वाभे) धीवरादीः प्रवृद्धा जीवधन्वा जीवानां प्राणयित्रीरपथ रिक्तु । हे
रद्वः नन्दादित्योभ्य वैशेष्येन तद्वत्तः । देवः तन्मसी वदने-वास्तुत्तुलाय गौन्धुनावावभावा
पध्दनाप सशाय वृत्त गुताय । मैनां द्विसीत्स्वनासागीदर रत्रनिप्रायः ॥ १ ॥

१. अवसाद-अननुकमपष्टाय (२१ श्र. २४)

२. इथीः पदयोऽहृना वा पदरिधेदेनोदारण स (समासः) समयुक्तं (संशेषाम-
ष्टाकरण) समास इति निर्वचनम् । भावेऽत्र पन् । स च समयानां (संशेषानानेव)
भवतीति “समर्थः पदरिधि” (पा० ३-१-१) इति शास्त्रमनुशासि ।

दूतो निर्ऋत्या इदमाजगामेति ॥ ७ ॥ (ऋ सं. ८-८-२३-१)

निर्ऋत्याः पापदेवताया दूतः कपोतः इदमस्मद्गृहमाजगामेति वा-
क्यार्थः ॥ अस्मिन्वाक्ये निर्ऋत्या इत्येतस्मिन्पदे सन्दिग्धे—

पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाऽऽकारान्तम् ॥ ८ ॥

प्रेक्षा दर्शनम् । पञ्चम्यर्थदर्शनं वा षष्ठ्यर्थदर्शनं वैल्यर्थं । उभयमप्यत्र
इत्यते सभवि च यत एतत् आःकारान्तं पद निर्ऋत्या इति ॥ आः इत्यनुक-
रणस्यानितिपरकस्य (पा० १-४-६२) निपातत्वेन निपाताच्चकारप्रत्ययस्य
“उच्चैस्तरा वा षट्कार” (पा० १-२-३५) इत्यादौ दर्शनेनेह तथा प्रयोगः ।
तद्दर्शनेन निपाताना वर्णत्वातिदेशेन “वर्णात्कार” (पा० ३-३-१०८ वा.) इति
कारप्रत्ययो भवतीति तत्त्वम् ॥

परो निर्ऋत्या आचक्ष्वेति ॥ ९ ॥ (ऋ सं. ८-८-२३-१)

परः परस्ताद्वर्तमानार्थे निर्ऋत्यै पापदेवतायै आचक्ष्व कथं न वाधनीया
इति प्रब्रूहि । इति वाक्यार्थः । अत्र वाक्ये तस्मिन्नेव निर्ऋत्या इत्येतस्मिन्पदे—

१. देवाः कपोत इवितो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम । तस्मा अर्चाम कृण्वाम
निष्कृतिं न नोऽनस्तु द्विपदे श चतुष्पदे ॥ १ ॥ आङ्गिरसस्य प्रचेतस आर्षं वैश्वदेव
निष्पृ । कपोतमित्यनन्तान्त्यै तेनेव कपोतसूक्ते वृष्टा । तत्रैवास्या विनियोगः । सूत्रित च
कपोतश्चेदगारमुपहृन्वादनुपतोद्वा देवा. कपोत इति प्रत्युच जुहुवाञ्जपेदेति ॥ मन्नाभंस्तु । हे
देवा. ! निर्ऋत्या. पापदेवताया. सकाशात् इवित मास. कपोत. यद्गन्नादि इच्छन्मित्त-
पन् इदमसदीय गृहमाजगाम । (यस्य जन्मान्तरकृतकर्मणो विपाकलिङ्गमेतत्कपोतगृहमित्त-
यन कुत्सादिषु तत्पददर्शनं च) तस्यै पाप्मने तत्रिष्ट्वर्थं युष्मानेषांचाम इविपा पूजवाम
(तत्रक्षानेन हविर्दानेन तस्य कपोतप्रवेशनन्यस्य दोषस्य) निष्कृतिं परिहृति (निर्णेनन
शान्ति) कृण्वाम करवाम । अतो नोऽस्ताक द्विपदे पुत्राव श सुखमस्तु । चतुष्पदे गवा-
इवप्रभृतये च श सुखमस्त्विति ॥ १ ॥

२. अपेहि मनसत्पतंऽपक्राम परश्चर । परो निर्ऋत्या आचक्ष्व बहुधा जीवतो मन. ॥ १ ॥
आङ्गिरस्य प्रचेतस आर्षंमनुष्पृ । दु. स्वप्ननाशने विनियुक्ता ॥ हे मनसत्पते ! स्वभावस्य
मनस स्वामिन् दु स्वप्नाधिदेव ! अपेहि अपगच्छासतो निद्रावस्रावत । अपमस चाप-
क्राम, देशान्तर गन्तु पादौ विक्षिप । क्रमु पावक्षिषे (स्वा० प०) लोद् । दूरदेश गच्छ-
त्यर्थः । अपक्रम्य च पर परस्तादसतो विप्रकृष्टदेशे चर यथेच्छ विहर । अपिच निर्ऋत्यै

१. तथाच सायण । कपोतो यदि गृहं प्रविशेत्तदाऽनेन सूक्तेन होतव्यमित्येतत्स्यार्थ-
माह । तन्मते च निर्ऋतिपुत्रस्य कपोतस्यार्थं वैश्वदेव वैश्वदेवम् । तथाचानुक्तान्तं “देवा
नैर्ऋत वयोत. यपोतोपहृती प्रायश्चित्तमिदं वैश्वदेव” इति हि स आह ॥ आङ्गिरसि
प्रायश्चित्तमेवेत्यत एवावसीवते । पापशोबकात्वात् । “प्राय पापमिति प्रोक्तं चित्तं तस्य
विशोधन” इति तत्रिचचनात् ॥

२. इतिग्नेभ्यो वागुरा, मशकाय भूस, इतिवत्तादर्थ्यंचतुर्ध्यांसत्रिवृत्त्यर्थं कथमत्र । तस्यै
वाधनाय तद्वाधननिवृत्त्यर्थमित्यर्थं सायण आह ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा-एकारान्तम् ॥ १० ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा चतुर्थ्यर्थदर्शनमत एतत्पद निर्दला इत्यैकारान्तम् । सहिताया “एचोऽथवायाव” (पा० ६-१-७८) इत्यायादेशे “लोप शाकल्-
स्ये-” (पा० ८-३-२९) ति यलोप । “पूर्वनासिद्धमिति” (पा० ८-२-१)
यलोपस्यासिद्धलाभे स्वरसन्धि “राट्टण” (पा० ६-१-८७) इति ॥ एव समान-
सहितानामपि पदानामर्थमेदकृत विभागवैलक्षण्य, सचार्थ इव निरुक्तशास्त्रमन्तरेण
न विज्ञायते अत इदमुक्तम् “अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यत” इति ॥

एव प्रतिज्ञातं समर्थ्याधुना पदविभागप्रसक्तं संहितालक्षणमाह—

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ ११ ॥ (पा० १-४-१०९)

परः प्रकृत्ये य सन्निकर्षः सन्धेयः खराणा खराविरुद्धाना व्यञ्जनाना च
परस्परं स्वरसिक्तार्थमात्राधिककालव्यवायेनानुच्चारण सा संहितेत्युच्यते । ताव
पुनरियम्—

पदप्रकृतिः संहिता ॥ १२ ॥ (ऋ० प्रा० २-१)

पदानां सधीयमानाना प्रकृतिः संहिता, विकृतिस्तुपदानील्यर्थ । अपरे तु
पदान्येव प्रकृतिर्यस्या सा, विकृति संहितेत्यर्थमाहु ॥ एव च कला—

पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्यदानि ॥ १३ ॥

सर्वेषां शाखान्तराणां पार्यदानि प्रातिशाख्यानि पदप्रकृतीनि पदानि (सहि-

पापदेवतायै पर परस्ताद्वर्तमानायै आचक्ष्व वयं न वाधाया इति प्रसूति । जीवती म-
मनो बहुधा भोक्तव्येषु विषयेषु बहुप्रकार भवति (उत्सुक सदचैते) तस्मात्तदिनाशन
तु स्वप्नदर्शन नश्यत्विति प्राय ॥ २ ॥

१. अथापीदमन्तरेण पदविभागो नोपपद्यत इत्येतद् ॥

२ वणादूर्णान्तरेचरणेषुऽर्धमात्रावाक्यव्यायो नातरीयक । यमन्तरोच्चारणमेव न
संभवतीति ॥

३ “या विशेष्येषु इत्यन्ते ऋसह्यानिमक्तय । प्रायस्ता एव वृत्त्या ममानार्थ
विशेषणे ॥ १ ॥” इति नियमे प्राय पदोपादानेनोद्देशविधेयस्य वेदा प्रमाणमिति वदित-
वचनव्यत्यय इत्यने ॥

४ चरणान्यत्र शाखास्तेषां सबन्धेन “पूर्वकारैकमर्थे” — (पा० २-४-४९)
त्यादिना वर्णभारये ममासे षण्णितमर्थमाह सर्वेषाण्यारि ॥

५ स्वचरणार्थमेव ये प्रातिशाख्यानिमेव पदावग्रहप्रकृत्यासहितान्तराधुनामुच्यते
तार्तामानि प्रातिशाख्यानि । शाखेन शाख्य “शाखादिभ्यो य ” (पा० ५-३-१०३)
इतिवाच्ये । वृथागता शाखा इवास्व वेदकल्पकहोत्रवया शाखा इत्युच्यते शाख्य
शाख्य मर्त्यानि प्रातिशाख्य धीजायाम् “अव्ययविभर्ती” — (पा० २-१-६) त्यादिताऽव्य-
याभाव । तदपिच्युत वृत्त प्रातिशाख्यम् “अपिच्युतने मये” इत्यर्थे शैविकोऽयं ॥

१ बहुप्रकारविषयगुणविषयकत्विति । २. पदपरिवर्तनमन्तरान्यथा तस्म ।

ताया) प्रकृतियेषु तानि तथाभूतानि भवन्ति ॥

अथापि याज्ञे देवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति ॥ १४ ॥

शास्त्रारम्भप्रयोजनविशेषाधिकारायांऽयमथशब्द । अपीति सभाधने । अपीद बक्ष्यमाणमपीत्येवम् । किम् ? याज्ञे यज्ञविहिते कर्मणि देवतेन लिङ्गेन उपलक्षणे तृतीया (पा० २-३-२१) उपलक्षिता इति तदर्थं । बहवः प्रदेशा विधिषु देशा भवन्ति । तद्यथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्र्या सद , वैष्णव्या हविर्धानमि”त्येवमादि । याज्ञिका सत्वपि न्यायविदो (मीमांसका) लिङ्गतो मन्त्राणां शेषैर्भावमधिकृत्य पठन्ति “लिङ्गमसमाख्यानात्वाभ्ययुक्त समाख्यानम्” इति (जै सू ३-२-१९) “अधिकारे च मन्त्राविधिरतदारयेषु शिष्टलादि”तिच (जै सू ३-२-२०) एवमादि—

तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥ १५ ॥

तदेतद्व्यायविदुक्तमेतेन निरुक्तेनोप (प्रवेद्य बुद्धिम्) ईक्षितव्यमालोचितव्य किमिमे वदन्तीति—॥

ते चेद्भूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स इति ॥ १६ ॥

ते न्यायविदश्चेद्यदि ब्रूयुर्वयमत्रैतस्मिन्प्राप्तये लिङ्गज्ञा लिङ्गज्ञातार स्यो भवाम । लिङ्गतो वयमत्र यद्यस्मिन्देवतारूप तत्तत्र विजानीम । विज्ञाय च त मन्त्र तद्देवत एव कर्मणि विनियोक्ष्यामहे । एवञ्च राति न नो निरुक्तशक्येण प्रयोजनमस्मि

१ तान्येव हि तत्र प्रकृतिरत्वेन चित्तवते । तेषामेव च साधन संहिता । “दधातेहि” (पा० ६-४-४२) इति हि तदौ विधिः । अत्र हि संपूर्वाद्दधाते “गैल्यर्वाकर्मके” (पा० ३-४-७२) त्यादिना वर्तते च ॥

२ न वक्षोपन्नाते न्यारयानद्वयेऽपरस्वीवानन न्यायस्त्वमुक्त भवति नचैतद्यज्यते यतो हि मन्त्रद्वयं ऋषे सकाशादभिव्यञ्ज्यमानो मन्त्र पूर्व संहितयैनाभिव्यज्यते न पदे । अतश्च संहितामव पूर्वमध्यापयन्त्यनूचानां ब्राह्मणा अपीयते चाध्येतार इति चेत्सन्ध्यम् । पतदभि प्रेत्यैनापरतिलेवमथ पञ्च केषाञ्चिन्प्रातिशारदीयानां न्यारवाभेदेनोपन्यस्त इत्यवेदि ॥

३ प्रदक्षपदन सवत्र शास्त्र विशेषतो न्याररणे निरुक्त च विधिदेश उच्यते । तदेनीयत्वमद हि तस्य प्रकर्ष । विधिर्हि विधायक वाक्य सवतः प्रधान तदद्भूताश्चान्य इति ॥

४ शिष्येने विशेषणीत्रियनऽसौ शेषोऽत्र तद्भावस्तत्त्वमद्भूतव्य कर्मसु विनियोगनाले ।

५ इदञ्च सत्रद्वय शान्तभाष्ये सपरिवर पूर्वपक्षे स्थापितम् । सिद्धान्तमत्र तु तत्रैव तृतीयम् (२१) “तदारयो वा प्ररुणोपपत्तिभ्याम्” इति ।

६ “सामर्थ्यं सवदग्दाना लिङ्गमित्त्वभिधीयत ” इति मीमांसापरिभाषा । यन्म सन्ध्यस्त यदधेपन्नाशनसामर्थ्यं तदेव तस्य सिद्धमिति सोदाहरण “भुक्तिर्हित्वावय”-त्यादिमुत्र— (३० ३-३-१४) न्यारयाने शास्त्रदीपिकादौ द्रष्टव्यम् ॥

लिङ्गमेवास्माकं शापकं देवतानामिति—त एवं श्रुवन्तः प्रतिवक्तव्या यदि यूयं
लिङ्गतो मन्त्रदेवतां विजानीष्वे—तदा—

इन्द्रं न त्वा शयसा देवता वायुं पृणन्तीति ॥१७॥ (ऋ. सं. ४-५-६-३)

इत्यन—

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ॥ १८ ॥

अत्र तावदाग्नेये मन्त्रे इन्द्रवायू अपि श्रूयंते । तदेतदुत्परिज्ञानं लिङ्गमानेण
कृतमदत्र प्रधानं देवताभिधानं कृतमदत्र नैषण्डुकम् ? इति । तस्मात्परिह्येयं
निरुक्तम् । तेन हि एकमन्त्रगतानां देवताभिधानानां गुणप्रधानभावः शक्यते
विज्ञातुम् ॥

उदाहरणान्तरमाह—

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सैहस्येति ॥ १९ ॥ (ऋ. सं. ८-३-१९-२)

१. अथाग्नेयत्वं कथमस्येति चेच्छृणु “त्वा हि मन्द्रतममकेशोर्केवमृमहे महिनः शोष्यमे ! ।
इन्द्र न त्वा शयसा देवतां वायुं पृणन्ति राषसा नृतनाः” ॥ २ ॥ इति ॥ अयं हि मन्त्रः ।
अस्वार्थः । भारद्वाजस्वार्थं श्रिष्टुं आभेयी । प्रातरनुवाकादिवनशम्भोर्विनियुक्ता । हे अग्ने !
त्वामिव मन्द्रतमं शृङ्गतमं स्तुत्यतमं वा अकेशोर्केर्वैरचर्त्तयैः शोकैर्दासिभिर्महाचर्यजनितरीर्य-
सुंक्तम् । “इत्थभूतलक्षण”- (पा० २-३-२१) इति उपलक्षणे कृतीया । वृष्टमहे वृणी-
महे संभ्रजामहे “वृष्ट संभ्रजौ” (मया० आ०) हि यतोऽनस्त्वं नोऽस्माकं महि महद्व
स्तोत्रं (तैरेव मधेयुष्मद्गुणादुरग्निसम्तानगर्भरूपप्रथितं) श्रौषि शृणु । किञ्च एव त्वं
महती देवता येन त्वामेवैकं मूर्धा अपि देवता इन्द्र चेन्द्रनिव वायुनिव च शयसा बलेन
युक्त यदा बलेन वायु गन्तारं, वा गनिगन्धनयोः (अ० प०) उष् “आतो युगिति”
(पा० ३-३-१२८) युक् । पृणन्ति अभ्यर्चन्ति । अथच ये नृतमा गृणु बरुधनधुनेः
भेडाः । रतुतीनां वा नेवृत्तमा ऋषिजले उभयेऽपि राषसा इविलक्षणेन धनेन । राषः-
शब्दो धनवचनः (निष० २-१०) राग्नेरेत्सुग्रन्तः राग्नेति साग्नेति धर्मादीन् पुरषा-
र्थाति राषः । पृणन्ति प्रीणयन्ति तर्पयन्ति । यदा ष्णे नृतमा देवता—देवता देवतात्मानं
त्वां पृणन्तीति “शुषां शुशुषि” (पा० ७-१-३९) त्वादिरिनाऽमो लृष् । पृण प्रीणने
(ध्रु० प०) प्रीणनं तर्पणमिति ॥ २ ॥

एवमयमाग्नेयो मन्त्रः । स एव लिङ्गमात्रदशनेनाविशातप्रधानदेवतो विनियुक्तमानेण ऐन्द्रे
वायव्ये वा कर्मणि कर्तुंस्मिन्नित्यस्ति नार स्मात् । कर्मवैशुष्याय वत्सुरस्त्वसाव
स्मात् । तन्नादिदेवं मन्त्रदेवतानिश्चपदानाम निरुक्तमिदमिति समुदितोऽर्थः ॥

२. इन्द्रो देवताविद्योते रोषभत् द्वितीयमुद्रागुणमादेश्चर्ये... ॥

३. अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः महस्य भेनार्गीर्नेः सद्रुरे हृत एषि । इत्याय श्रुतिविम-

१. “तावधारण हि सर्वं वाच्यमन्त्रो वायुनश्च इति । अथ एव मधुपति वायुमेव
न्युपजातिं श्रूयते इति महाभाष्ये तदिरिनाऽवधारणरतवा त्वाद्वयात् ॥

२. शुभराष्यकर्ममिति वाच्यम् । एव हि देवेषु शृङ्गतमदरयो यमेऽवस्थायेव संभ-
वामर १५-५५ ॥

इत्यत्र—

तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे ॥ २० ॥

यथा पूर्वस्मिन्नामेवे मन्त्रे वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्ग च तथा एतस्मिन्नपि मान्यवे मन्त्रुदेवताये मन्त्रे अग्निः अग्निलिङ्ग नैषण्डुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसङ्घट्टेषु दु-
रवधारं देवतातत्त्वमनैरुक्तेनाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यानसमयेन । तस्याद्यदुक्तं तैर्लिङ्गत
एव मन्त्रान्कर्मसु विनियोज्यामहे न नो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजनमस्तीति तदयुक्तम् ॥

अथ मन्त्रस्थ लिखित इत्येतत्पदमर्थतो व्याचष्टे निर्देवीति च—

त्विपितो ज्वलितः । त्विपिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति ॥ २१ ॥

अस्य नैरुक्तस्य नैषण्डुककाण्डेऽपठितमपि दीप्तिर्नामस्य त्विपिरित्येतद्वातुस्वरूपं
दीप्तिरित्येतन्नाम प्रविद्ध भवति । बोधेऽपि लिप दीप्ता (भ्वा उ) क्विप् ।
सिद्ध सजाताऽस्येति लिखित । “तदस्य सजात तारकादिभ्य इत्तच्” (वा ५-
२-३६) एवमन्यान्यपि धातुहपाणि नैषण्डुकप्रकरणेऽपठितान्यपि लौक्येदप्रसिद्धा-
भ्युपादाय व्याख्येयानीति भाव ॥

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ २२ ॥ १ ख सू ॥

अथापीदमपरमारम्भप्रयोजनमस्य—यदन लोके शास्त्रे च ज्ञानं प्रशस्यते,
अज्ञानं च निन्द्यते । तत्रैवसति वयमनि-या स्याम प्रशस्यादेति हेय निरु-
क्तम् । अतो हि अश्वारमाधिदेवताधियज्ञानिभायिना मन्त्राणामर्था परिहायन्ते ।
तेच परिहाता सन्त पुष्टयस्योत्तमाय श्रेयसे भवन्ति । तदेवमखिलपुष्टयार्थोपका-
रसमर्थशास्त्रमिति न्यायमारब्धुम् ॥ १ ॥ अथ च पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च
निन्द्यत इत्यपेक्षायां लोके तावत्प्रसिद्धमेव । शास्त्रेऽपि—

स्याणुरयं भारद्वाज किलाभूत् ॥ १ ॥

यस्य वेद ओजो विमानो विमृधो मुदस्व ॥ २ ॥ इय त्रिष्टुप् तपस पुत्रेण मनुना इष्टा ।
तस्यैवेदमार्प मनुदेवत्वम् । अजिरनाह्वयभिचारे विनिजुत्ता । हे मा यो ! अग्निरेव त्विपितो
ज्वलति सद्यस्व अभिभव न शत्रुन् । हे सद्गुरे सहनशील ! नोऽप्याव शपामे ह्यन
आहूत सन् सेनानी सेनाभ्यश्च पथि भव । किं च इत्याय इत्या “कस्यो वगि”—(वा०
७-१-४७)ति वगागम । शत्रुन् विभजस्त प्रवच्छास्ताव वेदो धन शत्रुसंरथि । किंच
ओजोविमान अस्ताव वक्तुवृष संमापात् शत्रुन् विनुदस्य श्विप दूरीभूता कुर । यद्वा
श्रुष शत्रुन् विनुदस्व पातयत्वथ ॥ २ ॥

१. तावदित्यथ सावत्ये वक्षते । “यावत्तावच्च सावत्येऽवधौ मानेऽवधारण” इत्य
मरात् । तथाच लोके सत्यत्रैवप्रसिद्ध प्रत्यक्षमेव वष अग्निदिशामवति स पुण्यपथैविभि-
र्जने पूज्यते इति ॥

१. अथपि श्रुष्टुश्च संमामवचन (सिध० १-१७) पठित । श्रुषि हितार्थ इति
स्व-इत्यानिभाष्यम् तत क्विप् । तथापि तावत्प्यात्तावत्प्य मया श्रुता शरित इतिवदन्
तासा सिपवोऽपि श्रुष इत्युच्यन्ते ॥

स्वाणुर्दश । स यथा पत्रपुष्पफलानामात्मीयाना धारणमात्रेणैव संवध्यते न तत्रनिर्गतगन्धरसरूपरसशापभोगमुर्जित्तथायमपि । अभूत्किलेति समावैने ॥
क ?—

अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ॥ २ ॥

वेदाध्ययनस्य भारमानमेव ह्यसौ विभति ॥ अथ—

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते ॥ ३ ॥

इदिलयमेवकारार्थं भिन्नक्रमश्च । य एवार्थज्ञो भवति (न प्र-वमात्राध्येता) स एव सकलमनवखण्डित भद्रमर्थपरिज्ञानफल- (मिहलोके शिष्टाना पूज्यता-दिक्-) मश्नुते प्राप्नोति । इतो लोकादन्तकाले च—

नाकमेति ॥ ४ ॥

कमिति मुखनाम । तथा चोक्त कमित्युदकस्यैयोरिति । तत्प्रतिपिद्ध(मक दु रा)-
प्रतिपिद्यते “नवा अमु लोक जग्मुषे किंचिनाकम्” नवा अमु लोक गतवते
क्वचिनामुसम् । पुष्पकृतो ह्यव तत्र गच्छन्ती ’ति (नैग० का० २-४-२) ॥ न
अक् यस्मिंस्तन्नाकम् । न भ्राडि (पा० ६-३-७५) लादिना नलोपाभायो निपा
तनात् । तैभिरतिशय स्यान्मेति स्वर्गाद्यम् । नहि यत्र रिमर्ष्याध्यात्मिकमाधि
दैविकमाधिर्भाति च हा दु समस्ति ॥ अत्र हेतु विशेषणमुपेनाह—

ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ ५ ॥

यतोऽहासौ ज्ञानेन विधूतास्तिरसृष्टता (नावगमनप्रतिबन्धिन) पाप्मानः
पापानि यस्य स तथाभूतोऽनोऽर्थो नाकमेति । तथाचोक्त भगवता गीतायाम्—
“नहि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते” इति । पवित्र पावन पापनाशकमिति या
यन् । तथाच “ज्ञानाणि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।” इति भगवद्वाक्यम् ॥
एवतावदस्ति पय ज्ञान प्रशस्तमर्थतन्मिगज्ञान निन्द्यते—

यद्गृहीतमविज्ञानम् ॥ ६ ॥

यद्गृहीतं धृतं गुह्यमुपाच्छेदोऽर्थनश्चाविज्ञातं । किर—

निगदेनैव शस्यते ॥ ७ ॥

१ ददा स्वाणुर्दश । स यथा चन्दनभारं वहन्नपि तत्र भाषुफभोगेन संवध्यते ।
एव निजामी यो प्र-वमात्राध्याना नाथश्च इति भाव ॥

२ तथाचामर “वासासनाध्ययो दिव्य” इति ॥

३ तथाच मरिचि “क शिर गुह्यकारिषु” इति ॥

४. एतु श्लोकवेदप्रतिपिद्धम् ।

५ भाष्यात्मिक वागविलक्षणता वैषम्यनिवर्धनम् । भाषिदैविक यथाराधसन्निवाच-
प्रदायावैदिकनिवर्धनम् । भाषिभौतिक मानुषपदपुण्ड्रिसरीयुषस्वावरनिवर्धननिवेष्टु ता-
वयमुच्यते ।

६. तथाचामर “अर्थो ददु पुमापाप्मा पापं विनिवृत्तवत्”-मिति ॥

उत्तमया धात्रा उत्तमेन (अन्तिमेन) पादेन “जायेव पत्ये उशती सुवासा” इत्यनेन तृतीयपादस्योपमा “उच्यते” इति शेषः ॥ तदर्थमाह—

जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु ॥ ८ ॥

यथा जाया जायतेऽस्यामित्थधिकरणे घम् बाहुल्यरन्ध्रदेशे जातो शुक् १ (पा० ४-२-३३) तथाच निगमः “तज्जाया जाया भवति यदस्या जायते पुन” इति । पत्ये इष्टाय भर्त्रे । उशतीत्यस्यार्थमाह कामयमाना इच्छन्ती । वशकान्तावित्यादादिकस्य शतैरे इति सप्रसारणे “उमित्तथे” (पा० ४-१-६) इति शीप् । सभोगार्थमल्लर्घ्यं प्रार्थयमानेतियावत् । कदेत्यपेक्षायामाह ऋतुकालेषु । “पोडशैर्तुनिशा स्त्रीणा”मिति मनुके रजोनिर्गमदिवसादारभ्य पोडशाहोरानाम्पि ऋतुस्तदुपलक्षिताः काला ऋतुरालास्येषु । तत्रापि न सर्वदा ऋतु यदा सुवासाल्लर्घ्यमाह—

सुवासाः कल्याणवासाः ॥ ९ ॥

बहुव्रीहिना निर्णिकवसना नीरजस्का “भवति तदे”ति शेषः । तथाभूता च र्बतुर्बोदिषु रानिषु भवतीति व्यक्तमन्वर्त्त ॥

कामयमाना ऋतुकालेषु ॥ १० ॥

अयं च प्रतिशब्धात्तो निगमलक्षणम् । तथाचोक्तं “प्रतिशब्धात्तो निगम” इति ॥ तदाहि साऽविततरा सभोगार्थं पुरुष प्रार्थयतेऽन एतयावस्थयोपमीयते । इत्यच । यथा जाया पत्नी विवृतसर्वाश्रावयवा भूत्वाऽल्लर्घ्यं कामयमाना सती पत्ये इष्टाय भर्त्रे

१. तृतीयपादार्थम् ॥

२. शतुर्द्विव “सानपःऽटकमपिदि”-(पा. १-२-४) इति । सप्रसारणच “प्रदि ज्येति” (पा. ६-१-१६) ॥

३. अस्वार्थमाह रतेत्यादिना ॥

४. शोभन वासो यत्क यस्या इत्येवम् ॥

५. रजोदिवसादित्यादि । आषाह्ण हि तिस्रषु रजोनिर्गमावस्वभावान् सा नीरजस्का भवति । अतएव याह्वक्त्वय । “श्रीधर्मिणी विराज तु स्वमुख तैव दर्शये”दित्यादि । स्त्रीधर्मो रजः सोरत्यस्या इति श्रीधर्मिणी पुष्पवती । तथाचामरोऽपि “श्रीधर्मि-
प्यविराश्रेयी मदिनी पुष्पवती”-इति ॥ तथा चतुर्थदिने आनमुक्त्वा स एव “मुक्त्वाता भर्तृवदनमीक्षेजान्यत्न कस्त्वचि-”दित्याह । अ-य त्वाहुः सुवासा. शोभनवशा । वास इत्युपलक्षण भूषादेरपि । तथाच कृतप्रसाधनेति तदर्थं । ऋतुष्वि-युक्त्वैव पोडशाहोरानामे कालेष्वित्युक्तया च विहितकालेषु । “तासामाधाक्षमन्वत्तु निन्दितैरादशी च दे-”
त्यादिना मनुना निषिद्धतत्कालनिषेधित्यर्थः । इति ॥

६. सायणस्तु—यद्यप्यद्वि गृहहत्वपेलाया मलिनवासास्वधापि सभोगकालेषु कल्याण-
वासा भवति । अथ हेतुः कामयमाना ऋतुकालेष्विति । इत्येवमवतारयामास ॥ “पोडश-
तुनिशा” इति मनुना पोडशनिदानामृतुसंप्राकर्णारदेवमुच्यते ॥

ऋतुकालेषु संभोगार्थं प्रेम्णोपतिष्ठते स्वारमानं विष्टुन्ने । एवं वागप्यर्थज्ञायेति-द-
शान्तं सम्यगभिधाय प्रवृत्तमुपसहरति—

यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा ॥ ११ ॥

तथा, एवेति शेषः । यथा स पुरुषत्वात्मेनां द्वयं यथावैतपश्यति नेतरामेवं
स (अर्थज्ञ) एवेता वाचं यथावच्छृणोति नेतरः । इति एवमस्यामृतीयमर्थज्ञप्र-
शंसोक्ता ॥

तस्योत्तरा भूयसे निर्धेचनाय ॥ १२ ॥ ३ (खं०) ॥

तस्यैव प्रकृतस्यार्थस्य ज्ञानप्रशंसात्तस्योत्तरा पूर्वोक्ता उत त्व इत्यस्या ऋचः
परभूताऽनुपदमुपक्रमिष्यमाणो तल्लमित्वादिका (फलभिधानद्वारा) भूयसे बहु-
तराय निर्विविच्य भुमुना फलेनामिसबन्धात्प्रतिविशिष्टं ज्ञानमित्येवं निर्धार्य-वचनं
निर्वचनं तस्मै निर्धेचनाय भवति । तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ (पा० २-३-१३ वा०)

तद्यथा—

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ॥

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अकलामपुष्पाम् ॥ १ ॥

(ऋ. स. ८-२-२३-५)

१. जाचार्थेन प्रस्तुतम् ॥

२. सावत्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तमर्थं हितयुष्मा शृणोति । तथायं
चतुर्दशमिधाम्यानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्य सम्यक्पश्यति वेदोक्तं च धर्ममङ्गरूपमर्थं
हितयुष्मा स्वीकरोति सेवयुक्ता वेदाभाभिज्ञस्य प्रशंसेति सायणः ॥

३. वाहनलपावृतसर्वगात्रा नवतीति दुर्गः ॥

४. यः पश्योऽवच्छिद्यैता निवृत्तार्थमस्याः पश्यति समन्ततः । इति दुर्गः ॥

५. प्रक्रान्तार्थको ह्यत्र तच्छब्दोऽप्यत्र च न यच्छब्दापेक्षापि । “प्रक्रान्तप्रसिद्धानु-
भूतार्थकतच्छब्दो यच्छब्दोपादान नापेक्ष्य—” इति मम्मदोक्तेः । सावधारणोक्तिस्तु
वाच्यधर्मत्वादन्मङ्गवदित्युक्तमसकृदपस्तान् ॥

६. तस्मै इदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तत्संबन्ध उपपत्त्योपकारकभावरूपस्तस्मिन् ।
वृत्तद्वितसमासैः संबन्धाभिधान भावप्रत्ययेनेति नियमो न्यायविविदाम् ॥

७. सायणस्त्विमं मन्त्रमित्ये न्याय्यत् । अपिचैकं चतुर्दशविद्यास्थान-कुशल पुरुष
वेदरूपावा वाच. सख्ये स्थित्वा स्वैवेण वेदोच्चार्यामृतपानयुक्तमाहुः । अभिज्ञाः कथयन्ति,
“सखिविद मसायम्” (ऋ. स. ८-२-२४) इति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतम् ।
यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वाऽतिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः ।
सन्नामु प्रगल्भा वा वाजिनास्त्रेषु तेषां मध्येऽप्येन वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वन्ति न
पेऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्तन्व्यः पाठमात्रपरः पुष्पकलरद्वितां
वाचं शुश्रुवान्भवति । पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञान पुष्पम् । उत्तरकाण्डोक्तस्य मन्त्रो
ज्ञान फलम् । यथा लोके पुष्प फलस्योत्पादक, तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठान-
द्वारा फलार्थकमन्त्रज्ञानेच्छा जनयति । “तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदिषन्ति

अनाप्युत-स-सन्दावप्ये-कार्यौ ॥ तैदाह—

अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुः ॥ २ ॥

विदुषा संसदि या सत्कथा भवति सा सपिकर्मस्तारसत्यमित्युच्यते । साच वाचा क्रियतेऽतो वाक्सवन्धाद्वाक्सख्ये स्थिरपीतं पीतं मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति स स्थिरपीतः । यहुमोहो मुखादित्वात्स्थिरशब्दस्य, निष्ठान्तस्य पीतशब्दस्य परप्रयोगस्तथाच वार्तिकम् । “जातिशालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्ये”ति (पा० २-३-३६ वा०) यद्वा स्थिरप्राप्तिमाहुर्द्वयः ॥ प्रसारान्तरेणैतदर्थमाह—

रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा ॥ ३ ॥

अत्र सख्ये इत्यस्यार्थमाह देवसख्य इति । समानरयानतायां देवसायुज्य इति तदर्थः । ब्रह्मति हि “या यां देवता निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भावमनुभवति” (पा० का० १३-१३) इति ॥ अथवा देवसख्ये देवानां सख्यं यत्र तस्मिन्न्रमणीये स्थाने देवलोके इत्यर्थः । स्थिरपीतमित्यस्यार्थमाह रममाणं विपीतार्थमिति । स्थिरमविचालिनमप्रच्यवन्नानधर्माणं तत्रैव रममाणमिति यावत् । विपीतार्थमापीतायै गृहीतार्थमिति यावत् । लोकेऽपि हि ज्ञातार्थं पुष्य पीतार्थमिति ब्रह्मति ॥

एकं कमिलपेक्षया द्वितीयपादार्थमाह—

विज्ञातार्थं यन्नापुचन्ति चाग्नेयेषु चलयस्त्वपि ॥ ४ ॥

यमेनं स्थिरपीतं विज्ञातार्थं पुष्यं वाजिनेषु वाह ईश ईश्वरा वेपाते वाजिना अर्धोत्सेषु वाच आयत्ताः चलवर्था इत्याह चाग्नेयेषु अर्थेषु चलयस्तु दुर्विज्ञेयेषु

यत्नेन दानेन तपसाऽनाश्रयेने”ति ध्रुवेः । यथाच फल वृत्तिहेतुस्यैवा मन्त्रदान इत्यत्रल्लव-हेतुः । “यत्पूर्वान-रेकबोधस्तद्ग्राहमस्तीति हृत्तुलो भवती”ति ध्रुवे । तादृशपुष्पफलरहित-वेदपाठकः स एव पुमानपेवा मायया सह चरति । नवप्रवृत्तिना क्षीरस्य दोग्धो गौः प्रीतिहेतुवाचिनोतीति म्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाह पर्म-मन्त्र-दानरूप क्षीरं न दोग्धीत्यर्थः । अनपवासी नाया वपटरूपा ऐन्द्रासिकनिमित्तगो-सहस्रगोरूपत्वात् । तथा मायया सह चरत्यव परमपुष्पार्थं न लभत इति ॥ १ ॥

१. तदेतदुपदर्शम-प्रथमपादार्थमाहेत्यर्थः ॥

२. ईश्वरा ईश्वरिणी मनुजिति यावत् । तथाचामर. “इतः पूर्वं प्रनी” इत्यादिः ॥ ईश्वरार्थे (अ. ना.) वरचूटात् ।

३. इत्यवपटनीयेषु समुद्रपिहितरत्नसन्निभेषु देवतापरिधानरित्यु-वाक्येभ्यः । सत्यं हि तान् व्याकर्तुं समीपे नेवरे म-दनतयो बहवोऽपि समागताः समुद्रान्ति तानर्थान्व्या-कर्तुं यानती म्याकर्तुमिति इति दुर्गे ॥ यदा वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणार्थेभ्येषु एत न द्विभन्ति न बद्धिर्कुर्वन्ति एव पुररुत्सव सवं वेदाय विचार्य-दीलभेः । वाजिनो बुभान-देवतास्तदुद्देशकत्वात्वाजिनानि । दूतोऽप्ये क्षीरे वधिनीये पर्नाभूतांशद-नामि दसीभूतानि दुग्धेषुमदसारभूतानि जलानि । पर्नाभूतांशदनामिभ्यां । तथाच कुशः “तत्रे पश्यति

नापि हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽन्वर्थे । केचिदपि नागुगम्तुं शक्नुवन्ति । ग्रीणनावो-
ऽपि द्विधि—(भ्वा० ५०)रिहानेकार्थत्वादुच्चार्यः । एवतावदर्थज्ञः प्रशस्तः । अधेदानीं
केवलपाठकोऽनर्थज्ञः (अविद्वान्) उत्तरेणार्थेन निन्वते । तदर्थमाह—

अधेन्वा ह्येव चरति मायया वाक्प्रतिरूपया ॥ ५ ॥

एषोऽविहातार्थः । अधेन्वा धेनुत्ववर्जितया कामानामदोग्धया वाक्प्रति-
रूपया मायया हि निधयेन चरति ॥ कुतः? । यतः—

नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान् देवमनुष्यस्थानेषु ॥ ६ ॥

वाक्—कर्त्री । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्यास्तेषां स्थानानि तेषु द्वेषतास्था-
नेषु मनुष्यस्थानेषु च दोह्यान्दोग्ध्यान् कामानभिलषणीयान् अस्मै अवि-
हातार्थाय न दुग्धे न प्रयुज्यति ॥ क एवंविधः—

यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामिति ॥ ७ ॥

इति— एवं पाठमात्रेण यः अफलामपुष्पां वाचं श्रुतवान् श्रुतवान् भव-
ति । एभ्यः सषाद्यान् धुलाञ्च रदमाहेण गृहीत्वाऽश्लिषितो भवति 'आप्ययनादृते
नाप्यदस्ति किञ्चिद्वाचि मृगवमिति' ॥ तस्मै किमिल्लपेक्षायामाह—

अफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा ॥ ८ ॥

नयैव तस्मै पश्यति अफलेयमपुष्पा चेति तयैवास्मै अफलेव अपुष्पैव च
वाग्भवतीति भावः ॥ वाचन्दोऽत्र एवकारार्थं प्रयुक्तः ॥

किञ्चित्पुष्पफलेति वा ॥ ९ ॥

दधानवति सा वैश्वदेव्यामिथा भवति वाग्निव्यो वाग्निवमिति । अमतेऽपि "आमिथा
सा शृगोष्णे वा धीरे सारथिवोगत" इति ॥ वैश्वदेरी विश्वदेवताकारणम् ॥

१. शृतीयवादार्यवादेत्यर्थः ॥

२. वाग्नुत्सया यतो हि भेषं वास्यविधी वाक् । वा हि वामदोग्धी सैव सा ।
प्रतिरूपशब्दः सृष्टयश्चनोऽस्ति यथोपसर्गत्रिनक्षिस्तरप्रतिरूपकाशेति । माययेति । यथा
वन्धा पीना गौः किं श्लोममायमिवं धीरं दोग्धीति । मायां भ्रान्तिमुत्पादयन्ती चरति,
यथावा वन्धो श्लोकात् पठवादिपुक्तः स-पुष्पवति फलतीति भ्रान्तिमुत्पादयन्तिइति
तथाऽप्येवविधां केनोदिविषयवानवदिता वा वाचं श्रुतवान्देवत्वं पाठमात्रं प्रमुखापधरती-
त्यर्थं इति सन्निवृत्तार्थः ॥

३. शृगोतेऽप्यान्दोऽत्र श्रुतः कुरुक्षेत्रमाह—श्रुतवानिति । श्रुतवानिति भिगनोच्चा-
नुवादः ॥

४. पाठमात्रेणाफलामपुष्पां वाचं श्रुतवान् आप्ययनतामपिभः ॥

चा अथवा । अयमर्थः । ननुत्पार्येऽप्यस्ति । अनुदरा कन्येति यथा । तथाच अफलामपुष्पामिलस्याल्पफलामल्पपुष्पामिलयोऽपि भवितुमर्हति । नहि सर्वेषांऽध्ययनमनर्थकं भवितुमर्हति अध्यापनेविधिना शिष्टलाद्ध्ययनविधेवेति भार्यकारामिप्रायः ॥

किं पुनर्वाचः पुष्पफलं ? उच्यते—

अर्थे वाचः पुष्पफलमाह ॥ १० ॥

एतस्मिन्मन्त्रे मन्त्रहृक् ॥

कः पुनरसावर्थः ? इति (याज्ञद्वैवतमभ्यात्ममित्येष वाचः समासतोऽर्थः । स एष रूपरूपनया) पुष्पफलविभागेन द्विधा प्रविभज्यते—

याज्ञद्वैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥ ११ ॥ ४ खं० ॥

यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं दैवतम् । आत्मन्यधि मद्भर्तते तद्ध्य्यात्मम् ॥

१. तथाचोक्तम् (वे० भू० का०) “तस्माद्दृश्यमभाक्श्च तदन्यत्र तदलक्षणा । अप्राशस्त्य निरोपश्च नञर्थाः पट् प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥” इति ॥

२. “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते”त्वध्यापनविधिनाऽध्ययनस्यापि शिष्टलाद्ध्ययनोपदिष्टत्वाद्देवतोपितत्वादिति यावत् । नहि विधिबोधितं किञ्चिदफलं भवति ॥

३. तथाच ब्राह्मणं “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, स्वाध्यायमधीयीते”तिच ॥ मु—समीचीन यथावदामयोदयापरिपाठ्याऽध्यायोऽध्ययनं यस्य स वेदः साहः सफलोऽध्येतव्य इति तदधुरार्थः ॥

४. भाष्यकारस्यास्य यास्कमुनेरभिप्राय आशयः । “छन्दोऽभिप्राय आशय”इत्यमरः ॥

५. पुष्पं च फलं चेति द्वन्द्वे “वातिरप्राणिना”-(पा. २-४-६) मिलेकवद्भावः ॥

६. क एवमाहेत्यपेक्षायामिदमुक्तम् ॥

७. एतद्व्यर्थमपेक्षोक्त । विमहस्तु नित्यसमासत्वाद्दत्तमिति—इतीत्येव । अविमहो नित्यसमासः अस्वपदविमहो वेति नियमात् । अस्वपदविमह इति स्वभिधेन (शब्दः) स्वसदृशेन (अर्थतः) पदेन विमहो वृत्त्यर्थावबोधकं वाच्यं यत्रेत्यर्थः नैश्चसमासाद्दयमर्थो लभ्यते ॥

१. विधिना वेदनाभवेन । बोधितं विहितम् । किञ्चिद्गुणकं किञ्चिद्गुणकमिति स्व-य-स्वबंधा फलरहितं तु न किमपि । तथाच शश्वच्छूयते “प्रातरधीवानो रात्रिर्हर्षं पापं नाशयति । सायमधीवानो दिवसकृतं पापं नाशयती”लेखम् ॥

२. अग्नेः पद्भिः शिधादिभिः । फलेनाध्यात्म-(मन्त्र)जानेन च सद्विदरावत्पर्यन्तं यावदात्मज्ञानं न संभवति इति भावः ॥

३. आहुतिमहणा हि वैपाकरणनदे जातिः । आहुत्याऽवयवसंस्थानेन महर्षेण ज्ञानं यस्या इति तदर्थः । तथाचोक्तम् “आहुतिमहणा जाति” (पा. ४-१-६ वा.) इति ॥

४. अस्त इति मन्त्रमासे नन्वोला “ब्रह्मिह युक्तमन्यमदृशाधिकरणे तथा कर्षणति”ति ॥

यज्ञपरिज्ञानं देवतापरिज्ञानमात्मपरिज्ञानं च । एतदेव मन्त्रनाम्नात्मकसमस्तदेव-
प्रतिपाद्यम् । तत्र यद्यभ्युदयलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते तदा देवतार्थत्वाद्याज्ञ पुष्प
दैवतं फलम् । फलार्थं हि पुष्पं भवति पूर्यम् । यदि पुनर्नि श्रेयसलक्षणो धर्मोऽभि-
प्रेयते तदोमे याज्ञदैवते पुष्पसमेव विभूत । दैवते हि तदर्धत्वाशाहमन्तभूतमे-
वेति दैवतं पुष्पमध्यात्मं फलम् । अत्रेदमवधेयम् ॥ यथा पुष्प निज पुष्पभाव-
मुच्छ्रिय सरूपविरूपपरिणामाभ्या फलभावाय प्रभवति, तथा निष्कामकृते आद्ये
आत्मज्ञानं सपाय नि श्रेयसफलाय भवत इति ॥ ४ ॥

एवं तावच्छास्त्रारम्भमुपसमाधायास्याज्ञान्तरात्प्राधान्यमुच्यते—

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः ॥ १ ॥

यै. प्रतिविशिष्टेन तपसा साक्षात्कृत प्रलक्षतो दृष्टो धर्मक्षेत्रे साक्षात्कृतध-
र्माणः । “धर्मोदनिच् केवलादि” (पा० ५-४-१२४)ति समाप्तान्तोऽनिच्छप्रलय ।
ऋषयः ऋषयस्त्ववगच्छन्त्यमुष्मात्कर्मण एवमर्धवता मन्त्रेण सयुक्तादमुना प्र-
रैणवलक्षण फल (विपरिणामो) भवतीत्युपयो मन्त्रद्रष्टारो मन्त्रकाले बभूवुः ।
वक्ष्यति च “ऋषिदर्शनात्” (नै. २-३-२) इति ॥ तदेतत्कर्मण फलविपरिणाम-
दर्शनं धर्मं उपचर्यते । नहि धर्मस्य दर्शनमस्त्वत्यन्तापूर्वा हि धर्मोऽतएवादृष्टमिति
तस्य नामधेय भवति ॥

तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः ॥ २ ॥

ते-ये साक्षात्कृतधर्माण । अवरेभ्योऽवरकालिकेभ्य विज्ञानशक्तिहीनेभ्योऽसा-
क्षात्कृतधर्मभ्यः शाखाप्रवक्तृभ्य श्रुतैर्षिभ्य उपदेशेन शिष्योपाधिकया वृत्त्या

१. निश्चित श्रेयो नि. श्रेयसम् “अचतुरे-” (पा. ५-४-७७) त्यादिनाचममा-
सात्. । मोक्ष- “मुक्तिवैबल्यनिर्वाणश्रेयोनि. श्रेयसावृतम् । मोक्षोऽपवर्गं ” ॥

२. आरोप्यते । उपचार आरोप ॥

३. तेषा हि सत पश्चाद्दृष्टिस्तुपनायते, न यथा पूर्वेषा साक्षात्कृतधर्मणा श्रवणमन्तरे-
णैवेति ते श्रुतर्षय उच्यन्ते । एतेनेद भाष्यवचन प्राचीनमेव यास्केनेहानूक्तमिति प्रतिभाल ॥

परिभाषणात् । न-युक्तमिव युक्त च यदुच्यते तत्र तद्विज्ञे तत्सदृशोऽधिकरणे द्रव्ये (वस्तुनि)
कार्यं विज्ञायते । हि यतस्तथैवार्थस्य गतिर्ज्ञानं भवति नेतरथा । अतएव च वैयाकरणै
सादृश्यलक्षण भेदघटित नोरीकियते “तद्विज्ञेत्वेसति तद्रूपभूयोधमवत्त्व” मिलेवम्, किन्तु
तद्रूपभूयोधमवत्त्वमिलेव । तेन स्वस्मिन्नपि स्वसादृश्यमक्षणमिति समानः पतिर्यस्या सा
सपत्नीति सिध्यति । नहि द्वयोरैक पति समानो भवति तन्मतेन (नैयायिकमतेन)
वृष्टकल्पनयोपचारिकभेदनादाय तत्त्वोपगमे तूक्तमेव वरम् ॥

१. नहि स्वयमेव दुरूह शब्द प्रयुज्य तन्मारपानाय च यद्विज्ञे प्रवृत्तने वक्षिद् ।
स्वपदवर्णनमेव भाष्यलक्षणम् । यथाहु ‘सूत्रस्य पदमादाय वाक्यै. यज्ञानुसारिभि ।
स्वपदानि च वण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदु ॥ १ ॥’ इति । निरुक्तस्य च निधण्ड
भाष्यस्य सवसन्नमिति स्वपदव्याप्त्याननपीह न दोषायेत्यपि वक्तु न युज्यते । यदत्र

मन्त्रान् शब्दतोऽर्थतश्च संग्राहुः सम्यक् प्रदत्तवन्तस्तेऽपि चोपदेशेनैव जगद्गुरुरित्यर्थः ॥

अथ तेऽपि—

उपदेशाय ग्लायन्तोऽचरे विल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समास्रा-
सिपुर्वेदं च वेदाङ्गानि च ॥ ३ ॥

अचरे । निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्ग-कारा उपदेशाय उपदेशार्थं ग्लायन्तः कश्चिमेऽल्पायुषोऽल्पग्रहणशक्तिकाश्चेतावन्त शब्दतोऽर्थतश्च तमुपदिश्यमानमर्थ-जातं प्रहीतुं शक्नुवुरिति त्रिचमानास्तेष्वनुकम्पया विल्मग्रहणाय भेदज्ञानार्थम् इमं ग्रन्थं गवादिदेवपशुवन्तं निघण्टुपरनामकम् समास्रासिपुः समास्रासवन्तः ॥ इममेव न, किंतु वेदं ब्राह्मणं च वेदाङ्गानि चेतरेषु ॥

विल्मपदं भाष्यवाक्यप्रसक्तं स्वयं निर्वक्ति—

विल्मं मिल्मं भासनमिति वा ॥ ४ ॥

यदेतद्विल्ममित्युक्तमेतद्विल्मं वेदानां भेदनम् । भेदोऽत्र व्यासः । शारदाप्रशा-

१. अथ पद्येति पद्यप्रयोगो भ्रान्तिमूलक एव केपाचिश्चात्स्वातुणामित्यवगन्तव्यम् ॥ अतः पूर्वमपि निरुक्ता-तरसद्भावस्यानेनै—(शास्केनै-)-न नैरुत्तममयश्चेत्येव (नि. १-४-१) युक्त्या बोधनात् ॥ इममित्युक्त्या च निघण्टोरेव ग्रहणमिष्टम् । ननु निरुक्तस्यास्य । प्रणीयमाने हि निरुक्ते "समास्रासिपु"रिति परोक्षातीतप्रयोगानुपपत्तेः । अपरत्र निरुक्तमासीत् प्राकपूर्वादिप्रोक्त तदभिलक्ष्यैव तथा क्रियाप्रयुक्तेत्यपीह वक्तुं न युज्यते । अनुपदमेव "पदावन्तः समानकर्माणो धानव" इत्याद्युक्त्या निघण्टुपरिचयवस्त्वैवोपलब्धेः ॥

२. व्यसनं व्यासः । विपूर्वाद्दन्तुक्षेपण इत्यस्माद्भव । यत्समाख्यया बादरायणः पाराशर्यापि व्यास वेदव्यास इति चोच्यते । तत्र व्यसतीति व्यासः । ज्वलादित्वादाये णो द्वितीये तु कर्मण्यण् । (पा० ३-२-२) अयमर्थः । वेद ताश्चदेकमस्मिन्हरषाद्गुरुरभ्येव सन्त तेषामस्वानुपामत्प्रग्रहणशक्तिकानां सुखग्रहणाय व्यासेनानेकशाखाभेदेन समास्रासवन्तः । तथा—एकविंशतिधा ब्राह्मण्यम् । एकशतधाऽऽध्वर्यवम् । सहस्रधा सामवेदम् । नवधाऽऽध्वगम् एव वेदाङ्गान्यपि । तथा व्याकरणमर्षिषा निरुक्तं चतुर्दशभेदेवमादि ॥

विल्मशब्दस्य विल्ममिति प्रतिशब्दमुत्त्वापि अर्भा-नर वदति भासनमिति वेति । सप्तममपि धनयदि । अतश्च शब्दार्थं नेद स्वपदवर्णनमिति । नहि स्वपदव्याख्यानं स्वज्ञानवैवस्विक-त्वप्रकटनमुपयुज्यते यथादिपीति । पुराकल्पप्रतनचनमिदं शास्केनानूक्तमिति निरुक्तालो-चनकारो आहुः । एतच्चत्त्वमस्मा भूमिकायां द्रष्टव्यम् ॥

१. बह्व्य ऋषोऽधीयते इति बह्वृचाः । "कवपूरन्ध्र-पथामानक्षे" (पा० ५-४-७४) "अनुचबह्वृचानाद्येतये"ति निपातः । बह्वृचानामाङ्गायो वाच्यम् । "छान्दोग्योभिधकवा-दिकवह्वृचनदानम्" (पा० ४-३-१२९) इति व्य आदिशुक्तिः । एवमध्वर्युणामयमाङ्गान् आभ्यर्चयन् । सैषिवोण् ॥

२. तथाचाहुः । इन्द्रश्चन्द्रः कोशकृत्स्नाऽऽविशली शारदायनः । शाण्डिल्यवर्येनेन्द्रा जयन्त्यद्यो च शाश्विका" इति ॥

स्वादिना नानाकरणम् । या-अथवा भासनं प्रकाशनमित्येव विल्मशब्देनोच्यते । वेदाङ्गविज्ञानेन हि वेदार्थः प्रकाशते । एवं भिदेर्भासतेर्वा मप्रत्यये वृषोदरादित्वा-द्वर्णव्यत्ययेन विल्मशब्दः साधितः । एवमप्रेऽपि यनायथं द्रष्टव्यम् ॥

एवमिदं साक्षात्कृतधर्मैभ्य ऋषिभ्य उपदेशपरम्परया सनिघण्टुकं निरुक्तशास्त्र-मागतमितराणि चाज्ञानीति परिशोधित आगमपन्थाः ॥

अथेदानीं निघण्टुसमाप्राय निर्वचनानां तवीगविरचनानुप्रकारः प्रदर्शनीयः । प्र-रणत्रयविभागेन मुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य । सोऽथमुच्यते-तत्र तावनाम्नो धातुमूलत्वादौच्ये धातुप्रविभागप्रकारं दर्शयति—

एतावन्तः समानकर्माणो धातवः ॥ ५ ॥

एतावत्पदेनात्र या चैषु धातुषु व्याख्यातव्येषु प्रतिनियता संख्यास्ति सामि-प्रेयते । तद्यथा कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश । गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् (नैष० १-२-३) इत्येवमादि ॥ अथ धातुं निराचष्टे—

धातुर्द्धातेः ॥ ६ ॥

उधान् धारणपोषणयोः (जु० उ०) इत्यस्मात्तुनि धातुशब्दो निष्पद्यते ॥

एतावन्त्यस्य सत्वस्य नामधेयानि ॥ ७ ॥

अत्राप्येतावत्पदेन या नामसु प्रतिनियता संख्यास्ति सामिप्रेयते । तद्यथा इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुमान्तानि (नैष०-२-२-३) हिरण्यनामान्यु-त्तराणि पञ्चदश (नैष० १-३-१) इत्येवमादि । यत्रैतावर्था प्रायेण चिन्त्येते प्रसङ्गतोऽन्वयत्किञ्चित् एवंलक्षणं नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । गवादि-प्राज्ञहा- (नैग० ४-१-१) शब्दात् ॥

अथ पुनर्यत्र—

एतावतामर्थानामिदमभिधानम् ॥ ८ ॥

इत्यर्थः प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा आदिलोऽप्यकूपारः । समुदोऽप्यकूपारः । कच्छपोऽप्यकूपारः (नैग० ४-३-२) इत्येवमादि । अनवगतेसत्काराद्य निर्णयः (निगमशब्दाः) जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते प्रसङ्गतोऽन्वयत्किञ्चित् एवंलक्षणमैकप-दिकं नाम प्रकरणं जहादि-प्राक् अग्नि (दं० का० ७-३-६) शब्दात् ॥

१. नामप्रविभागापूर्वम् ॥

२. एतावन्तः समानधर्मैश्चाख्यात वेदिन्यम् यद्यपि निघण्टुसामान्यलक्षणोपलक्षिताः प्र-रणत्रयविभागेनावस्थितो गवादिदेवपशुभ्यः । सर्वोऽप्यय पञ्चाप्यानीशाश्रमसमूहः । तथापि तदेवदेवेऽत्र (प्रकरणे) नैघण्टुकमित्येतया निरुक्तसंख्या व्यवहारः साक्षात्कृतो वेदिन्यः । ऋगुधर्यानि यथायथमूच्यन्ते ॥

३. एतन्धातुक्रमस्यत्र, वक्ष्यमाणश्लोकाण्यारम्भप्रतिपादनादपानुसहितमिति बोध्यम् ॥

४. अतएवास्व नैयममिति संज्ञायाव सण्टस्युच्यन्ते प्रतिज्ञास्यते ॥

५. अथस्त्रीभविष्यति-वैतथ (नै० ग० पा० १-४-१) एक पदमनेकनाथां इत्ये-ताप्रकृत इत्यादिदमैकपदिकमित्युच्यते ॥

१. यत्रैतावर्था चिन्त्येता इत्यादि प्रकरणान्तरम् ।

अथ पुनर्यत्र—

नैघण्टुकमिदं देवतानाम, प्राधान्येनेदमिति ॥ ९ ॥

इदमभिधानमनुपदमुदाहरिष्यमाणमश्वादि-नैघण्टुकं-देवतानाम, (अप्राधान्येन) इदमन्यदुक्तवदभ्यादिव, प्राधान्येनात्र मन्त्रे वर्तत इत्ययं विभागः प्रायेण चिन्त्यते ॥ तत्र क्रिमिलपेक्षावामुत्तरं वक्ष्यति तदानीं नामानीत्यादि (१-६-६ खं०) अनुपदमत्रैव । संप्रति पद्याध्यायीशास्त्रसंग्रहे प्रवृत्तं निघण्टुपदं तद्वि-तवृत्त्या तदेकदेशे गवादिजहाशब्दान्ते प्रकरणे प्रवृत्तं कथं पुनरस्मिन् (प्राधान्येन देवताभिधानेऽ)श्वादिशब्देऽनुपदमुदाहरिष्यमाणे प्रवृत्तमिति क्रिमिदमुक्तं भव-तीत्याह—

तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥ १० ॥ ५ खं० ॥

यदिदमुक्तं नैघण्टुकमिदं देवतानाम प्राधान्येनेदमिति यत्र न ज्ञायते क्रिमिदमुक्तं भवतीति तदेतन्नक्षणात् उपदिश्यत इति पर्युपयुक्तत्त्वच्छब्दः । यत् अभिधान-मन्यदैवते अन्यदैवतम् (अन्याप्रधानदेवता) यस्मिन्सोयमन्यदैवतस्मिन् मन्त्रे मन्त्रवाक्ये निपतत्यर्थं निगमयत्यन्यस्या प्रधानाया मन्त्रदेवताया, स्वयं चाभिप्र-युज्यमानमन्नभावं गच्छति तद्वृणभूतं नैघण्टुकम् । सहा हि तस्येयमस्मिच्छात्रे ॥

तैयथा—

अश्वं न त्वा वारचन्तम् ॥ १ ॥ (ऋ. सं. १-२-२२-१)

अस्माद्युचि अश्वो नैघण्टुकः । अग्निः प्रधानम् । इति तद्दैवत्यं शुन.श्लेषस्यार्थं गायत्री । वारचन्तीयानुशसने विनियुक्ता ॥ अस्य “वन्द्या अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणामिति” श्लेषः ॥

अत्र नेतीवार्थे । वारचब्दः कपिलादिरतो ललविकल्प इत्याह—

अश्वमिष त्वा बालचन्तम् ॥ २ ॥

अयमर्थः हे अग्ने, अध्वराणां यज्ञानां सम्राजन्तं सम्राडस्वरूपम्।संपूर्वाद्वागतैः शतारि रूपम् । (स्वामिनम्) अग्निं (हूयमानहविषः) देवानामग्ने नेतारं त्वां नमोभिः

१. अनुपद तत्रैवोदाहरिष्यमाणम् ॥

२. यत्पूर्वमुपक्रान्तं अथ पुनर्यत्र नैघण्टुकमिदमित्यादि—प्रायेण चिन्त्यते इत्यन्तम् ॥

३. सद्धि अग्निमिति द्वितीयया विभक्तिश्रुत्या साक्षाद्दिनियोजको देवतारूपस्य । अश्वस्तु शब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गेन श्रुतिकल्पनाद्वारा देवतात्वेन विनियुक्तः सन्नन्नभाव भद्रिभ्यतीति, श्रुतितो लिङ्गदोषव्यस्य “श्रुतिलिङ्गाव्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां समवाये पारदोषव्यस्य-विप्रकर्षादि—”ति—(जै० ए० १-१-१४) जैमिनिनाऽनुश्रितत्वादिहाग्नेः प्राधान्येनो देवतात्वमेवमुच्यतेति श्लेषः ॥

४. साम्राज्य वारच-तीयस्यैषा येनिति भगवदुक्तं ॥

५. यदा दीप्यमानम् । राज्ञो दीप्तौ (भा० उ०) शता ॥ अध्वराणां मध्ये उपरवे-पादिषु चिन्त्येभ्यवसितम् ॥ इति श्लेषः ॥

स्तुतिनिर्घन्द्ध्ये (अभिप्रताथसत्तिदये) वन्दितु प्रवृत्ता वपमिति शेष । वदि अ-
भिवादनस्तुलो (स्वा० आ०) “इदितो नुमि”ति (पा० ७-१-५८) नुम् । “तु-
मथ सेत्तेनि” (पा० ३-४-९) ति तुमुनोऽय अर्धप्रलय । अत्र दृष्टान्तोऽयम् ।
वारवन्त बालवन्तम् (वृषा इ सहि अतितरा बालवान्भवति वन्धते परिचर्यते
च) अश्वंन अश्वमिव । अश्वो यथा बालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा
त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिन परिहरसीति ॥ २ ॥

बालशब्द निगमप्रसक्त निर्नवीति—

बाला दंशनिवारणार्था भवन्ति ॥ ३ ॥

ताह दशादयो निवार्यन्ते । अथ प्रसक्तानुप्रसक्त दशशब्द निर्वचि—

दंशो दंशते. ॥ ४ ॥

दश दर्शने (स्वा० प०) पचाद्यच् । दशतीति दंश । वनमक्षिका सक्षति-
तरा दर्शति ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

मृगो न भीम. कुचरो गिरिष्ठा. ॥ ५ ॥ (ऋ स ८-८-३८-२)

इयमृगयनाश्रेन्द्रपुत्रण दृष्टा त्रिष्टुप् । वैमृधस हविषो याज्या (आ०सू० २-१०)
अस्या मृगो नैषण्डुक इन्द्र प्रधानमिति तर्ह्येवला । अत्रापि नेतीवार्थे तदाह—

मृग इव भीम. कुचरो गिरिष्ठा. ॥ ६ ॥

अस्य “परावत आजान्घ्या परस्या । छक सशाय पविमिन्द्र तिम्व विश्रू-
न्ताहिल तिमृधो नुदस्व’ ति शेष ॥ अयमथ । हे इन्द्र ! त्व कुचर. कुसितचरण.
(कुसितगमन हिललात्) गिरिष्ठा. पवताश्रय (पवतनिवासी) मृगोर्न सिंह इव
व्याघ्र इव वा भीम भयङ्करोऽसि । स त्व परस्या. दिव स्वन्धिन परायत.
परस्मारस्थानाद्गुलोकाद्वाजगन्ध आगच्छ । आहूपूर्वाद्भेदछान्दसे छिटि कादिनिय-
नप्राप्तस्त “उपदेशेऽलत” (पा० ७-२-६२) इति प्रतिषेध । (आगल च)
सूक्त सरणशाल शत्रुवधकार्येषु सत्तु शक वा तिम्रं तीक्ष्ण पथि वन्न स्वशाय सम्य-
च् तनुकूल (तीक्ष्णीकूल तन) शत्रूनन्मशोयान्परिणो यिताहिल्ल विशपेन ताडय वि-
नाशय ‘तड आघाते’ (बु० प०) प्यन्तादस्माहोति रूपमेतत् । “छन्दसि परेऽपि”

१ वृषादरादित्वादपानुनादिकलोप ॥

२ अत्र “दन्तस्रज्जम्भां शयी” (पा० ६-४-२५) ति नलोप । मूलतु धातुनिर्देशे
सिद्धः । “इहिक्रिषी धातुनिर्देश” (पा० ३-३-१०८ वा०) इति । नात्र सप्पत्यमिति
नलोपो न ॥

३ प्रातिपदजीवनत्वात् ।

४ मृगशब्दशत्रुप्राज्यादिनात्र मृगशीर्षे मागजाया च वपत न वनत हरिणपत्र । तथा
धामर. “परावतस्य मृग वग. प्रवाहवयोरपी” इति । अत्रापि सप्पत्युक्तमथद्वयमाद्यम् ॥

(पा० १-४-८१) उपसर्गाः प्रयुज्यन्ते । तथा मृगो हिंसकान्संप्रामोत्सुकान्युदु-
त्सुन्वाऽन्यानपि विनुदस्य विशेषेण तिरस्कुर्विति ॥ ६ ॥

मृगशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वचि—

मृगो मार्षिगतिर्कर्मणः ॥ ७ ॥

धान्नामनेकार्थलान्छुद्धार्थे पठितोऽपि मृगधातुः (अ० प०) अत्र गत्वर्थे
प्रयुक्तः । (पा० ७-३-११४) तस्मात्कर्त्तरि “पुंसि सज्ञायामि” (पा०-३-३-११८)
ति घः । बाहुलकान्मृजेर्द्विरिति वृद्धभावः । “चरो” (पा० ७-३-५१) रिति
कुलम् । नित्यं ह्यसौ मार्षिं गच्छतीति मृगः ॥

भीमो विभ्यत्यस्मात् ॥ ८ ॥

“भीमाद्योऽपादाने” (पा० ३-४-६४) इति विभ्यते- (जु० प०) एपादाने
मक् । कित्वाद् गुणभावः । सर्व एव ह्यस्माद्विभ्यति प्राणिन इत्ययं भीमः ॥

भीमशब्दसारूप्यप्रसक्तं निराह—

भीमोऽप्येतस्मादेव ॥ ९ ॥

उक्तवत्किञ्चिद्विद्विः । धातोः पुगगमोऽय विशेषः ॥

कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् ॥ १० ॥

कुत्सितं कर्म नित्यं प्राणिवधाद्यं चरतीति कुचरः । मूलविभुजादित्वाद्भः ॥
तदेवं निगमप्रसक्तान्कार्थान्मृगादीनिरुच्य कुचरशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेन पूर्वोपका-
न्तमर्थं सिंहावलोकितकेनाह—

अथ चेद्वैवतानिधानम् ॥ ११ ॥

एतत् कुचर इति तदा—

कार्यं न चरतीति ॥ १२ ॥

देवताभिधानत्वे कार्यं न चरति सर्वत्र चरतीति नेदमैपि देवताभिधानं
कुचर इति ॥

गिरिष्ठा गिरिस्थायी ॥ १३ ॥

इति च ॥

इन्द्रोऽपि हि मेपचाईनत्वाद्गिरिष्ठाः । सिंहोऽपि पर्वताश्रयत्वात्तथा चेदं षिष्टं
विशेषणमुभयोरित्याह—

१. यदा नानामकारेण प्रेरयस दूरमपुनरागमाय । सुद प्रेणे (जु० प०) पदव्य-
त्ययदृष्टान्ततः । “व्यवहित्तये”- (पा० १-४-८२) ति विश्वस्यसात्रापि संबन्धः ॥

२. अनेन निगमोक्तकुचरपदे कुचर “गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी” ज्यराभिधानबलाद्-
मिवाधीति निरुक्तदम्पुपगच्छति । तदपि विभुत्वादेवाना न निरुच्यते । सायणादयत्तु
यथादुल्लाभासाभिरप्यत्र (निगमन्याख्याकाले) उक्तम् ॥

३. तथाचामरः “पुरापाप्नेपनाहन” इति ॥

४. गिरिष्ठा इत्येतदुच्यन्त केचनकेनेन्द्रस्य सिंहस्य च विशेषणमिति भावः ॥

स्तुतिनिर्वन्दध्ये (अभिप्रेतार्थसंख्ये) वन्दितुं प्रवृत्ता वयमिति शेषः । वदि अ-
भिवादनस्तुत्योः (स्वा० आ०) “इदितो नुमि”ति (पा० ७-१-५८) तुम् । “तु-
नये सेनेनि”-(पा० ३-४-९) ति तुमुनोऽर्थे अभ्यैप्रत्ययः । अत्र दृष्टान्तोऽयम् ।
चारवन्तं बालवन्तम् (वृषार्थं स हि अतितरा बालवान्भवति वन्द्यते परिवर्त्ये
च) अश्वं न अश्वमिव । अश्वो यथा बालवर्षाद्यन्मशरुमक्षिणाशीन्परिहरति तथा
त्वमपि ज्वालामिरस्वद्भिरोधितः परिहरसीति ॥ २ ॥

बालशब्दं निगमप्रत्यय निर्वन्धीति—

बाला दंशनिवारणार्था भवन्ति ॥ ३ ॥

तां दंशादयो निवारयन्ते । अथ प्रसक्तानुप्रसक्तं दशशब्दं निर्वन्धि—

दंशो दंशतेः ॥ ४ ॥

दंश दशने (स्वा० ५०) पचायच् । दंशतीति दंशः । मनमाक्षिका सहाति-
तरा दशति ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ ५ ॥ (ऋ. सं. ८-८-३८-२)

इयमृगयनाश्रेन्द्रपुत्रेण दृष्टा त्रिष्टुप् । वेन्दुधस्य हविषो याज्या (आ०सू० २-१०)
अस्या मृगो नैघण्टुक इन्द्रः प्रधानमिति तद्वैबला । अत्रापि नेतीयार्थे तदाह—

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ ६ ॥

अस्य “परावत आजगन्धा परस्या । सुरु सशाय पशिमिन्द्र तिरमं विशत्रू
न्ताहिह विमृषो नुदस्त्रे”ति शेषः ॥ अयमर्थः । हे इन्द्र । त्वं कुचरः कुचिषतचरणः
(कुचिषतगमन- हिहल्लत्) गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः (पर्वतनिवासी) मृगोर्ने सिंह इव
व्याघ्र इव वा भीमः भयङ्करोऽसि । स त्वं परस्याः दिवः सवन्धिनः परावतः
परस्मात्स्थानाद्गुलोकाद्वाजगन्ध आगच्छ । आङ्पूर्वाद्भ्रमेऽद्यान्दत्ते छिटि क्रादिनिय-
मप्राप्तस्येत् “उपदेशेऽलत ” (पा० ७-२-६२) इति प्रतिषेधः । (आगत्य च)
सुकं उरणशीलं शत्रुवधकार्येषु सत्तुं शक्त वा तिरमं तीक्ष्ण पशिमं वज्रं संशाय सम्य-
क् तनुकूल्य (तीक्ष्णीकूल्येन) शत्रून्सदीयान्परिणो व्रिताहिह्ल विशेषेण ताडय वि-
नाशाय ‘तड आघाते’ (जु० ५०) ष्वन्तादस्माहोष्टि रूपभेदेत् । “उन्दसि परेऽपि”

१. षुपोदरादिस्वादित्रानुनासिकलोपः ॥

२. अथ “दशसञ्जज्ञा शपी” (पा० ६-४-२५) ति नलोपः । मूलेषु धातुनिर्देशे
दित्तर । “श्रुक्षिषो धातुनिर्देश” (पा० ३-३-१०८ वा०) इति । नात्र शप्प्रत्ययमिति
नलोपो न ॥

३. प्राणिवधजीवनत्वान् ।

४. मृगशब्दश्चतुष्पाज्जातिमान्ने मृगशीर्षे मार्गणार्थां च वर्त्तते न केवलं हरिणपत्र । तथा-
चामर. “पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोर्षी”ति । अत्रापि शब्दादुक्तमर्थद्वयमाद्यम् ॥

(पा० १-४-८१) उपसर्गा प्रयुज्यन्ते । तथा मृधो हिंमकान्सत्रामोःमुक्कान्युमु
त्सून्वाऽन्यानपि विनुंदस्व विशेषेण तिरस्कुर्विति ॥ ६ ॥

मृगशब्द निगमप्रसक्त निर्दिष्टि—

मृगो माऐंगंतिकर्मणः ॥ ७ ॥

धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रद्ध्यर्थे पठितोऽपि मृजधातु (अ० ५०) अत्र गत्वर्थे
प्रयुक्त । (पा० ७-३-११४) तस्मात्कर्तृ“पुति सज्ञायामि” (पा०-३-३-११८)
ति ष । बाहुलकान्मृजेर्दृष्टिरिति गृह्यभाष्य । “चञो” (पा० ७-३-५२) रिति
कुलम् । नित्य ह्यसौ मार्षिं गच्छतीति मृगः ॥

भीमो विभ्यत्यस्मात् ॥ ८ ॥

“भीमादयोऽपादाने” (पा० ३-४-६४) इति विभ्यते (जु० ५०) रपादाने
मह् । किलाद् गुणाभाव । सर्व एव ह्यस्माद्विभ्यति प्राणिन इत्यय भीम ॥

भीमशब्दसारूप्यप्रसक्त निराह—

भीष्मोऽप्येतस्मादेव ॥ ९ ॥

उक्तवत्तिद्धि । धातो युगागमोऽत्र विशेषः ॥

कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् ॥ १० ॥

कुत्सितं कर्म नित्य प्राणिवधालय चरतीति कुचरः । मूलविभुवाधिल्लात्क ॥
तदेव निगमप्रसक्तान्कांथिनृगादीन्निरुच्य कुचरशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेन पूर्वोपस्था-
न्तमर्थं सिंहावलोकितकेनाह—

अथ चेद्देवताभिधानम् ॥ ११ ॥

एतत् कुचर इति तदा—

क्वायं न चरतीति ॥ १२ ॥

देवताभिधानत्वे क्वायं न चरति सर्वत्र चरतीति नेदमपि देवताभिधान
कुचर इति ॥

गिरिष्ठा गिरिस्थायी ॥ १३ ॥

इति च ॥

इन्द्रोऽपि हि मेघवाहैनत्वाद्विरिष्ठा । सिद्धोऽपि पक्ताधरवातया चेद षिष्ठ
विशेषणमुभयोरित्याह—

१. यदा नानाप्रकारेण प्रेरयस्व दूरमपुनरागमाय । नुद प्रेरणे (जु० ५०) पदव्य-
त्ययदृष्टादस । “व्यवहितार्थे”—(पा० १-४-८२) ति विशब्दस्मान्नापि सक्थ ॥

२ अनेन निगमोक्तकुचरपदे कुचर “गोत्रा कु पृथिवी पृथ्वी” लमरभिधानबलाद्भू-
मिवाचीति निरुक्तद्वन्द्वमुपगच्छति । तदपि विभुवादेवाना न विरुध्यते । सायणादयस्तु
यथादुम्भधासाभिरप्यत्र (निगमन्वाख्यानान्ते) उक्तम् ॥

३. तथाचामर “तुरापाण्मेघवाहन” इति ॥

४. गिरिष्ठा इत्येतदनुब्रन्त षेपबलेनेन्द्रस्य सिंहास च विशेषणमिति भावः ॥

गिरिः पर्वतः ॥ १४ ॥

इति । एतच्च पर्यायाभिधानं व्युत्पत्तिसाधर्म्यप्रदर्शनाद्येत्युपरिष्टाद्यकीर्णविध्यति । तदेव साधर्म्यं व्युत्पत्तिमुखेन तावदाह—

समुद्रीणां भवति ॥ १५ ॥

इति । सं-समल उद्रीणः । वान्त इव भूमौ भवति । समुद्विरणं चान् भूम्या एव ॥

पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानप्रसक्तं निराह—

पर्ववान्पर्वतः ॥ १६ ॥

शिलाशिखरसंधिभिरसौ पर्ववान्भवति । पर्वानि सन्ति यत्रासौ पर्वतः । “त-
त्पर्वमदृश्या”-(पा० ५-३-१२१ वा०)मिति मतधीयस्तत्प्रत्ययः ॥

पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह—

पर्वे पुनः पृणातेः ॥ १७ ॥

पृणार्थस्य पृधातोः (ब्रया० ५०) “प्राग्निपशतिपृशक्रिभ्यो वनिप्” (उ० ४-
१०९) इति वनिपि साधुः । पृणन्ति पूरयन्ति हि ते शिलाशिखरसन्धयोऽखिलं
पर्वतमिति तानि पर्वानि ।

प्रीणातेर्वा ॥ १८ ॥

तर्पणार्थस्य प्रीधातोः (क्रया० उ०) बाहुलकान् (पा० ३-३-३) वनिपि ईका-
रस्याकारः सच पकारात्परः । प्रीणयन्ति स्वाश्रयमिति पर्वानि ॥

तात्पुनरेतत्—

अर्धमास-पर्वे ॥ १९ ॥

अमावासा वा पूर्णिमा वा । दशपूर्णमासेष्टयोः क्षुती ध्रुवेण तयोरेवान्
प्रैसक्तेः ॥

कुतः—

देवानस्मिन्प्रीणन्तीति ॥ २० ॥

हविर्भिरिति श्रेयः ॥

तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यात् ॥ २१ ॥

तद्भुभवं शिलासन्धिकाठसन्धिशरमकं सन्धिसामान्यात्सन्धित्वात्पर्वेत्युच्यते ।

१. कर्तुपदमेतत् । भूमिकर्तुं कं पर्वतस्य समुद्विरणमिव लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

२. विधेयप्राधान्यात्प्रसक्तनिर्देशः । तत्पदेन हि शिलासन्धय एवोच्यन्ते । उद्देश्य-
प्रतिनिर्देश्यवोरैक्यमापादयत्सर्वनामपर्यायेण तत्तद्विभक्त्यभावात्तत्सन्धिवोचाम । पर्वं तु नपु-
सकमेव । “सन्धिर्ना पर्वपरुषी” इति वीथे । रूपभेदात्प्रसक्तवोकेः ॥

३. स्मृतौ तु “चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावासा वा पूर्णिमा । पर्वार्थेतानि रावेन्द्र
रत्निसम्प्रागितरेव च” इत्युक्तं विष्णुपुराणेऽपीदमेव ॥

प्रकृतीतरत्स्वरूपतो भिन्नम् । सन्धित्वसाम्यात्पर्वेति यावत् । तथाचामरान्निधानम् । “ सपर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्वदन्तर”मिति । प्रतिपत्पञ्चदशयोर्वदन्तर उ सन्धिः पर्वत्वन्वयः । यदाह रुद्रः “दशप्रतिपदोः सन्धौ प्रन्धिप्रस्तावयोरपि । पर्वेङ्गीचे विजानीयाद्विपुवत्प्रवृत्तिध्वयी”ति ॥

देवतामिधानपक्षे—

मेघस्थायी ॥ २२ ॥

गिरिष्ठा इत्यस्यार्थः ।

मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ॥ २३ ॥

असावप्यन्तरिक्षलोके समुद्रोर्णो भवति समुद्रिरणसामान्याद्विरिः पर्वतो मेघध्वेति ॥

देवतलक्षण वदन्पूर्वोपक्रान्तमुपसहरति—

तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद्याख्यास्यामो नेघण्डुकानि नैगमानीहेह ॥ २४ ॥ ६ ख० ॥ इति यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे प्र० ध्या० षष्ठ पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥१॥६॥॥॥

तत्—तत्र यानि नामानि अस्यादीनि देवपद्व्यन्तानि प्राधान्येन स्तूयन्त इति प्रधानस्तुतयः कर्मणि क्तिन् । देवतास्तासां, तत् तानि सर्वाणि समुदितानि सन्ति एतयैकया देवतामधिकृत्य कृतत्वादेवैतमित्येतया सामान्यया प्रकरणसमाह्वयैया सङ्गया आचक्षते आचार्या इति शेषः ॥ तत्पुनरेतद्देवतं प्रकरणमुपरिष्ठात् (दे० का० ७-४-१) अस्य शास्त्रस्य व्याख्यास्यामः । गुणपदेषु हि व्याख्यातेषु प्रधानदेवतापदानि मुख्य व्याख्यास्यन्त इति ॥ यानि पुनर्नेघण्डुकानि गवादीनि, नैगमानि जहादीनि तानि इह प्रकरणद्वये (नेघण्डुकयैकपदिके च) व्याख्यास्याम इत्यनुवर्तते ॥ अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थं परितोषार्थां वेहे-हेति द्विरभ्यासः ॥ * ॥

इति नि० ल० विवृतौ नैघ० काण्डे प्रथमस्य षष्ठः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशाय द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखण्डसूत्रमारचयति—

अथ निर्वचनम् ॥ १ ॥

१. नेघण्डुकमिदं देवतानामेत्वादि ॥ ९ वाक्ये ॥

२. नेघण्डुकाश्चादिपदेषु “अथ न ह्येवा वारचन्त” मिलादिमप्रवाक्ये ॥

३. निरुद्धादीममेवसिन्नेघण्डुक—(निघण्डुप्रोक—)—शब्दसमुदाये सञ्चेति भावः ।

४. समाह्वया वीगिकः शब्दः ॥

५. ताव्येतानि त्रीणि प्रकारानि, नेघण्डुक, नैकपदिक (नैगम), देवतमिति । अनेन प्रकारप्रयविभागप्रपञ्चेनेदमवस्थित निरुक्तशास्त्रमिति ॥

अथेत्थं हेतौ, यतो ह्येते समुपक्रान्ते (नपण्डुकनैगमे) प्रक्षरणे निर्वचनवक्ष्यं-
पमनुरत्ता व्याख्यातुनक्षय्ये अथ एतस्मात्कारणान्निर्वचनं उक्षयतो व्याख्या-
स्याम इति शेषः । अपिहितस्वापंस्त परोक्षरुतावपरोक्षरुतां वा शब्दे निष्कृष्य
विश्वस्य वचन निर्वचनम् । स एष निर्वचनान्युपाय उच्यते ॥

इह तावन्तुदा द्विविधा समयंतरसस्कारा, अयमर्थस्वरसकाराथ । तत्राद्यान-
पिष्टस्योच्यते—

तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थां प्रादेशिकेन गुणेना-
न्वितौ स्यातां तथा तानि निर्घूयात् ॥ २ ॥

तत् तर्पं सति येषु (तावत्) पदेषु स्वरसंस्कारौ, समर्थां अर्थमव-
गमयितुं शक्ता तदेवाह—प्रादेशिकेन प्रदेशानभिधायिनाऽप्यवगमयता गुणेन
भापुरूपेणान्वितौ चर्द्धौ (अनुगताभिधेनस्ये धातुरूपे स्थितां) स्यातां भवेता
तानि (तावत्) तथा (एव यजालक्षण) निर्घूयात् नैरुक्त इति शेष । उक्षणप्र-
धानं हि व्याकरणमापभूमाववतिष्ठते ॥

द्वितीयानपिष्टस्य वदति—

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत
केनचिद्वृत्तिसामान्येन ॥ ३ ॥

अथ पुनरर्थेऽनन्विते न्याय्यस्वरसस्कारयुक्तेन शब्देनोसवद्धे । तदेवाह—वि-
कारे सस्कारे अप्रादेशिके प्रदेशानभिधायिन्यर्थमवगमयति सति अर्थनि-
त्योऽधप्रधानो भूत्वा, अपरस्य प्राधान्येन स्वरसस्कारावनाहल्य शब्दसामान्यादर्थसा-
मान्य बैलीय इति न्यायेन केनचिद्वृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येन कथ-
मस्य धातोरथसामान्यमनास्तीति परीक्षेत । ततस्त्वंयित्वायंत्सामान्य तेन
निर्घूयात् ॥

१ यत्र निपुणतरमन्विधनाणोऽपि शब्दार्थाऽवमित्यमित्यवकल्पयितु न शक्यते, अ-
थैवाथोऽवतिष्ठते अन्यैव च शब्दस्तत्र ॥

२. यथा मुद्रमित्येवास्व भोजनमित्युक्ते मुद्रप्रधानमिति गम्यत्र एवमिहापि बोध्यम् ॥

३. अर्था हि प्रधान गुणवृत्तौ शब्द इति ॥

४. वृत्तिरत्रापि । यथा प्रवीणैरारणिः शब्दा उत्पद्यन्तेऽपिभिधेयसंख्या सन्त
क्रियागुण सामान्य हेतुमात्रमात्रिलान्येष्वेवार्थान्तरेषु वर्तन्ते । तद्यथा प्रकृष्टो वीणाया
प्रवीणो गा-धर्मे । अत्र ह्यस्य मुख्यावृत्ति । स एव स्वमर्थ- (मभिधेय-) ह्यन्धवमुत्पद्यन्-
त्यासपाटवमानसामान्यमाश्रित्य सवर्षैवाभिप्रवृत्तः । यो हि यस्मिन्कृतवत्त उत्पन्नकौशलो
भवति स तत्र प्रवीण इत्युच्यते । तथाचाभिधानम् “प्रवीणे निपुणाभिधेयविश्लिष्णाव-
किञ्चिन्ना” इति ॥ यथा प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो निरुक्त इति ॥ एव
प्रागारंस्त्रिपातादाहृतनैव सारथेयोऽनङ्गाना वदति स उद्गतारत्वादुद्धारः । तत्र
समन्वसा वृत्तिरस्य शब्दस्य । स एष उत्पन्नैव स्वमर्थमाकृतानुविधायित्वमात्रमेव

सशयबलः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति ॥ अथ केचिच्छब्दाः क्वचिदर्थस्यैव
मान्येन वर्तन्ते केचित् स्वरसामान्येन केचिद्वर्णसामान्येनेत्यतः—

यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ॥ ६ ॥

विभक्तीरपि यथार्थम् अर्थमनतिक्रम्यैव सन्नमयेत् पूर्वोत्तरप्रकरणाविरो-
धेन विपरिणमयेत् । यतस्तासामपि व्यत्ययो भवत्येव । यथाच दर्शयिष्यते ।
हृत्सु शोको हृदयानि शोकैः (नं. का० १-३-१२) इत्येवमादि ॥

अथ यदुक्तं विशयबलो हि वृत्तयो भवन्तीति, तदर्थवशेन व्याकरणेऽपि शब्द-
विपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति—

प्रसन्नमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते ॥ ७ ॥ १ खं. ॥

इत्येवमादि ॥ प्रोपस्यष्टादानः कर्मणि भाषे वा के “दोदद्धो”रित्यनुवर्तमाने
“अच उपसर्गादि”-(पा० ७-४-४७) ति धोरचस्त्वस्य “झरोझरी” (पा० ८-
४-६५)ति लोपे दस्य “खरिचे”-(पा० ८-४-५५)ति चर्त्वंम् । ततश्च धातुप्रलय-
तकारयोः संयोगे प्रादिसमास. प्रसन्नमिति । एवमवोपस्यष्टस्य दोऽवलण्डन-(दि०
प०) इत्यस्य “आ देच उपदेश”-(पा. ६-१-४५)इत्यात्वेऽयत्तमिति पूर्ववद्-
ह्यम् ॥ एवमनयोर्धात्वोरादी एव शिष्येते । एवमन्येपामपि ह्य्वा यथासम-
यमनुविधातव्यम् ॥ १ ॥

तदेवाह—

अथाप्यस्तेनिवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति स्तः सन्तीति ॥१॥

निवृत्तिरत्र गुणवृद्धोरभिमतता, तस्याः स्थानेषु तथाच क्विप्रसङ्गेयु“असोरह्योप”
(पा० ६-४-१११) इत्यस्यधातोरादिलोपो भवति । अत्र धालन्त एव शिष्येते ॥

अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति ॥ २ ॥

निवृत्तिस्थानेष्विति वर्तते । अत्र गमेः क्त्वाप्रलये के च क्वितीत्यधिकृत्या“नु-
दात्तोपदेशे”-(पा० ६-४-३७)त्यादिना अनुनासिकलोपो भवति ॥

अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति ॥ ३ ॥

अत्र गमे“रलोन्वात्पूर्वं उपधे”-(पा० १-१-६५)त्युपधासङ्गसाकारस्य ग-
महने(पा० ६-४-९८)त्यादिना लोपो भवति ॥

अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति ॥ ४ ॥

राजन् शब्दात्सौ-“नोपधाया” इत्यनुवर्तमाने “सर्वनामस्थाने चासबुद्धावि”-
(पा० ६-४-८)त्युपधादीर्घत्वम् । एवं दण्डिन्शब्दात्सौ “इन्द्रहन्पूर्पार्यम्णा शी-
र्साचे”-(पा० ६-४-१३)त्युपधादीर्घत्वम् । “हृत्इपात्रि”-(पा० ६-१-६८)ति
मुलोपे “प्रलयलोपे प्रलयउक्षणमि”-(पा० १-१-६२)ति पदत्वात् “न लोपः
प्रातिपदिकान्तस्ये” (पा० ८-२-७) त्युभयोरपि नकारलोपो भवति ॥ एवमुपधा-
विकारो भवति ॥

१. विकारो हि भावरूपो लोपस्त्वभावरूप इति पृथगुक्तः । न्या० न० भाष्येऽपि-
लोपागमवर्णविकारसो हि सम्यग्भेदान् पालयिष्यतीत्युक्ती लोपादर्पविकारः पृथगुक्तः ॥

अथापि वर्णलोपो भवति, तत्रा यामीति॥५॥ (ऋ० सं० १-२-५१)
अत्र याचामीत्यर्थे यामीति चाशब्दलोपदछान्दसो भवति । अत एवचात्मने
पदव्यत्ययोऽपि ।

अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति ॥ ६ ॥

अत्र तिरुणाभृचा समाहार इत्यर्थे “ऋकूपुरि”-(पा० ५-४-७४) त्यादिना
ऽकारः समासान्तः । “ऋचि नेहत्तरपदादिलोपश्च छन्दसी”ति (पा० ६।१।३४)
वार्तिकेन ऋकृशब्दे परे त्रेः सप्रसारणमुत्तरपदादेर्ऋकारस्य लोपश्च “सप्रसारणा-
वेति” (पा० ६-१-१०८) पूर्वरूपम् । इत्वं वर्णद्वयलोपो भवति ॥

अथाप्यादिचिपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो विन्दुर्घाट्य इति ॥ ७ ॥

घुत दीप्तौ (भ्वा० आ०) तस्माद्युतेरिभिन्नादेश्च ज (उ० २-१११) इति
इतिध्रुपधागुणो दस्य ज इत्यादिव्यापत्तया ज्योतिरेवं हन हिंसागत्सो (अ० ५०)
अस्मात्पचाद्यनि हस्य घो व्यत्ययेनेति घनः । एवं निदिर्घिदारणे (२० उ०)
“भृश्रुभिर्हि० मनिभ्यधे”ति (उ० १-११) चाङ्गिदेरपि उः । भस्य वो व्यत्ययेनेति
विन्दुः । भट भृतां (भ्वा० ५०) तस्मात् प्यति भस्य वो व्यत्ययेनेति वाट्योभ-
र्त्तव्यः । अयं सर्वोऽपि व्यत्ययो बाहुलक (पा० ३-३-१) बलेन समाधेयः ॥

अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्किति ॥८॥

धुतिर् धरणे (भ्वा० ५०) तस्य ध्रुषोदरादिलादाद्यन्तविपर्ययेण स्तोका ।

१. तत्रा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्त्रे यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेश्च
योधुरुशस मा न आयुः प्रमोषीः ॥१॥ अनया शिष्टुभा युनः शेषो वरुणयुष्वा इतिशब्द-
मखे वपाहत सन् । हे वरुण ! शुभ्रपूरुह स्वा स्वां तत् आयुः यामि याचामि (याचे)
कीदृशः ? ब्रह्मणा वेदेन वन्दमानोऽभिष्टुवान् । प्रीडेन स्तोत्रेण स्तुवन्वा । अथ यजमा-
नोऽपि तदायुरेव हविर्भिः सरकृतीश्वरुपरीडायादिभिराशास्त्रोऽभिकाङ्क्षति (प्रार्थयते)
तावावा भवन्तमेकमेवार्थं याचावहे रगुतिभिर्हविर्भिश्च । त्व चेह कर्मणि समाहृत ।
अहेडमानोऽनादरमकुबन् बोधि अस्वदपेक्षित कुप्यस । हे वरुणास ! बद्धमि स्तुत !
नरेऽसदीयमायुर्मा प्रमोषीः मुषित माकुरु “माङ्गि छुडि”-(पा० ३-३-१७५)
ति लोड्धे सुड् । “न माङ्गो”-(पा० ६-४-७४) इत्यङ्गावन् ॥ १ ॥

२. अतएव याचामि ममु इमहे यामीत्यादिशब्दाः । (निध० ३-७९) पठिताः ॥

३. छ न्दसत्त्वादेश्च । पदव्यत्यय उपमहन्वत्यये सप्रमाणो बाहुलकबलेन उक्तो-
ऽधस्तात् ॥ (४८ पृ ३२ प.) ॥

४. पचादिगणे निपातनात् ॥

1. अस्याहृत सन् । नञ्प्रत्ययस्य प्रकृतार्थदाकार्येनोपकत्वात् । अनादरे हि हेऽप्यायुः
(भ्वा० आ०) पठितः । तस्मादनशानच् ऽपः । आनेयुर् (पा० ७-२-७२) इति
मुगागमः शबन्तस्य ॥

सुज विसर्गं (दि० आ० × तु० ५०) तस्मात्सुजेरसुर्चेति (उ० १-१६) उ ।
धातोर्द्युगागमआदिसकारस्य लोपश्च स्फुन्द्रे सलोपधे (उ० १-१५) खत सलोपधे
लनुवर्तनात् । यण् । सस्य जस्त्वम् रज्जुः । कस विकसने (भ्वा० ५०) इतजाय
न्तविपर्ययध्वीणादिक सिकताः । कृती छेदने (तु० ५०) तस्मात्कृतेराद्यन्तवि-
पर्ययधे (उ० १-१७) तु आदां तकारोऽन्ते च ककार । इत्येव तर्कु सूत्रादे
वर्तनसाधनम् ॥ २ ॥

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ ९ ॥ २ ख० ॥

व्यापत्तिर्विपर्यय इत्यनर्थान्तरम् ॥ २ ॥

तथा—

ओघोमेघोनाधोगाधोवधूर्मभ्यति ॥ १ ॥

‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ०) तस्मान्तव्यापत्यौघः । “वह कप्पर्या”णादिक ।
कित्वात्प्रसारण चाट्टणो हस्य ष । उह्यतेऽसात्रोष । मिह सेचने (भ्वा० ५०)
अस्य मेघः । पचायच् (पा० ३-१-१३८) न्यङ्गादिसात्कुत्वम् । मेहति सिद्धति
वर्षणेन भूमिमिति मेघ ॥ ‘गह बन्धने’ (दि० उ०) तस्माद्गमि ह्म्यान्तव्यापत्तिर्भ-
नाधः । ‘गाहू विलोडने (भ्वा० आ०) वर्मणि घम् गाह्यतेऽवगाह्यतेऽसी गाधः ।
हस्योक्तवद् । ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ०) ‘वहो धध’ (उ० १-८०) इत्युप्रलय ।
ऊह्यते प्राप्यतेऽगौ वधू । हस्य ष । ‘मद मूर्त्ता’ (दि० ५०) तस्माद्गाहुलका-
(पा० ३-४-१) दुप्रलयो धान्तादेशश्च मधु । मायन्ति हि तन पातेन प्राणिन ।
इद तु स्फुन्दन्यामिनो नियचनम् । वंयाकरणासु मन क्षाने (दि० आ०) इत्यन्ता-
“मिदि”ति (उ० १-९) वर्तमाने “फलिपाटिननिमतिपनां गुरपदिनाक्थितधे”-
(उ० १-१८) इत्युप्रलयो धोऽन्तादेशश्च नचतेऽतिशयेन जनैरिति मधु ॥ मननीय
मभ्यति भद्रभास्करमिध ॥

अथापि वर्णोपजन आस्यद्वारो भरुजेति ॥ २ ॥

उपजन आगम । तथा आस्यत् अप्राप्त्यु क्षेपणे (दि० ५०) इत्यस्माद्गुडि
तिपि जाडगमे “अस्यतिवषा” (पा० ३-१-१२) खडि “अस्यतेऽथुह”
(पा० ७-८-१७) इति धातोर्द्युगागम ॥ चारो वरण “वृत् समर्था” (भ्वा० आ०)
पम’ अचा० नर्त्ता’-(पा० ७-२-११५) इति वृद्धिसकार सच “उरभ्रपर” (पा० १-
१-५२) इति रपरस्तप्रर प्रवर्तत इति रकोऽप्रागम एव । अत्रयवतया विहित एव
हागमो व्यपदिश्यते । अथुणमययवरापन्डिप्रविषयताथयव नव्यर व्याकृतिप्रिश्ये
वदन्ति ॥ भरुजेति भ्रस्त्र पाश् (तु० उ०) इत्यस्य, “निदादिता” (३।३।१०४) इति
बाहुल्येता (पा ३।३।११३) रेकन्योरथायाध स्थान रुमागम अत्र सर्वत्र इति सन्द
आयर्थ । उनाम्यप्राप्यवनादिमभ्यान्तलोप आदिमभ्यान्तमिच्छाये वर्णत्येपो द्वि-

१ इत्यस्युद्ये वदुत्तत्ति सुत्त वदुत्तहत्त वागदिनागे । इत्त वपमावतिव मर्
वदुत्तत्ति विदवाति ॥

र्णलोप आदिविपर्यय आद्यन्तविपर्ययोऽन्तव्यापतिर्वर्णोपजनश्च छन्दसि भाषायां च यथासम्भवं द्रष्टव्याः । इष्टा च यथासम्भवंमन्ततो बाहुल्यवलेनातुविधेयाः । बहुलं छन्दसि । “उणादयो बहुल”मिति । तत्र हि—“संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छालमुपादिषु ॥ १ ॥” इत्युक्तम् ॥ छन्दस्युक्त-
नधस्तात्प्रत्ययस्थानम् ॥ (४८ पृ. ३२ पं.)

एवंमर्थवशेन लक्षणप्रधाने व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो दृष्टेः । त्रिभुत निरुक्ते यदर्धप्रधानमेव । तस्मात्साधूकं “विशयैवल्लो हि रसयो भवन्तीत्यनन्वितेऽर्धे-
ऽप्रादेशिके विकारेऽधनिलः परीक्षेते” इत्येवमादि ॥

अथ (अतः परं) सप्रसारणचिन्तावर्तिष्यते तदर्धमिदमारभ्यते—

तद्यत्र स्वरान्तरान्तरान्तस्थान्तर्जातु भवति तद्विप्रकृतीनां स्थान-
मिति प्रदिशन्ति ॥ ३ ॥

त्रिविधा हि धातवः । सप्रसार्यप्रकृतयोऽसप्रसार्यप्रकृतय उभयप्रकृतयश्च । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु सास्त्रविपर्यगतं यद्वक्तव्यं तत्—इदमुच्यते इति पर्युपयुक्त-
स्तच्छब्दः । तत्र तावदुभयप्रकृतिलक्षणमाह—यत्रेत्यादिना यत्र यस्मिन्धातो
स्वराद्कारादेरन्तरा अव्यवहिता अन्तस्था यैरलवस्वरूपा अन्तर्धातु-
धातुमध्ये भवति तत्—एवंलक्षणं धातुरूपं द्विप्रकृतीनां द्विसंभावानां शब्दाना
स्थानमाश्रय इति एवम् प्रदिशन्ति कवयन्ति आचार्या इति शेषः । तद्यथा-
यज—देवपूजादौ (म्या० उ०) अत्र द्वैतशब्दप्रकृती भवतः । सप्रसारणपक्षे ताव-
दिष्टा—इष्ट, इष्टवान् । एता शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असप्रसारणपक्षे तु यथा—नष्टं
यष्टव्यम् इत्येताः ॥

तत्र सिद्ध्यामर्नुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् ॥ ४ ॥

तत्रैवंसति एकया रीत्या सिद्ध्यामर्धसिद्धाद्यनुपपद्यमानायामितरया रीत्या

१. अथ यदुक्तमित्यादिना यत्राह (१०४१) प्रदर्शयितुमुपक्रान्तं तदुपसहरति-
एवमित्यादिना ॥

२. लोपागमवर्णविकाररूपः । यत्रपरिज्ञानकलमुक्तं न्या म भाष्ये “लोपागमवर्णवि-
कारश्चो हि सम्प्रभेदान्वाल्किष्यतीति रक्षार्यं वेदानामध्येव न्याकरण”मिति ॥

३. अथचाग्वयवशाधधाऽर्धो लभ्यते तथाभूतस्थानुवादः । आदिना विभक्तीरपि
यथार्थं सत्रमनेदिति ॥

४. न्यवभाष च विजातीयैरेव भवतीति न्यजनान्तरिताः परा, पूर्वा वा ॥

५. तदन्यतमः । अन्तस्थाशब्द आद्यन्तोऽपि । सपूर्वकात्प्रिष्ठतेः “स्यः कथे” (पा०
३-२-७७) रिति कथायः । एतद्विज्ञानेऽन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति तदर्कः । अन्तस्थान्तस्थाभिश्च
सयुतम् । ईषत्पृष्ठमन्तस्थानामित्यादि सङ्गच्छते ॥

६. अत्र सिद्धायामिति पाठो मुद्रितपुस्तके पूनोऽप्यनादृतोऽप्याभिरर्थासंगतेः ॥

(तल्लक्षणशास्त्रविहितेनार्धसाधनोपायेन) उपपिपादयिवेदुपपादयितुमिच्छेत् । अर्धा हि प्रधान स यथैवोपपद्येते तथा यत्नं कुर्यात् ॥

तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति ॥ ५ ॥

तत्राप्येतस्मिन्नपि सप्रसारणलक्षणे सति । एके धातवः अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति अल्पेषु शब्दरूपेषु सप्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते—तदेतदुपेक्षितव्यम्—

तद्यथैतद्वृत्तिर्मृदुः पृथुः पृपतः कुणारुमिति ॥ ६ ॥

तत् यथा एतदुदाहरणजातम्—अवनमूर्तिः । अवरक्षणादौ (भ्वा० प०) तस्मात्त्रिभ्यां चिन् (पा० ३-३-९४) इति चिनि रूपम् । छो श्छित्वनुवर्तमाने—“अवरत्नरे” (पा० ६-४-२०) लादिना ऊडिति वकारस्योकारोऽभिनिष्पद्यते । एवं म्रद मर्दने (भ्वा० आ०) तस्मात् “प्रथिम्रदिभ्रस्जा सप्रसारण सलोपश्चे” (उ०-२९) ति उ । अत्र रेफ सप्रसारणमागृकार मृदुः । एवमेव प्रथप्रधने (भ्वा० आ०) इत्यस्य पृथुः । पुपदाहे (भ्वा० प०) इत्यस्य “श्रैषिरञ्जिभ्यां क्तिदिति (उ० ३-१११) अतच् । सच क्तिदिति सप्रसारण पूर्वरूपच ॥ कण शब्दे (भ्वा० प०) इत्यस्य कुणारुम् । बाहुलकात्कारप्रत्यय-विलोहणाभावः सप्रसारणच ॥ इति शब्द आद्यर्थः । एवमादयोऽन्येऽपि बहव समूहा ॥

तामेना कृतसु सप्रसारणचिन्तां वर्तयित्वाऽन्यमपि विशेषदृष्टव्यमागमशब्दनिर्वचनोपाय वक्तुमुपक्रमते—

अथापि भापिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाप्यन्ते ॥ ७ ॥

अथेति प्रकारान्तरोपक्रमे । अपीति वाक्यालङ्कारे । अथापीदमपरमुपेक्षित-व्यमनेनागमशब्दान्निवृत्ता । यत्—भापिकेभ्यः भापायां प्रायेण प्रतिद्वप्रयोगे—नो धातुभ्यो नैगमाश्छन्दोविषया कृतः वृत्त्ययान्ता- शब्दा भाप्यन्ते विविच्यन्ते निश्च्यन्त इत्यर्थं ॥

तद्यथा—

दमूनाः श्लेषसाधा इति ॥ ८ ॥

दम उपसर्गे (दि० प०) तस्य भापाया दाम्यति अनङ्गान् दमयत्यनङ्गाहम् (नस्योत करोतीत्यथस्यथा च) दान्तोऽनङ्गान् । इत्येवमादय- प्रयोगा भवन्ति ।

१ इयो- सप्रसारणासप्रसारणप्रकृत्योर्धैवोपपद्यतेऽर्धैवोपपादयेत् । अधवोभव-भाप्यनुपपद्यमानेऽर्धे स्वयमुत्पाद्य (निर्द्धार्य्य) यथावयोपपद्येताथैवसाधवोपपादयेदित्यर्थः ॥

२. उपसर्ग्य तथाभूतेषु उपसर्ग्य इति शब्दमाद्योपितम्भं नैरुत्तेरिति शेषः । द्विदसंज्ञाध-मुदाहियत च नयमेव ध्यात्वायागोऽन्यत्रापि (अग्रे अधधीत्येतच्छब्दपरिधि) द्रष्टव्यः ॥

३. यद्यपि मुद्रितपुस्तकेषु “श्रैषिरञ्जिभ्यां क्तिदि” इति पाठ उपलभ्यते तथापि दुर्गसंज्ञो-ऽय पाठ । संवदति पानुमर्थं “श्रैषिरञ्जिभ्यां क्तिदि” इति पाठ उपलभ्यते तथापि दुर्गसंज्ञो-ऽय पाठ । अत्र ‘इ’ इत्यत्र द्विदस्य यथावचनतदोपपत्त्यास्यथा गमयति ॥

४. द्विदस्यामभ्यासार्थात्तद्वचनता । एवमन्यथापि ॥

५. तद्यथा विज्ञापिकात्प्राप्तोपपद्यते इति भावः ॥

छन्दसि पुनर्दमूना अभिरुच्यते । स भाषासामान्येन केनचिद्विर्वक्तव्यो दममना इत्येवमादिना । एवमेव साप्रोतेर्भाषाप्रायो वृत्तेः “सर्वधानुभ्योऽमुन्” (उ० १-८८) इत्यमुनि साधा इति । “मित्रं न क्षेत्रसाधसम्” (ऋ० ६-२-४-) इत्येवमादयो मित्रमिव क्षेत्रसाधसमित्येवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ॥

अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः ॥ ९ ॥

निगमे छन्दसि ये प्रायो वृत्त्या प्रसिद्धास्ते नैगमास्तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः कृतो भाष्यन्त इत्यनुवर्तते । तद्यथा—

उष्णं घृतमिति ॥ १० ॥

उप दाहे (भ्वा. प.) एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः । “प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः” (य. सं. १-५) इत्येवमादौ । भाषाया पुनरुष्णमिति ध्रुवते । स एष नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छन्दोविषयाश्छन्दोविषयेभ्यो भाषाविषयाः ॥

अथापि प्रकृतय पर्येकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु ॥ ११ ॥ १३० ॥

एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतय एव धातुशब्दानां भाष्यन्ते विकृतय एकेषु । धातोराल्ल्यातपदभावेन यः प्रयोगः सा प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः ॥ ३ ॥

अथ क प्रकृतय एव भाष्यन्ते क वा विकृतय इत्येतदुपदर्शयितुं चतुर्थं खण्ड-सूत्रमारचयति—

शचतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ॥ १ ॥

शचतिः शचधातुः । (भ्वा. प.) “इकश्चित्पौ धातुनिर्देशे” (पा. ३-३-१०८ वा.) स गतिकर्मा गत्वर्थः । कम्बोजेषु तन्नामकेषु देशविशेषेषु (तद्देशभवेषु म्लेच्छेषु) एव प्रकृत्या भाष्यते आख्यातपदभावेन प्रयुज्यते शचतीति, गच्छतीत्यर्थः ॥

उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्बोजशब्दो निरुच्यते ॥

कम्बोजाः कम्बलभोजाः ॥ २ ॥

पृषोदरादिः (पा० ६-३-१०-९) ते हि प्रायेण कम्बलमुपभुजते, हिमप्रधान-स्नातस्य देशस्य ॥

१. अत्र निर्वचनप्रकार उक्तः (६४ ट. २१ प.) त एषान्नाभ्यनुसन्धेयः ॥

२. कम्बोजशब्दात्तद्राजप्रत्ययस्याभ्यो “कम्बोजस्य” (पा० ४-१-१७५) इति क्वि कम्बोजदेशराजानोऽपि कम्बोजाः । “इन्द्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राज-वपत्यवत्” (४-१-१६८ वा.) इति क्विप्रतिशक्तिः । तद्राजस्यान्वयान्तरात्तद्राज इत्यन्वयसंज्ञा हि “जनपदशब्दा-त्क्षत्रियादवत्” (पा० ४-१-१६८) इत्येतदपले विदितानामनादीना “ते तद्राजा.” (पा० ४-१-१७४) इत्यनेन सिद्धता । तथाच कम्बोजानां राजामपत्यानि कम्बोजानां मनुष्या देशाश्च । देशशब्दा हि निवृत्तवदुपचनान्ता एव प्रयुज्यन्ते । यथा भद्रा वद्वा. कलिद्रा इत्येवमादयः ॥

१. अत्र मानमाह तद्राजित्यादिना । हि यतः ॥

कमनीयभोजा वा ॥ ३ ॥

कमनीयानि प्रार्थनीयानि द्रव्याणि उपभुञ्जते इति कर्मण्यण् ॥ प्रचुररशो हि स देशः ॥ कम्बलशब्दं विग्रहप्रसक्तं निर्भवीति—

कम्बलः कमनीयो भवति ॥ ४ ॥

कमनीयः प्रार्थनीयो हि स भवति शीतार्तरिति शेषः । “कल” इत्यनुवर्तमाने “कमेर्बुक्” (उ० १-१०७) इति कलप्रत्ययो धातुर्बुक् च । कम्यतेऽभीप्सते इति कम्बलः ॥

विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शच इति ॥ ५ ॥

(शचति विकारं गच्छतीति) आर्येषु जनपदेषु (आर्यावर्तेषु) अस्यैव शचतेर्षिकारं मृतकनामधेयभूतं शच इत्येवं भाषन्ते प्रयुञ्जते । एवमेकेष्वाल्यातस्थ एव प्रयुज्यते, नामीभूत एकेषु । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतने गमनक्रियावति द्रव्ये एकेषु प्रयुज्यते । एकेषु पुनथेतनारहित एव । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

दातिर्लघनार्थं प्राच्येषु ॥ ६ ॥

दातिर्दाधातु—(अ. प.) राख्यातस्थो लघनार्थं छेदनार्थं प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तथा श्रीहीन दाति यवान्दाति छिनत्तीत्यर्थः । अयमेव नामीभूतः—

दात्रमुदीच्येषु ॥ ७ ॥

उदीच्येषु जनपदेषु दात्रमिति प्रयुज्यते । दीयते छद्यतेऽनेनेति दात्रम् “दात्री” (पा० ३-२-१८२) लादिना करणे घृन् । नद्वा अनित्यनुवर्तमाने— “दादिभ्यश्छन्दसी” (उ. ४-१६९) ति करणे घृन् ॥

पचमेकपदानि निर्भूयात् ॥ ८ ॥

१. आर्यावर्तलक्षणान्तु मनुनोक्तम्—(अ० २ श्लो० २२) “आसमुद्रात्तु ने पूर्वोदासमुद्राश्च पश्चिमात् । तपोरेवान्तरं गिर्वांराचार्यं विदुर्मुधा” इति ॥ तयोः हिमश-दिन्ध्ययोः । तथा चामरः “आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्य दिन्ध्यहिमार्थयो” इति ॥

२. पूर्वोदाहरणे प्रवृत्तिविवृतिभावयोर्दोषा सम्भवन्नुपपाद्य, प्रकृतिनिरुक्तोर्षधाप्रतिघात- (१०९ पृ. १४ पं.) मर्षमेव मुख्य मत्वेदमुच्यते ॥

३. शरावत्त्वा अवधेः प्राग्भूतौ दक्षिणो देशः प्राच्यः । एवं पश्चिमसहित उत्तरो देश उदीच्य इति देशविभागोऽमरेणोक्तः । “शरावत्त्वास्तु योऽवधेदेशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर” इति ॥ शरावदीनाम नदीनिशेषः । यामधिकूलोक्तमेष्ट्यार्चा देश- (पा० १-१-७५) इति एषे वृत्तिवृत्ता, “प्राग्दक्षी विभजते हंतः क्षीरोदके यथा । निदुर्गा शब्दतिथ्यर्थं सा नः पात्रु शरावती” इति ॥

१. हिमप्रधानोऽयः पर्वतो हिमागः । शकपाणिनादित्वात् (पा० २-१-६० वा०) उत्तरपदलोपः । हिमाच्छेदिरिति पाठे दिमेनात्त्वते भूष्यते इति कर्मणि पत्र ‘भठ भूपणारी’ (म्वा० प०) वर्तते ॥

एवमनेन प्रसारेण एकपदानि उक्तान्यनुक्तानि च निर्भ्रूयात् (भाषा-नि-
गमव्यवस्थया, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च) निर्धार्यं ब्रूयात् ॥

एवमतद्धितसमासयोः पदानां निर्वचनोपायमुक्त्वा तथोरपि तद्वक्तुमुपक्रमते-

अथ तद्धितसमासेष्वेकपदेषु चानेकपदेषु च पूर्वं
पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्भ्रूयात् ॥ ९ ॥

अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः “तद्धिताः” (पा० ४-१-७६) इत्यधिकृत्य
ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धिताः । “समर्थः पदविधिः” (पा० २-१-१) इत्यधि-
कृत्य ये विहितास्ते समासास्तेषूपभयेष्वपि तद्धितसमासेषु । अविशेषेणैकप-
देषु एकपदेषु अनेकपदेषु अनेकपदेषु च (एकशब्दो वाक्यालंकारे) पूर्वं
तद्धितार्थं समासार्थं च पूर्वमेव (पदार्थात्) अपरं पदार्थमपरं पदार्थेव (क-
मेण-पदार्थात्-समासाधांश्च) प्रविभज्य विग्रहं निर्भ्रूयात् ॥

तत्रैकपदतद्धितोदाहरणम्—

दण्ड्यः पुरुषः ॥ १० ॥

इति । अत्र दण्ड्य इति पुरुषविशेषणम् । तत्र तावत्तद्धितार्थं निर्वचि—

दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा ॥ ११ ॥

कस्मिन्निदपराधे दण्डमर्हतीति दण्ड्यः । तदमर्हतीत्यधिकारे “दण्डादिभ्यो
यत्” (पा० ५-१-६६) इति द्वितीयान्तायत् । दण्डेन वा कार्यापणादिना यः
संपद्यते निष्पद्यते (सयुज्यते) स दण्ड्यः । “तेन यथाकथा च हस्ताभ्या
णयती” (पा० ५-१-९८) इत्यतस्तेन यदित्यनुवर्त्य “संपादिनि” (पा. ५-१-
९९) इत्यनेन संपन्नार्थे यदिति यास्त्रोऽभिप्रैति । पाणिनीयास्तु तेनेत्येवानुवर्त-
यन्ति प्रत्ययस्तु “प्राग्वतेष्टन्” (पा. ५-१-१८) इति “तेन तुल्यमि-”
(पा० ५-१-११५) ति वार्ति यावद्व्येवासति विशेषेऽनुवर्तत इत्याहुः ॥

अथात्र पदार्थनिर्वचनम्—

दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणः ॥ १२ ॥

धारणार्थस्य ददातो. (भ्वा. आ.) कर्मण्याणादिके अनि धातोर्णुनागमे डुरवे च
दण्डः । धार्यते षेपोऽपराधेषु राजभिः ॥ अर्थं लोकदर्शनं तावत् प्रमाणयति—

अकूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते ॥ १३ ॥

१. तद्धित पदेषु समासे पदेषु च । तत्र तद्धितपद प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्धितान्तपरं
यद्वा तद्धितयुक्तपरमेव समासपद तत्परकपर तदस्मिन्वाक्यार्थे पूर्वं तद्धितं तदप्यर्थपरमेव
समासपदमपि ।

२. पवांश्च परं तदपि शक्तं न तु भ्रुतिङन्तरूपम् । तदेतदग्रे स्पृष्टीभविष्यति ॥

३. यद्यपि दद दाने दध धारणे इत्युदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनी भ्वादी पठ्येते ।
तथापीड दधतिष्ठादचर्वाद्दधतिरपि धारणार्थे प्रयुक्तदण्डसत्त्वाद्वात्तनामनेकार्थत्वाच्च ॥

४ अत्र ददतेर्धारणेऽर्थे इतो तावत्प्रथमम् । लोकस्यैव व्यवहारे प्राथम्यमिति
तमेनादौ प्रमाणयति । यत्र स्वनिर्वादि धारणार्थे वृत्तिः स वेदरसु नेह प्रमाणितः प्रयु-

अकूरो नाम राता वृष्य-भकाधिपति स मणिं समतरुनामान भक्ति-
द्वेन भगवता भास्करेण प्रदत्त ददते शिरसा धारयति इति-एव लोकेऽपि ददति
धारणा-वडभिभाषन्ते शिष्टे ॥

अत्रैव मता-तररीत्या साधनान्तरमुपवर्णयति—

दमनादित्योपमन्यथ ॥ १४ ॥

दमनादण्ड इत्योपमन्यथ आचार्या मन्यत इति शेष । तेन हि अदान्तो दम्यते
राजसि । दाम्यत्युपशाम्यत्यनेनेति दण्ड । दम उपशमे (दि प) “यमन्ताट्ट”,
(उ० १-११३) इति करणे ड ॥ अतएवादान्ता-दमयदण्डनेत्युक्तं दण्डनीत्याम् ।
लोकेऽपि हि प्रतिदो य कन्दिदातो भवति तमधिकूल वच्चारो वदन्ति—

प्रयोगया सुगमत्वाद्यत्र ह्यर्थे लोके एव प्रमाणं तत्र किमिति वेदानुधावनम्-तत्र यथा
दिग्भात्रगुदादियत्—

“उतासि मित्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्ममनसोऽभिजात । द्रुप्तं तत्र ब्रह्मणा दैव्येन
विश्वदेवा पुष्करे त्वाददत् ॥ (ऋ० सं० ५-३-२४-११) इय त्रिष्टुप् मित्रावरुण
योस्वशीमप्सरसं वृद्धा जले पतिताद्रेतसो वसिष्ठोपत्तिमभिनन्दतीति वसिष्ठस्तुतिरियम् ।
तथाचादितेर्मित्रावरुणौ अद्यात् इत प्रकृत्य (स्मृतौ) पठ्यते—“तयोरादित्ययो सने
वृद्धाप्सरसमुवशीम् । रेतश्चस्कन्द तद्वुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥ १ ॥ तनेव तु मुहूर्तेन
नीयवती तपस्विनी । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सवभूवतु ॥ २ ॥ बहुधा पतित रेत
कलशे च जलं स्रुत् । स्रुत् वसिष्ठस्तु मुनि संभूतं त्रिपित्तम ॥ ३ ॥ कुम्भे त्वगस्त्य
संभूतो जलं मत्स्यो महाशुति । उदियाय ततोऽगस्त्य शम्बापानो महातपा ॥ ४ ॥”
मानेन समितो यस्मात्तस्मात्माय इहोच्यते । यद्वा कुम्भादृपि जात कुम्भनापि हि मीयत ॥५॥
कुम्भ इत्यभिधानं च परिमाणं च लक्ष्यते । ततोऽपि शृङ्खमाणानु वसिष्ठ पुष्करे स्थित ॥
सन्त पुष्करे त हि विश्वदेवा अधारयन् ॥’ इति ॥

मन्नाधस्तु । उतापिच हे वसिष्ठ ! त्वं मित्रावरुणोऽसि मित्रावरुणयो पुत्रोसि । इ
ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उवश्या अप्सरसो-मनसो ममाय पुत्रं स्वादिदीदृशासकत्वात् द्रुप्त
द्वीभूत घनीभूत रेतो मित्रावरुणयोस्वशीदशनारस्कजमासीत् । तस्मादभिजातोऽसि ।
तथा च वक्ष्यते । सर्वेई जाताविषिता नमोभि कुम्भे रेत सिपिचतु समानम् । ततो
इ मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुवसिष्ठम् । (ऋ० सं० ५-३-२४-१३)
एव जात त्वा दैव्येन देवसंबधिना ब्रह्मणा वदराशिना अहनुवा युक्त विश्वेदेवा सर्वेदेवा
पुष्करे पद्मबोशे अददन्त अधारयन्त । इति ॥

१ एव प्रसंग श्रीमद्भागवते (६० स्क० अ० ५६) द्रष्टव्य ॥

१ इयमत मन्नाधन्यारयाने सायणेन भृता ॥

२ सत्र बहुकृते यागे जातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ श्रिताऽभ्येपितौ स्वयमन्येर्नै
र्नमोभि स्तुतभि कुम्भं वासतीवरे कलशे समानमेवैव रत सिपिचतु अतिव्रता ।
ततो वासतीवरात्कुम्भामध्यामध्यभागादगस्त्यो मुनि शमीप्रमाण उदियाय प्राडुर्वभूव ।
तत एव कुम्भादसिष्ठमप्युषि जातमाहु इति पदपूरण ॥ १३ ॥ इति सायण ॥

दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् ॥ १५ ॥ ४ खं. ॥

हे सभासदः ! द्यूयमस्य दण्डमाकर्षत दण्डमसौ प्रयच्छत । तेन दण्डेन सम्पद्यतामर्थं ततो दान्ती भविष्यतीत्येवं गर्हायां दृष्टः ॥ एवं दमनादण्ड इत्यापमन्यवो मन्वते इति संपुद्धितो वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अथैकपदतद्धितस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

कक्ष्या रज्जुरभ्यस्य ॥ १ ॥

कक्ष्या इत्येष तद्धितः (तद्धितान्तम्) योऽयमभ्यस्य रज्जुः सन्नहनसाधनं “तत्र” इति भाषायां प्रसिद्धः स कक्ष्येत्युच्यते ॥ एवं कक्ष्याशब्दस्य तत्त्वमुक्त्वाऽधुना तद्धितार्थं ब्रवीति—

कक्षं सेवते ॥ २ ॥

कक्षो बाहुमूलप्रदेशं “बाहुमूले उभे कक्षावि”त्यमरः । तं सेवते तत्र भवा वा । “तत्र भवः” (पा० ४-३-५३) इत्यधिकारे “शरीरावयवाच्चे—” (पा० ४-३-५५) ति यत् ॥

अधुनापदार्थं निर्वेक्षि—

१/ कक्षो गाहतेः ॥ ३ ॥

विलोडनार्थस्य गाहधातोः (भ्वा० धा०) अयं कक्ष इति निपालते पृषोदरादित्वात् ॥ गाहते विलोडयति द्रष्टव्यसर्धमस्मिन्निति कक्षः ॥

अत्र साधनप्रक्रियामाह—

पस इति नामकरणः ॥ ४ ॥

पस इत्ययं नाम (संज्ञाशब्दः) क्रियते निष्पाद्यतेऽनेनेति संज्ञाकरणः संज्ञा(ल-) प्रयोजकः प्रलयभूतः शब्दः धातोश्च कादेशः । प्रलययावयवस्य च सस्य पस “मादेशप्रलययो-” (पा० ८-३-५९) इति, एवं सर्वमन्यदाद्यन्तविपर्ययादियथासंभवमन्यत्रापि योज्यम् ॥

ख्यातेर्षाऽनर्थकोऽभ्यासः ॥ ५ ॥

प्रकथनार्थस्य ख्याधातोः (आ. प.) अनर्थकोभ्यासो द्विर्भावः ककारः । कख्यः सन् कक्ष इत्युच्यते । अत्र ख्याधातो “रातक्षोपसर्ग—” (पा० ३-३-१०६) इत्यत्रात् इति योगविभागात्कममिष्रैति धात्कः । “आतो लोप इति चे—” (पा० ६-४-६४) त्याकारलोपः ॥ ख्यातीवायमिति कक्षः ॥

१ अस्वाकर्षतेति क्रिययाऽभिप्रेतस्यापि सन्नभ्यासविनष्टायां श्लेषेऽपी सतागतमितिवत् ॥ सद्भिर्गतमिति हि उदर्थः ।

२. यथोपदर्शितम् ।

३. भाषिणीयास्तस्य (ख्यातेः) सावंधातुकनाप्रविषयत्वं मन्वते । चक्षिः ख्यामादेशस्य रज्जादित्त्वपयोजनात्ख्याने “सख्यानर्थं नमःख्यात्रे” इति धात्विककृत्कस्य प्रयोजनस्य सख्यानो जिहामूलीयः स नेह भवति । ख्यामः सस्य यो मेलस्यासिद्धकाण्डे पाठेनासिद्धात्कुम्भोः परत्वाभावादिति पठञ्जलिना समर्थनात् । मतिद्वयसार्धधातुकविषय-

यद्वाऽर्धवानेव ककार इत्याह—

किमस्मिन्व्यानमिति ॥ ६ ॥

एवं किमस्मिन्व्यानं व्यापनीयमस्ति ? । न किञ्चिदपि, अदर्शनीयत्वात् । गृहनीयोऽयमित्यर्थः । स एष एवं कृत्वा किञ्चयः सन् कक्ष इत्युच्यते ॥

कपतेर्घा ॥ ७ ॥

हिंसार्थकस्य कपधातोः (भ्वा. प.) “गृत्वदिह्निकमिकपिभ्यः सः” (उ० ३-५९) इति सः । पस्य कत्वं (पा० ८-२-४९) सस्य पल्लम् (पा० ८-३-५९) नित्यकालं ह्यसौ खेदशीलत्वात्कण्डूं ददाति । ततो नसैः कष्यते इति कप-
णक्रियायोगात्कक्षः ॥ एवं स्त्रीकक्षं व्युत्पाद्य पुं कक्षं व्याचष्टे—

तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः ॥ ८ ॥

तस्य स्त्रीकक्षस्य सामान्यात्समानधर्मवत्त्वान्मनुष्यकक्षः पुरुषकक्षोऽपि कक्ष इत्युच्यते ।

वाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ ९ ॥

अश्वस्यापि यो वाहुमूल इवप्रदेशः स कक्ष इत्युच्यते । तं सेवत इति कक्ष्या ॥ इत्येवमेकपदतद्धितोदाहरणं दिग्दर्शनार्थं द्विधा दर्शितं दुर्वचं, सुखबंधं तु ऋजुमतिभिर-
प्यूहितुं शक्यमिति नो दर्शितम् । एतेनानेकपदतद्धितोदाहरणादिकमपि सुखवेद्यतयै-
वोपेक्षितं तदस्माभिर्ऋजुमतीनामर्वाग्दृशामुपयोगाय किञ्चित्प्रदर्श्यते—तत्र तावदनै-
कपदतद्धितोदाहरणम्—गार्ग्यार्येण इति । अनेकानि त्वेपै पदानि स्वात्मन्यन्तर्णाय

त्वेऽस्यैव वृत्ता तत्सिद्धेरिति तेषां भावः ॥ योगविभागोऽपि भाष्यानुच्ये न संगृह्यते
तेल्लक्षणैकचतुष्कैः । अयन्तु (यास्कः) लक्ष्यैकवृत्तिरिति नोपेक्षणीयमेतज्जात्यानमभियुक्तैः ।
पाणिनिस्त्वसादर्वाचीन इत्यपि ब्रह्मवः ॥

१. दुर्गस्तु वार्ष्पायणिरित्युदाजहार विजग्राह च वृषस्यापल्यं वार्ष्यः । वार्ष्यस्यापल्यं
वार्ष्पायणः । तस्यापि वार्ष्पायणिरिति । तदेतदसमञ्जसम् । तथा “कौशल्यकामार्वा-
भ्यचि” (पा० ४-१-१५५) ति सूत्रे “छागवृषयोरपी”ति वार्तिकं पठ्यते । अपत्ये हि
तेन किञ्च विधीयते सच “परममकृतेरेवायमित्यव” इति वृषशब्दादेव भवति । प्रत्ययसत्रि-

१. तेषामयं भावः । श्लाकटायनगार्ग्यैवार्ष्पायणादीनां व्याकृतिनिर्दा मत्तं यथात्रानेना-
नुच्यते न तथा पाणिनेः नामनिर्देशमनुबदनमिहास्तीति ॥ पुराणप्रसिद्धः पाणिनिरिति तु
शुभः ॥ तदेतत् न सन्नैवर्ते प्रउत्सृण्वे चतुर्थाध्याये “शेषः पाणिनये प्रादादि”त्वादि
सरस्वतीभद्रप्रसंगे द्रष्टव्यम् । शेषोऽत्रानन्तः । पदशः पदशक्तिः । अत्र गणेशसृष्टेऽपि
(अ० २३-श्लो० १४) और्वः कालायनश्चैव कणादः पाणिनिस्त्वयेतिपठ्यते ॥ एवं
देवीभागवतेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ अत्रपत्रात्र निरुक्ते (१-४-१) वैयाकरणानाञ्चैक
इत्युक्त्या पाणिनिमेव दृश्यति । एके प्रधानाः । “एक्योऽन्यार्थे प्रधाने चेति” कोशः ।
पाणिनिना सक्षिप्य “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” इत्येवमुक्तमेवार्थं यास्क्ये विवस्तार ।
तदेतत्प्रभाष्यारी द्रष्टव्यम् ॥

प्रवर्तते तद्यथा गर्गस्य गोत्रापरत्यं गार्ग्यः “गर्गादिभ्यो यञि”-(पा० ४-१-१०५)ति गोत्रे यञ् । आदिवृद्धिः । गार्ग्यस्यानन्तरापरत्यं गर्गस्य युवापरत्यं गार्ग्या-
 वृणः “यञिमोश्चे”-(पा० ४-१-१०९) ति व्यून्परत्ये कक् ॥ अत्र “समासेष्व-
 प्येकपदेषु चैवं निर्त्रयात् यथावक्ष्यामः । एकशेष एकपदसमासः । तथाच
 पाणिनिसूत्रम् “सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ”-(पा० १-२-६४) इति । तद्यथा
 पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्चेति पुरुषा इत्येव”मिति दुर्गो बभ्रा-
 म’ ॥ एकपदसमासस्तु नैव भवतीति स्फुटमनुपदम् ॥ एवं तद्विदितनिर्वचनलक्षणं
 सोदाहरणमुक्त्वा समासोदाहरणमुच्यते—

योगेन प्रकृतिरूप निपातते । तथा च वृषस्वापत्य वार्ष्णीयगिरिल्लेव विप्रदो न्याय्य इति ॥
 गार्ग्यायणशब्दापु “अत इमि” (पा० ४-१-७६)ति इत् न भवति सद्धि अपत्ये
 विधीयमानो न यूनि, गोत्राद्युन्याखियामि” (पा० ४-१-९४) ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव
 तद्विधानः । नापि गोत्रे “एकोगोत्र-” (पा० ४-१-९३) इति नियमनात् ।
 अपत्यसामान्ये (अनन्तरापरत्ये) तु नैव स्वात्स्या“ऽपत्य पौत्रप्रभृदिगोत्रमि”-(पा०
 ४।१।१६२) ति गोत्रसंज्ञावदयभावात् ॥ तत्र चैकस्य पूर्वं विधानेनापरस्य पुनर्विभातु-
 मशक्यत्वात् ॥

२. पप गार्ग्यायणशब्दः । अनेकानि पदानि गर्ग-यञ्-कक् इत्येतानि । अन्तर्गी-
 दान्तः प्रवेदय ॥ पदञ् शक्तमित्युक्तमथस्तात् ।

१. “समर्थः पदविधि”-(पा० २-१-१) इत्यपि क्लृप्तये विधीयन्ते ते समासा
 इति प्रतिज्ञाविरोधात् । वस्तुतस्तु समर्थः पदविधिरित्येष नाधिकारः किंतु परिभाषा-
 पदोद्देश्यकविधित्वमेवास्य प्रवृत्तिदीजम् । तत्र क्लृप्तिसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपपञ्च-
 वृत्तिषु साक्षात्परम्परया वास्तिगति सर्वेषां समर्थविषयत्वम् । तत्रैकशेषस्य द्व्यन्तवाद्भूतस्य
 तदोदाहृतया सह विवक्षाविषयत्व तत्सहचरिततया पदविधित्व चैल्लिखित समर्थपरिभाषाविषय-
 त्वम् । तत्र पदविधिसहचरितोऽपि पदविधिशब्दे न गृह्यत इति हि भाष्यवृत्तादिस्वरसः ।
 अतएव चास्य समासमध्ये परिगणन कथञ्चित्तस्य (दुर्गस्य) उपपद्यत इति वाद प्रतीमः ।
 यास्कस्त्वैतमर्थं नाम्युपैतीति स्पष्टमनुपदोक्त्या ॥

२. द्विपदस्यैव समासोदाहरणस्य मूलकृताप्रदर्शनात् समासपदार्थनिर्दिष्टत्वात् “राष्ट्र
 इत्युक्ते सर्वे स्व गम्यन्ते षष्ठीसामर्थ्यात्, तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वे स्वामी गम्यन्ते निर्देशसा-

१. केपुचि“त्कर्मण्यभि”-(पा० ३-२-१)त्यादिषु साक्षात्केपुचित्तत्सहचरितेषु पदो-
 द्देश्यकविधिघटितप्रचट्टकपदकत्वादिरूपपरम्परया।तेनैकशेषस्यापि पदविध्यापवादत्वात्परम्परया
 पदविधित्वोक्तिर्न विरुध्यते ॥ अतएव च माता गच्छति पिता भुङ्क्ते इत्येवखले “पितामात्रे”-
 (पा० १-२-७०) लेकशेषेण पितरौ, मातापितरौ, मातरपितराभित्येव न भवति ॥
 इति तत्त्वम् ॥

२. सत्त्वं हि षष्ठ्यर्थं । तत्र राजा निरूपितत्वेन, तच्चाश्रयत्वेन पुरुषेऽन्वेतीति राज-
 निरूपितत्वत्वान्पुरुष इति नम्यमते वाक्यार्थः । प्राञ्चरतु स्वामित्व षष्ठ्यर्थस्तत्रापेयवदा
 राजा विशेषण, तत्तु निरूपकतया पुरुषे । तथाच रावनिष्ठस्वामितानिरूपक. पुरुष इति
 वाक्यार्थनाडः ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ १० ॥

राजस्वामिकः पुरुषविशेषः समासार्थं न राजा नापि पुरुषमात्रम् । प्रधानोपसर्जने हि सहभूते विषक्षितमेकं कमप्यर्थं ब्रूतः । पुरुषोऽत्र प्रधानं राजा चोपसर्जनमतएव ततः “पष्ठीशेषे” (पा० २-२-५०) भवति । उपसर्जनादेव हि तेन सा विधीयते । यथाहुः—

“भेदभेदकयोर्धैव संबन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।

द्विष्टो यद्यपि संबन्धः पष्णुत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ १ ॥” इति ॥

भेदकं व्यावर्तकं विशेषणमुपसर्जनमित्यनर्थान्तरम् ॥

एवमनेकपदसमासार्थमुक्त्वा पदार्थमाह—

राजा राजतेः ॥ ११ ॥

दीप्यर्थस्य राजघातोः (भ्वा० उ०) “कनिन्युवृथितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव” (उ० १-१५६) इति कनिन् ॥ नान्तलक्षण उपधादीर्घः (पा० ६-४-८) दीप्यते ह्यसावघ्नानां लोकपालानां वपुषा । तथाच स्मृतिः “अष्टानिर्लोकपालानां मात्रामिर्जायते नृप” इति । मात्रा अंशाः ॥

मर्ष्यात् । अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य त्वात्मना संबुनक्ति । तावुभावप्यन्योन्यविभिन्नपदार्थकौ मिथः संसृष्टपदार्थौ समस्येते । अथेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते न राजानमानयन्ति नापि पुरुषमात्रम् । नाप्युभयम् । किंतु राजस्वामिकं पुरुषमानयन्ति । इति स एव समासार्थं” इति तेनैव (डुगैण) व्याख्यानाच्च ॥

१. वाक्ये ।

२. पष्ठी शेष इति सूत्रेण । सा-पष्ठी ॥

३. भिनक्ति (भेदयति) व्यावर्तयतीत्येभ्य आत्मना स्वविशेषयति भेदकम् । एवं व्यावर्तयति भेदयतीति व्यावर्तक, विदिशति विशेषयति (व्यावर्तयति) इति विशेषणं “नन्वादित्वा” (पा० ३-१-१३४) ह्युः । उपसृज्यतेऽयत्रासादित्युपसर्जनं कर्मण्युद् (पा० ३-३-१३३)

४. अनेकपदसमासाः पद् तथाच संग्रहः—

“द्विगुद्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥ १ ॥” इति ॥

तत्र “संख्यापूर्वो द्विगुः” (पा० २-१-५२) पञ्चमूली पञ्चरथीत्येवमादि । पञ्चानां मूलानां समाहार इत्यर्थे “तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारेणे—” (पा० २-१-५१) इति समासः । “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रिगुमिष्ट” (पा० २-४-१७) इति स्त्रीत्वा—“द्विगो—” (पा० ४-१-२१) इति ङीप् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥१॥ “चार्थे द्वन्द्वः” (पा० २-१-२९) स पुनर्विभाषेकवद्भवति । द्विपदे बहुपदश्चेति । तद्यथा दुग्धन्यत्रोषी । अहिनकुलम् ॥ भीमार्जुनवासुदेवा इत्येवमादि ॥२॥ उपसर्गनिपातादिपूर्वकोऽव्ययीभावः । तद्यथा उपमणिकम् । अनुसमुद्रम् । व्यभ्रमित्येवमादि ॥३॥ तुल्यविभक्तिः त्रयोह्रनयोः पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः (पा० १-२-४२) तद्यथा वृणन्मृगः । रक्तादवः । श्वेतपताका । इत्येवमादि ॥४॥

पुरुष पुरिषाद् ॥ १२ ॥

पू शरीरं बुद्धिर्वा तयोरसौ विषयोऽलञ्चयर्षी सीदतीति पुरि सीदनात्पुरि-
षाद् ॥ स एवातिपरोक्षवृत्तितामागादित पुरुषः ॥ यद्वा—

पुरिषायः ॥ १३ ॥

तयोरसौ शेते विशेषेणास इति पुरिषाय सन्पुरुष इत्युच्यते ।

पूरयतेर्षा ॥ १४ ॥

पूरयत् (पूरण-)^१र्षकस्य पू धातो (जु० प०) “पुर कुपन्” (उ० ४-
७४) इति कुपन् प्रत्यये “उदोष्यपूर्स- (पा ७-२-१०२) त्युल्लमृकारस्य
तस्य (उकारस्य) च स्वरत्न “सुरणरपर” (पा० १-१-५१) इति ॥ पूर्णमनेन
पुरुषेण सर्वगतत्वान्नागदिदमिति पुरुष ॥

तदेतदर्थतोऽनुवदति—

पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ॥ १५ ॥

अन्तरित्येयमन्तरपुरुषस्य ब्रह्मणोऽभिप्रायेण प्रामात्रिकमुच्यते ॥

अत्र (वाक्यद्वयेनोक्तार्थ) निगम प्रमाणमिति—

यस्मात्पर नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मात्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सयम् ॥ १ ॥

अनेवप्रथमान्तस्ता यपदार्थे बहुव्रीहिः । तथाच सूत्रम् “शेषो बहुव्रीहिः” । “अनेक
मन्वपदार्थ” (पा० २-२-२४) इति । शेष इत्यस्य प्रथमान्त इत्यर्थः । अनेवोक्तैर्बहु-
नामप्यथ भवति—सप्तधा प्राज्ञैर्देवो मान-ऊदरधोनहान्-चित्राजरदीपुतिलेवमादि ॥५॥
प्रायेणोत्तरपदार्थमभारनैस्त्वत्पुरुषः । अथ तु प्रायेणै द्विपद पदेऽपि स एव प्रतिज्ञो राजपुरुष
इत्यत्र दर्शित ॥ ६ ॥

१ तयोरित्येतत्पुत्रीलेकयोक्तयान् यत्रे निर्दिश्यत । उभय व्याप्य तिष्ठतीति ॥

1 अथ प्राप्तमुद्रक यमिति उदरप्रधानो वाक्यार्थः । य कर्मकप्राप्तिवर्तुदरमिति । म-
मासाधेनूदककर्तृरप्राप्तिकर्मग्राम इति निरूप्यविशेषणनावभ्यत्ययऽपि तुरवाधतया वृत्ति
निग्रहयोः समानार्थत्वमित्युपपादनीयम् । एवमुत्तरत्रापाति बोध्यम् ॥

2 तत्पुरुषभेदादेव दिगुवर्त्मधारयादिति यत्रुर्षेऽ समास इति संख्याविदः ॥ एषां
लघुणामि भेदा- (अवान्तरविशेषा-) श्वा-न्यत्र दृष्ट-न्या । दिग्मापमभो-यत्र । प्रायेणाभ्य
पदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽभ्यधीभावः । प्रायेण चोभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्व इति ॥ तथाचाहुः । योज्य सधासा संज्ञेयादष्टाविशतिषा पुनः । नित्यानिन्द्यत्वयोगन
पुनःपुनःनेन च दिषा ॥ तत्राष्टधा तत्पुरुष सप्तधा कर्मधारयः । सप्तधा च बहुव्रीहिर्दिष्टि-
राभाषिनो दिषा ॥ इत्येति दिविषो वेदोऽभ्यधीभावो दिषा नतः । तेषां पुन समानानां
प्राधान्यं स्वाद्युक्तिमिति ॥

3 क्वचिद्दे अहनी आश्रय (यस्य-त) महाराज इति विवरस्तत्पुरुषस्योत्पत्त्यन्वितो
न यत्र इत्युक् । तथा च वाचिकम् । “उत्तरपदन परिमाणानां दिगो सिद्धये बहुनां
तत्पुरुषस्योत्पत्त्यन्वित-” (पा० २-१-५) इति ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥ ५ ख० ॥

अस्यार्थः । यस्मात्पुरुषात्परं परस्मात्परमथत्वाद्वा न किञ्चिदस्ति । यस्माच्च न किञ्चिदणीयोऽनिरायेनाणु “द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयमुनी” (पा० ५-३-५७) इति विभक्तव्ये उपपदे ईयसुनि “टे”-(पा० ६-४-१५५) रिति टिलोपः । नापि ज्यायोऽतिप्रशस्यं महदन्वदस्ति । अत्र “प्रशस्यस्यध्र. । ज्यचे” (पा० ५-३-६१) ति ज्यादेशे “ज्यादादीयस” (पा० ६-४-१६०) इत्यात्मम् (स एव सर्वमिल्यभिप्रायः) यथ वृक्षइव स्त्वधो नित्यसङ्घोचनिका-शधर्मा दिवि शोतनावति सात्मनि सर्वविभागेन तिष्ठति तेन पुरुषेणेदं सर्वं जगत्पूर्णमिति ॥ ५ ॥

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

विश्वकद्राकर्षः ॥ १ ॥

विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः ॥

अत्रावयवार्थाभिर्विबक्षन्शब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वाद्द्वि-पदं-कद्र-पदं च व्याख्य-न्भाष्यान्तरधृतं चकद्रपदव्याख्यानपरं भाष्यमनुभाषते—

वीति चकद्र इति श्वगती भाष्यते ॥ २ ॥

वि-इति-चकद्र-इति-च शब्दद्वयं श्वभिः साकं गतिर्यस्य तस्मिन्मनुष्ये भाष्यते उच्यते । समासपटकतयेलाशयः । कथम्—

द्रातीति गतिकुत्सना ॥ ३ ॥

अत्र पुनर्द्रातिः-द्रा धातुः । “इक्ष्तिपौ धातुनिर्देशे” (पा० ३-३-१०८ वा) इति-अनेन गतिकुत्सना कुत्सिता गतिरुच्यते इति शेषः । द्रा कुत्साया गती (अ० ५०) । इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वं यदस्य श्वभिः सह गतिः ॥

कद्रातीति द्रातिकुत्सना ॥ ४ ॥

इदानीं कद्रातीति द्रातिकुत्सना कुत्सितगतिकुत्सना उक्तवदर्थः । कृत्पूर्वकेन द्राधातुना कुत्सितगतयेरपि कुत्सना उच्यते इति ॥ अत्र “रथवदयोधे” (पा० ६-३-१०२) ति चकाराद्वातावपि को. कदादेशः ॥ इदमपरं कुत्सिततर यद्गत्वा श्वभिः सह निहन्ति तस्मात्कद्रातीति कुत्सितगतिकुत्सनेत्युपपद्यते ॥

१ इदं हि निषण्डभाष्यं शाकपुण्यादिषु यास्कपूर्वतनेषु निरुक्तकारेष्वन्यतमेन केनचित्कृतं यदनुवादोऽत्र यास्केन कृतः । एतेन हि (चवदशब्देन) कदशब्दोऽपि तेन व्याख्यात एवेति कृत्वा । क्वचिद्विश्वकद्राकर्ष इत्येवमपि सहित्वादिषु पाठः स्यात्प्रमि-प्रेत्य भाष्यान्तरीयानां तथा व्याख्यानाभ्युपगम इत्यप्यनेन प्रतिभाति ॥

२. गतिनिष्ठायां कुत्साया, क्वचित्कुत्सायानित्येव पाठो धात्वर्थनिर्देशे । गतिरनु क्रियासा-मान्यमिति कृत्वा धात्वर्थमात्रशिश्लवात्तत्र विशिष्य न निर्दिष्टा स्वादिति वाच्यं प्रतीतः ॥ कुत्सा कुत्सनेत्युभयमनर्थांतरं भाववचनम् ।

चक्रातीति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः ॥ ५ ॥

अभेदानीं च इत्येव कद्रातीत्येवमेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवाभ्यासः । यदेवोक्तं भवति कद्रातीति-तदेव चक्रातीति ॥

तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः ॥ ६ ॥

तदस्मिन्द्वितयमप्यस्ति । कुपितित्य कुपिसततरगतित्वं च । तथाच कद्राण कद्रा मिदादित्वात् (पा० ३-३-१०४) अह् । टाप् ॥ अस्मि सह कद्रा श्वकद्रा विविधा श्वकद्रा यस्य स विश्वकद्रः श्वजीवनं पुरुषः । यद्वा श्वैव विश्वकद्रः । शुनां हि कद्रा श्वकद्रा विविधाः श्वकद्रा यस्येत्येवम् । यावद्विधा शुनां कुपिसततरा गत-यस्ता सर्वा अप्यस्य सन्तीति भवति श्वैव विश्वकद्रः । तदस्मिन्निदपरत्वात् पतमानं श्वजीवनं, पादादिविक्रमं मृगयानुगतं श्वानं वा यं कश्चनाकपति स विश्वकद्राकर्षे इत्युच्यते ॥

अधुना रूपसमासं दर्शयति—

कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्त्रेधास्य रूपम् ॥ ७ ॥

कल्याणवर्णं सुवर्णं तस्यैव रूपं यस्यासौ कल्याणवर्णरूपः । अत्रिरन्यो वा कश्चित् ॥

कल्याणादिशब्दान्निबन्धप्रसक्तानिर्भवीति—

कल्याणं कमनीयं भवति ॥ ८ ॥

सर्वे कमनीयं प्रार्थनीयं भवतीति कल्याणं, कामयते कर्मणि छद् “आयादय” (पा० ३-१-३१) इति शिष्टभावे “सर्वधातुके यणि”- (पा० ३-१-६७) ति-यच् आगमशास्त्रमनित्य (पा० पा० १४) मिति आनेमुनि (पा० ७-२-८२) ति सुम् । मरारस्य उच्च नस्य णत्वं च शृणोदरारित्वात् ॥

वर्णो घृणोतेः ॥ ९ ॥

आघृणोत्याप्रयमिति वर्णः । आहृपूर्वाद्बुधातो (खा० उ०) बाहुलका- (पा० ३-३-१) दीणादिको नन् गुणो रपरत्नम् ॥ बाहुलकादेवोपसर्गलोपोऽपि ॥

रूपं रोचतेः ॥ १० ॥

तदि रोचते रीप्यते इति रूपम् । दचरीता (भ्वा० जा०) विलस्य बाहुलकादीनां कर्मणि यनि चस्योत् शृणोदरारित्वात् ॥ अघोऽघरति—

एयं तद्वित्तसमासाभिर्भूयात् ॥ ११ ॥

एयमनेन प्रकारेण तद्वित्ताय समासाय रूपदिकाननेरूपदिकाय विधाय व्याकरणारिडक्षणैरर्थवापि सनीक्ष्य नूयान्निबन्धलक्षणेन निरुक्तं इति वाच्यते ॥

वाये न शोक्ष्यते । तथाच श्रूयते—‘यो ह वा अविदितोऽप्यच्छन्दो देवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽभ्यापयति वा स्थाणुवर्धेति गतं वा पद्यति प्रवामीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य छन्दासि भवन्ति’ इति । तदेवनिर्वचनलक्षणान्तमभिदधता मुनिना (यास्केन) सपरिकरं विषयप्रयोजने प्रतिपादिते । सप्रति यस्मै निर्वचन्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षणः समाह्वयस्वामधिकारिणमनुर्वन्धेष्ववशिष्टं लक्षयति—

नावैयाकरणाय नानुपसन्नाय नानिदं विदे वां ॥ १३ ॥

निर्द्रुयादित्यनुवर्तते ॥ वैयाकरणो हि लक्षणज्ञो भवति । यः पुनरलक्षणज्ञस्तस्मै

भाष्यकारेण (यास्केन) जहाशब्दस्वार्थयोर्तन्नायाऽर्थसंगलबन्ध कमह जात्विति च । तथाच—अपापकमनपकारिण सन्त कमह जातु काराचिदपि जहा—‘जघान (प्रमादितो विशिष्टचित्तोऽपि सन्) इति इन्द्रस्तान् (मा वधीरिति वदतः) प्राह । न कदाचिदपि कश्चिदपापक्रे मया हतपूर्वः । पापक (पापकारिण) तु इन्मीलमिप्रायः । ते चूचमपापका ध्वाजल भूवास्त न बो इतिश्यामि । यत्पुनरेतदुक्तं भवद्भिर्भूरिष्वप्यागस्तु भासान्वधीरिति । कथमागरकारी न ह-येत । एव मति सर्वमसमभस स्यात् । किमेव ह्वा पुरो-डाशमवनिद्विदुष्टेन न हन्येत ॥ अत्र चेदेव श्रूय-मनुस्थानपापानपि इत्येव त्वमिति । अत्र ब्रूमः “कोऽप्यदीपते” इति । कोऽपापकारी अस्मत् असत्त (भीत, सन्) ईपते पलायते । न कश्चिदप्यपापकारी मत्त उद्विभगानः पलायते । तद्धि तुदेन चेतसाऽभि-सुस एव मानभ्येति । य एव तु पापकारी भवति स मरणापरतथाद्विदया बुद्ध्याऽसतो भीत, सन्पलायते इत्यभिप्रायः ॥ अत्रासदिति पञ्चमीबलादीपते—(भ्वा० जा०) र्भतिसामान्यवाचिनोऽपि पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यन्माद्विभेति स तसात्पलायते इति भीतशब्दोऽन्वाहृतो भाष्यकारेण । न ह्यनीत पलायते । इत्येव समस्तप्रकरणस्वार्थः ॥

१. न विदितानि अप्येयच्छन्दो देवतब्राह्मणानि यथ्य तथाभूतेन मन्त्रेणलेवमर्धेनानेन निगमवचनेनार्थैशानापेक्षदेवतादिज्ञानस्यैव धाजनापूपयोगेन पुरुषार्थसाधनत्वमुच्यते । अज्ञानस्य तु प्रत्यवायसाधनत्वम् ॥

२. विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिलक्षणाश्रुतिपा अनुव-धा ये पूर्वमुपकान्तास्तेषु यथा-प्रतिज्ञाततुरीयाममनुब-धनम् ॥ एतल्लक्षणादिकमुक्तमथस्तात् ॥ (२ घ. १३ १०)

३. व्याकियन्ते धातुप्रत्ययादिप्रविभागेण व्युत्पाद्यते—शब्दा अनेनेति -वाकरण-व्याच-पूर्वात्त्य रोतेः “कृत्वाधिकरणयोश्चे” (पा० ३-१-११७) ति व्युद् । -वाकरण-वेदेति वैयाकरण. । “तदधीते तदेदे-” (पा० ४-२-५९) ति वेदिश्रवणेण । “न स्वा-

१. निदानाहीनरुपार्थं जहाशब्दस्वार्थस्त्वोपरिष्ठाद्य “अपापक” “कम्” अह “जातु” इति सर्वमेतत्पदचतुष्टयमन्वाहन भाष्यकारेणेत्यर्थः ॥

२. अतपसोत्तमपुरुषे त्रिपुषपपतेऽन्वधा स्वकियाया पारोक्ष्य उरवपादम् । तथाशोक (सि० की०) उच्यपुरुषे चित्तविशेषादिना पारोक्ष्यम् । इति । “शुभोऽह किञ्चित्तलाये” ति । “एषु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमि” ति चोदाहृतम् ॥

तदेवं तद्धितसमास-नाम-निर्वचनलक्षणमुक्त्वा निर्वचकव्यायं संप्रदायपरिरक्ष-
णायाभ्युदयार्थं च क्वचिद्विशेषमाह—

नैकपदानि निर्व्यूयात् ॥ १२ ॥

यान्येकपदानि जहादीनि नैगमकाण्डे वक्ष्यमाणानि तत्सदृक्षाण्यन्यानि वाप्रक-
रणोपपदविरहितानि सन्ति, तानि केवलान्येव परेणानिद्रोहबुद्ध्यां पृच्छयमानानि
प्रकरणादिकमनभिज्ञार्थैव न निर्व्यूयात्त निर्वचकव्यानि । तेषां ह्यनवगतसंस्काराणामे-
कपदानां प्रकरणादर्थोपधारणमुपपदाद्वा भवति नान्यथा । अन्यथा तु भ्रुवाणः प्रत्य-

तस्यैव रूपं वस्येति बहुव्रीहौ इवपदलोपो वाचनिको वास्तिकलुक्तः “सप्तमुपमानपूर्व-
पदसोचरपदलोपश्च (२-२-२४वा.)” इति । महाभाष्यकृद्भिस्त्वन (इवार्थगर्भवदुव्रीहौ)
पूर्वपद स्वसम्बन्धुत्तरपदार्थसदृशे लाक्षणिकमिति कृत्वा बहुव्रीहिरिदंशितः । उग्रः मुग्धं
वस्येत्येवम् । तथेहापि कल्याणवर्णः रूपमस्येत्येव विग्रहः । अथेस्तु कल्याणवर्णशब्दस्य
कल्याणवर्णसम्बन्धिरूपमदृशमिति—लक्षणाबलात् ॥ इयमेव दिगन्वत्रापीति ॥

१ पदान्तरासमन्विष्यादतानि ॥

२. विद्याप्रकर्षविघासया । नतु स्वरोपाय ।

३. सदृशा । आत्मनो विद्याप्रकर्षविचिद्व्यापयिषया ॥

४. यथाच वक्ष्यते (नैग० का० ४-१-१) तत्र अहा इत्यादिकं यत् (नै० घ०
का० १-१) उक्तं । तस्य निर्वचनाभ्युपायश्चिन्त्यतेऽनवगतसंस्कारे हि तस्मिन् (जहादी)
न शक्यते प्रकरणोपपदमन्तरा कतमस्य धातोरेव, किं हन्तेः (अ० प०) उक्त-भोहाह
लागे (जु० प०) इत्यस्य धातोः स्वात् ? इति । यथाच निगमः । कोऽनु मया
अनिश्चितः सत्या सत्याममसीद् जहायो जसदीपते ॥ (क० स० ६-३-४९-३)
त्रिचोक्तस्य काण्वस्येयमार्थं गायत्री । अस्माद्युधि जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोचरपदानिरोप-
प्रकरणशब्दसारूप्यार्थोपस्थितिनिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेवारिरोपेणार्थोऽपिष्ठे
न जहातेः प्रकरणोपपदबलात् । यथाच निगमः । मान परमिध्यागति मा इवोहत् त्रिषु ।
वर्षामो शुड नृपिषु ॥ (क० म० ६-३-४८-४) हे शुड इन्द्र ! नोलागेकसि-
ध्यागस्तपरापे । “जातोऽपरापो मनुजित्” त्वमरः । मा वर्षामोहिहीः । इवोत्तग-
द्योत्पि मा वर्षीरुतापिच विध्यागरस्वति मावर्षीर्नृपिभ्यसंस्कारतेभ्यस्पागस्त मावर्षीः ॥
५. त्रिचोक्तस्य मवीति-कोन्वि-हे मवी मनुष्याः ! । पुष्मानेव तावापृच्छानि ।
यो नु ५. सत् अनिश्चितोऽनाकृष्टः पश्यमति वा कश्चित्कृतः सत्या समानस्वानः
मत्ताप समानस्वानमेव मन्तम् (यथाभवतामर्हं पश्येत् समानस्वानः । एवं सत्तम्
अमवीत्) । म्वापवा पृथमनाहता. सन्तो मां म्त् मा वर्षीरिति । “जहा-
योऽस्मतापव” अत्र वास्तवः “नेर्षागामोऽमो-वास्तवो नपानकमह जातु,—येऽमनीता
पनापव” इत्याह म्वात्तम् । नप्रापादकशब्द उपपत्तौ, जहाशब्दात्प्राग्यभाटो

वाये न बोध्यते । तथाच श्रूयते—‘यो ह वा भविर्दितोर्वैयच्छन्दोदेवतशास्त्राण्येव मन्त्रेण वाजयति वाऽप्यापयति वा स्थाणुवर्षति गर्तं वा पयति प्रवामीयते पापीनाम्भवति यातयामाच्यस्य छन्दासि भवन्ति’ इति । तदेवनिर्वचनलक्षणान्तमभिदधता मुनिना (यास्केन) उपरिचरं विषयप्रयोजने प्रतिपादिते । सप्रति यस्मै निर्वच्छन्दोऽयमुक्तनिर्वचनलक्षणं, सनाम्नायस्वमधिकारिणमनुवैन्धेष्ववशिष्टं लक्षयति—

नापेयाकरणाय नानुपसन्नाय नानिदंविदे वा ॥ १३ ॥

निर्मुखादित्यनुवर्तते ॥ त्रैयाकरैषो हि लक्षणज्ञो भवति । यः पुनरलक्षणज्ञस्तस्यै

भाष्यकारेण (यास्केन) पञ्चाशब्दस्वाधेष्टोतनाभौऽर्थसंगतयश्च कनह जातिविधि च । तथाच—अपापकमनपवारिणं सन्तं कनहं जानुं कराचिदपि जहा—‘जघान (प्रमादितो विक्षिप्तचित्तोऽपि सन्) इति इन्द्रस्तान् (मा वपीरिति नवत) माह । न वराचिदपि अशिरापकरो मया हतपूर्वः । पापक (पापकारिण) तु हन्मीलमिप्रायः ॥ ते वृषमपापका एवाजस भूयास्य न नो हनिष्यामि । याएनरेतदुक्तं भवद्भिर्भूरिष्वप्यागरस्तु मास्मान्बर्धा-रिति । एवमापकारो न हन्येत । एव मति सवमतमथस्य स्वाह । किनेप स्वा पुरो-दाशमवलिद्वष्टगुदेन न हन्येत ॥ अथ वेदेन वृष—मनुष्यान्पापानपि हस्यत इति । अथ सूत्रं, “कोऽसादीपते” इति । षोऽसापकारी असाह असाह (मोहा सन्) ईपते पचायते । न अशिरप्यपापकारी मत्त उदिजमान, पचायते । सदिं गुदेन चैतसाऽभि-सुर एव मायन्वेति । य एव तु पापकारी भवति स एकात्मपराधशक्तितया पुष्पाऽस्यो भीत, ‘सम्पत्तायते इत्यभिप्रायः ॥ अजागदिति पश्चमावल्पादीपते—(३३० आ०) रीतिज्ञानान्-ववाचिनोऽपि पचायतेऽप्यस्त्वानम् । नो हि यस्माभिरेति स तस्मात्पचायते इतो भीतश्च षोऽसाहो भाष्यकारेण, न क्षमीत, पचायते । इत्येव समस्तप्रकरणस्यार्थः ॥

१. य विदितानि भाष्येष्वच्छन्दोदेवतशास्त्राणि यस्य तदाभूतेन मन्त्रेणैवमर्थकेनानेन निमग्नवचनेनाशंशानादेश्चदेवतादिशानस्यैव यानात्पुष्योपगतं पुरुषार्थसाधनत्वमुच्यते । अज्ञानस्य तु प्रलयावगाभनानम् ॥

२. निमग्नप्रयोजनसकभाषिकारिलक्षणत्वात्तुविधा अनुप-धा ये पूर्वमुपशान्तास्तं तु यथा-प्रतिष्ठाततुरीयासमनुव-चनम् ॥ यतलक्षणादित्यनुक्तमपलाह ॥ (२५ १३ प.)

३. व्याक्रियन्ते धानुप्रत्ययादिप्रतिभाषणं न्युत्पाद्यन्ते—इत्यादि जननेति व्याकरण व्याहृत्पूर्वात्प्रोक्ते, “अपवाधिकरणवोधे” (पा० १-३-१२७) ति स्पृष्टं । व्याकरणं वेदेति वैवाकरणः । “तदपीते तदेदे—” (पा० ४-२-५९) ति वेदित्वेऽण् । “न यथा-

१. निराकाङ्क्षीकरणार्थं जहाशब्दस्वाधेष्टाद्योपरिष्ठात् “अपापक” “नम्” अहं “जानु” इति सरनेत्यपदननुद्वयमन्वाहत्त माभ्यकारेणेत्यर्थः ॥

२. अत्रत्येतेषामनुप-रूपे त्रिपुपपद्यतऽ-पया स्वत्रिवाया पारोक्ष्यं पुरुषपादम् । तथाचोक्तं (सि० कौ०) जघामपुत्रे चित्तनिक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । इति । “मुष्टोऽहं भिक्तं त्रिमुखापे”ति । “यद् नगरं पुरस्तात्स मत्ता किलाहमि”ति चोदाहृतम् ॥

अवैयाकरणाय न निर्ज्यायतो ह्यसी व्युत्पाय निरुच्यमानमेतन्नावबुध्येत । ततश्च व्ययं एव श्रमः स्यात् । तथा चैतन्निपेधति मनुः । 'विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना । आपद्यपि च घोराया न चैनान्तिरिणे वपेत्' इति ॥ "इरिपं शून्यमूपर" मित्त्वमरः । यथा तत्रोक्तं बीजं नोत्पद्यत इति नोप्यते तथैतस्मिन्ननधिकारिणि विद्यापि नो देयेतीति तद्भायः ॥ तस्मा अप्यनुपसन्नाय परां शिष्यवृत्तिमनास्थिताय न किलास्थितायैवेत्येवं व्यतिरेकमुत्तेनाधिकारिणक्षणकथनं नमूद्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वेन तन्निवमनाय । एवं हि धर्मो न हीयते ॥ तथाभूतायाप्यनिर्दंविदे-इदं निरुक्तशास्त्रं वैती (वेदितुं शक्नोती) ति-इदंविद स न भवतीत्यनिर्दंविदसं इदं वेदितुमसमर्थो न किन्तु समर्थोऽपि निर्ज्यादित्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह—

नित्यं ह्यविज्ञानुविज्ञानेऽसूया ॥ १४ ॥

यो हि न विजानाति (नावबुध्यते) तस्याविज्ञानुविज्ञाने निरयं (नित्यकाठमेव) नियमेनासूया गुणेषु दोषाविष्करणमुपजायते ॥ स हि अनवबुध्यमान आत्मीयं दोषमाचार्य एवावद्यति स्वयमेव तावदयं नं बुध्यते किन्तस्मान्बोधयिष्यतीति ॥ एतस्मात्कारणादथुतपूर्वान्यद्याद्यासिद्धमनसे नेदं निर्ज्यादिति पुष्कलम् ॥

एवमधिकारिपरिज्ञानाननधिकारिणमुन्मत्ता संप्रत्यधिकारिणमाह—

उपसन्नाय तु निर्ज्यायो वालं विज्ञानुं स्यान्मेधाधिने तपस्विने वा ॥ १५ ॥ १ सं. ॥

भ्यामि"—(पा० ७-३-३) ति यात्पूर्वमेवागमः ॥ मुदि लज्जानानि पाणिन्वष्टकादीनि जानातीति लज्जनचः ॥

१. "आकेस्यच्छील"—(पा० ३-२-१३४) इत्युक्ते "रन्येभ्योऽपि वृदयते"—(पा० ३-२-७५) इति ताच्छात्रे किर ॥ विशिष्टे कर्षति ष्टमाह (वेदिं शक्नोतीति) ॥

२ अथवा इदमित्यनेन यतिरुपिष्ठात्तं निर्दिश्यते । येन ह्यन्यतिक्रमवि शास्त्र नापिगत तस्मा अनिर्दिष्टेऽनारकास्तिष्ठद्वयकुहनलायेद निरुक्तशास्त्रं न निर्ज्यायत् । इदंविदे तु निर्ज्यायत् । यो हि शास्त्रान्तरविद्भवति स विद्यातसमुपपत्तिको विद्यारन्तःकरणः पुनं माहयितुं शक्न इति तस्मै निर्ज्यादिति पर्यवसितोऽर्थः । अथवा इदंनित्यामपयोपोऽपि संभवति—यति-कृष्टवात्सवंसं ह्यात्मा सत्रिष्टुष्टव नवति । इदमथ सत्रिष्टुष्टे कैश्चिद्विद्विदं विद आत्नविदे योगिने । सद्यात्मज्ञानविभूतकर्मपोऽत्येनेव यत्नेन बोद्धुं एतन्मानर्थाभ्याऽऽ इति तस्मा इदं निर्ज्यादित्यर्थः संभवति ॥

३. आयेन्दति ॥

१. यपि मत्रवचरभे ताच्छात्रे सवापि उक्तिमन्त्रा उदगकरण नोरवपय इति उच्यतेतिर्निर्दिष्टा ॥

२. यथायुः—

"इदमथ सत्रिष्टुष्टे सनीपत्रवेषि वेगये रूपम् ।

अष्टाष्ट विदष्टे उदिति वदंष्टे विगानीपत् ॥ १ ॥" इति ॥

जन्मान्तरानुभावितप्रज्ञावान्मेधावी प्रहणधारणपटुस्तपस्वी प्रशस्ततपाः ।
प्रशंसाया—“मस्यामेधाध्वजोविनि-(पा० ५-२-१२१) रिति” विनिर्मलैर्धै ।
तस्मै । यो याऽन्यः कश्चिदिदं विज्ञातुमलं पर्याप्तस्वस्मै दृढप्राहिणे (स्थिरबुद्धये)
अर्धयाकरणायापि निर्त्रुयादेव परमुपसन्नाय । अनुपसन्नाय तु तपस्विनेऽपि मेधा-
विनेऽपि दृढप्राहिणेऽपि वा नैव निर्त्रुयात् । उक्तं च मनुना “यधान्यायेन निर्त्रु-
याद्यधान्यायेन पृच्छति । तयोरन्यतरो मृत्युं विद्वेषं वाधिगच्छति ॥” इति ॥ ६ ॥

अथाप्येतमर्थमधिकूलोदाहरन्ति—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम ॥ १ ॥

विद्या वागधिष्ठात्री देवता । ह इति पुरातीते पादपूणे वा । वै इति निधये ।
सा किल कामरूपिणी भूत्वा ब्राह्मणं सयतात्मानं विदितवेदान्नवेदार्थं कंचनोपा-
प्यायं विप्रंप्रति आजगाम । आगत्य च प्रह्वीभूतोवाच—

गोपाय माम् ॥ २ ॥

मां गोपाय रक्ष । गुपु रक्षणे (भ्वा. प.) “गुबुधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय”
(पा० ३-१-२८) इत्यायन्तस्य “सनायन्ता” (पा० ३-१-३२) इति धातु-
लाटोद् । का त्वमसीति पृष्ठे वाह—

शेवधिष्टेहमस्मि ॥ ३ ॥

ते तवाहं शेवधिर्निधिरस्मि “निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पयसद्वादयो निधे”रिल-

१ तत्र हि—

“भूमनिन्दाप्रशंसायु निलयोगेऽतिशयने ।

सम्भेदस्त्रिविधस्यावा भवन्ति मनुनादयः ॥ १ ॥” इत्युक्तम् ॥

प्रशस्ततपसा मेधाविना वा स्वयमपि वेदार्थोऽभ्युद्दिषु गम्यते किमुतोच्यमानोऽङ्क-
योदुम् ॥

२. अथएव पूर्वस्वाङ्गैरार्थकरतुशब्द उपन्यस्तो मुनिना ॥

३. यद्यपि समुपलभ्यमानमनुगृहीतपुस्तकेऽभ्यधापाठ उपलभ्यते—यथा—

“अन्यायेन च यः प्राह यधान्यायेन पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १ ॥” इति ।

तथाप्येतस्वीत्याहुनेन यथानिदिष्टनिक्षेपनिबद्ध तदनुसारात्त्वादस्ता एवनिवृत्तेः ॥

४. तथाभूतादेव हि गोपनोपदेशः कश्चिन्वतीति । तथाभूत एव ब्राह्मणाब्राह्मण्या-
नुसारीतः इत्यसंस्कारः प्रशस्ततरो मुक्त्यो ब्राह्मणपरायः । अन्यस्तु जात्यैव ब्राह्मणः न
कर्मणा नापि क्षुणेन । तथाचोक्तं महाभाष्ये पञ्चमिना—“तपः श्रुत्वा च योनिक्षेपेत्ब्राह्मण-
कारणम् । तपःश्रुताभ्यां को हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥” इति ॥ ब्राह्मणकारणं
मुक्त्यब्राह्मणत्वव्यपदेशकारणम् ॥

५. सिनीवासी बर्षाविनीरेति भारः ॥

मरः । यथा निधिर्वनिना चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणो नापक्षीयते किलविरतं परिपूर्णरूपएव प्रस्फुरति । एवमहं विदुषा शश्वत्प्रदत्ताऽपि नापक्षतिमायामि किंतु वर्तुमीभ्येवेति वाग्देवी अहमस्मीति निगूढाभिसंधिरेवमाह ॥

कृतः पुनस्त्वां रक्षामीति पृष्टेवाह—

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूयाः ॥ ४ ॥

त्वम् असूयकाय गुणेषु दोषाविष्कारिणे परापवादशीलाय वा अनृजवे कुटिलवृत्तये (शठाय) यस्य वा मनोवाग्देहेष्वसमाः प्रवृत्तयस्तस्य । अयताया-सयतेन्द्रियाय (विप्रकीर्णन्द्रियाय) यार्किंचन कायाशुचये वा मा-मां न ब्रूयाः मा वद ॥

किं तथाकृते भविष्यति ?

वीर्यवती तथा स्वाम् ॥ १ ॥ ५ ॥

तथासत्वहं ते वीर्यवती-निग्रहानुग्रहसामर्थ्यभूता स्यां भवेयम् ॥ यस्य त्वमनुग्रहाप्यसि तस्मै प्रभविष्यामि, यस्य वा निग्रहीष्यसि तं पराभविष्यामि । ततः पराभविष्यामि वा ॥

अधुना सिष्यमुपदिशति—

य आतृणस्यचितथेन कर्णावदुःखंकुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कृतमद्य नाह ॥ २ ॥ ६ ॥

यो गुरुर्भवतः कर्णावपिहिताविव सन्तावातृणत्ति आभिनति (विश्रुणोति) उत्तृदिर् हिंसानादरयोः (६० उ०) “रुधादिभ्यः श्रम्” (पा० ३-१-५८) । केन ? अपितथेन सत्वेन ब्रह्मणा वाचा । कर्णंपुनरातृणत्ति-अदुःखं दुःखाभावं कुर्वन् । अन्यो हि यः कथन कर्णावन्वद्वाऽऽतृणत्ति स दुःखयति । अयं तु न तथा । कित्थमृतममृतत्व- (मोक्ष-) प्राप्तिहेतुज्ञानं संप्रयच्छन् इदत् । हेतावनोम-यप्र घता । तं मन्येत पितरं मातरं च नेतरां मातापितरौ तः (तथा समु-दत्तुं भवन्तं प्रभवतः) । उक्तं च—

उत्पादकप्रदानीर्गरीयान्प्रददः पिता ।

ब्रह्मजन्म न विप्रस्य प्रेक्ष चेह च दाश्वतम् ॥ १ ॥ (न० सं० २-१४६)

इति । अतस्तस्मै मातापितृभूताय गुरोरे कृतमद्यनाह कदाचिदपि (कथा-यामप्यापरि) अहेति धेदे । न द्रुह्येत् नापकुर्यात् । “क्रुपडहेष्यांसूयार्थानां वंप्रति कोप” (पा० १-४-३७) इति वतुर्था ॥

१. दुर्गरु “गोपाय मा” रथ नाम तत्संज्ञ इ गुप्ता सती ते शेषभिः तुल्यनिधानं भविष्यामान्यर्थनाह । अप्राप्तीति वर्तमानसामीप्ये लुप्तिकः सती नविभ्यामीलेतमर्ष-नवगमवर्षाणि तज्जावः ॥ “हत्वाचारो तद्विते” (पा० ८।१।१०१) इति पत्ते ए वन् ।

२. “निरुक्तविवृतिः शठ” इत्यनरः ॥

३. दुःखकर्तृपाठकनिर्वाहसुखं सुखं वा ।

अधुनेतरान्दुष्टशिष्यान्भिक्षप-तीदमाह—(विद्या)

अध्यापिता ये गुहं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भाजनीयास्तथैव तान् भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ ३ ॥ ७ ॥

ये विप्रा मेधाविनो द्विज-मानोऽध्यापिता- सन्तो गृह्यातविद्या वाचा प्रिय-
वचनेन मनसा प्रभानुध्यायेन कर्मणा परिवरणत गुहं गुप्त वेदरहस्य रुवन्त
मुपदेष्टारं निजमध्यापक नाद्रियन्ते गुरुप्रति नादर कुवति । किं सेवामित्युच्यते
—यथैव ते शिष्यास्वस्य गुरोर्न भोजनीया न भोजनार्हा । न भोगदायिन ।
तथैव तान् शिष्यान् तत् गुरुपदिष्ट श्रुतं वेदशास्त्रादिकमपि न भुनक्ति न
पाठयति । श्रुतपठेन न सयुक्तौल्य ॥

अधुना यस्मै वक्तव्या तस्य लक्षणमाह—

यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधाविन ब्रह्मचर्यापपन्नम् ।

यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥४॥इति ॥८॥

हे ब्रह्मन् यमेव शुचिं सदाचारसपप्रमप्रमत्तमवहित यमनियमेषु । मेधा-
विनं मेधावन्त (ब्रह्मधारणसमर्थ) ब्रह्मचरणोपपन्नं विद्या ज्ञानीया ।
किंच यस्तं द्रुह्य कतमच्चनाह यदाचिदपि (सवास्यप्यापत्सु) न द्रुह्येत् न
द्रोहमुपगच्छेत् तस्मै निधिपाय निधिवद्रोप्ने मा मां स्व ब्रूया. वदे । विधौ
छिन् ॥ इतिशब्द उक्तिसमाप्त्यर्थ । उक्तिसहस्रपरामर्शार्थकी वा ॥

निधिशब्दाथमाह—

निधि शेषधिरिति ॥ ९ ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्यास्त्रमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे द्वितीयाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ ७ ॥

अयमितिशब्द उपोद्घातप्रकरणसमाप्त्यर्थं ॥

इति श्रीमद्यास्त्रमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतो नेघण्टुककाण्डे
द्वितीयाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥

॥ समाप्ता चेव सप्तपदिका यास्त्रनिरुक्त उच्यते ॥

श्रीमन्मुकुन्दशर्माऽवदातकर्म्माम्बिकापदाऽऽसेवी ।
करमाहात्म्यशाम्युधिचन्द्र प्राणेष्टसद्विवृतिम् ॥ १ ॥

१ अत्र 'निधिपाय' शब्दादि त्वस्वाम्बासो स्थितपुस्तक इष्ट ॥

२ यमाश्च पतञ्जलिना योगसूत्र उक्ता । "अहिंसा सत्यास्तेयापरिग्रहा यमा" इति ।
निदमाश्च "शीघ्रसतोषतप स्वाध्यायश्चरप्रणिधानानि नियमाः" इति । एषा लक्षणानि
तर्तप्य द्रष्टव्यानि ॥

३ "धीर्धारणावकी मया" इत्यमर ॥

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
६५	१२	यलोपः	यलोपः नित्युपधावृद्धिः
६६	२०	संचास्कार	सचस्कार
॥	२१	योऽनु	यो योऽनु
६७	११	मिद्यते	भेद्यते
७२	२५	छन्दसीहि	छन्दसीति (पा. २।४।७६)
॥	२६	स्यते	इयते
७३	१९	तदेतदनर्थकं तदे	यदेतदनर्थकं तदै
७५	३२	मृधिर्हिसार्धं	मृधिर्हिसार्धं
८८	३	मविद्वासमाहार्द्धम्	माहार्द्धम्
९०	९	माणो तल	माणोतल
		दशशब्दं	दंशशब्दं
९८	३०	नलोपोन ॥	नलोपोन ॥ छान्दसोऽन विकरणब्र- लयः । “छन्दोवत्सूत्राणि भव- न्ती-”ति । यद्वा “दशि दंशनं” (च. आ.) इदित्त्वाणिजभावे दंशर्ताति । आकुसीयमात्मनेपदं णिच्सत्रियोगेनेवेति व्याख्यातारः । नलोपेसखिसाहचर्यावन्वादेरेव प्र- हणमिति नेह भवति ॥
१०३	१	सामन्य	सामान्य
॥	७	यात	पात
॥	२५	वाशब्द	वा शब्द
१०९	२८	लृक्	लृक्
१११	२९	तद्यक्त	तद्युक्त
११८	१२	कद्रमा	कद्रमा
॥	१३	कद्र-पदं	कद्र-पदं
॥	२७	शाकपुष्या	शाकपूष्या
॥	२८	चकद्रशब्देन)रुद्र	चकद्रशब्देन)रुद्र